

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

**«Η μνημειακή τοπογραφία της Λακεδαιμονίας κατά τον 9ο και
10ο αιώνα, όπως παραδίδεται από τις γραπτές πηγές»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Της

ΜΑΡΙΑΣ Χ. ΦΛΩΡΟΥ

Διπλωματούχου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
(2000)

Επιβλέπων καθηγητής: Ιωάννης Πολέμης, Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών

Συνεπιβλέπουσες: Γεωργία Ξανθάκη – Καραμάνου, Ομότιμη καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Δήμητρα Μονιού, Διδάκτωρ Φιλολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών

Μυστράς, Μάρτιος 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα	3
Πρόλογος	5
Εισαγωγή	6
1. Ιστορικό περίγραμμα	9
2. Λακεδαιμονία	14
3. Πηγές-Σημασία Πηγών	17
4. Περί τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικὸν	19
5. Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Θεοκλήτου ἐπισκόπου Λακεδαιμονίας	23
6. Κείμενα σχετικά με τον ὅσιο Νίκωνα	27
6.1. Διαθήκη Νίκωνος Μοναχοῦ τοῦ Μετανοεῖτε	27
6.1.1. Κτητορική επιγραφή μονῆς Σωτήρος πλησίον του ποταμοῦ Ευρώτα	45
6.2. Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Νίκωνος μυροβλήτου τοῦ Μετανοεῖτε	47
6.3. Συναξαριακὸς Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε	72
6.4. Ἀκολουθία διὰ τὸν ὅσιον Νίκωνα	72
6.5. Τα πέντε θαύματα του οσίου Νίκωνος	73
6.5.1. Ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Νίκωνος καὶ Πρῶτον διὰ Ἔλιτον τὸν δεμονισμένον	73
6.5.2. Δεύτερον θαῦμα διὰ τὸν δαιμονισμένον τὸν Κορίνθιον	73
6.5.3. Τρίτον θαῦμα διὰ τὴν γυναῖκα τὴν Λάκαιναν ὅπου εἶχεν κρατημένα τὰ ποδάρια της	73
6.5.4. Τέταρτον θαῦμα τοῦ ἁγίου διὰ τὴν γυναῖκα ὅπου εἶχε τὸν Καρκῖνον ἤγουν Κάνκαρον	74
6.5.5. Πέμπτον θαῦμα τοῦ ἁγίου διὰ τὸν Ἔλιτον ὅπου εἶχε τὸν ὄφιν	74
7. Επίλογος	75
Περίληψη	87
Παράρτημα: Ναοὶ μεσοβυζαντινῶν χρόνων	90
1. Ναοὶ ἐντὸς τῶν τειχῶν	90
1.1. Ναὸς στο «κυκλοτερές οἰκοδόμημα	90

1.2. Ναός στη ρωμαϊκή στοά	92
2. Ναοί εκτός των τειχών	93
2.1. Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στο Ο.Τ. 127	93
2.2. Τρίκογχος ναός στο Ο.Τ. 126	95
2.3. Μονόχωρος ναός στο Ο.Τ. 112	96
2.4. Τρίκλιτη βασιλική στη θέση «Κεραμιδάκι» Κοκκινόραχης	97
Συνομογραφίες –Βιβλιογραφία	99
Σχέδια – Εικόνες	115

Πρόλογος

Η επιτυχής παρακολούθηση του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών με τίτλο «Βυζάντιο: Η σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό» που συνδιοργανώνεται από το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού και το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, ολοκληρώνεται με τη συγγραφή της παρούσας εργασίας. Ο απολογισμός της διαδρομής αυτής είναι σαφώς θετικός. Η τεκμηριωμένη παρουσίαση από τους διδάσκοντες πτυχών του βυζαντινού κόσμου σε ποικίλους τομείς (αρχιτεκτονική, τέχνη, μεσαιωνική γλώσσα, λαογραφία, ιστοριογραφία, αγιολογία, παλαιογραφία, κ.λ.π.) έδωσε ερεθίσματα για νέες αναζητήσεις, σκιαγραφώντας παράλληλα τη διαχρονία του ελληνικού πολιτισμού και την αναμφισβήτητη συμβολή του Βυζαντίου στον τομέα αυτό. Τέλος, η γνωριμία και συναναστροφή με τους συμφοιτητές μου, πρόσθεσε στη ζωή μου οκτώ νέους φίλους.

Ευχαριστίες εκφράζονται στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Ιωάννη Πολέμη για τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις του, καθώς και στις κ.κ. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου και Δήμητρα Μονιού, μέλη της τριμελούς επιτροπής. Για την απόφασή μου να παρακολουθήσω το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών ιδιαίτερα σημαντική ήταν η ενθάρρυνση της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας κας Ευαγγελίας Πάντου, την οποία ευχαριστώ θερμά. Ιδιαίτερη αναφορά οφείλω στους συναδέλφους μου, αρχαιολόγους του Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Παναγιώτη Περδικούλια και Αγγελική Μέξια για την πολύπλευρη βοήθειά τους κατά τη διάρκεια της έρευνας και συγγραφής της εργασίας. Τέλος, ευχαριστίες οφείλω στην οικογένειά μου, στους γονείς μου, τον αδελφό μου, τον σύζυγό μου και τα «κορίτσια» μας, τη Δήμητρα και τη Χρυσούλα για την παρότρυνση αρχικά, αλλά και την ηθική συμπαράστασή τους σε όλη τη διάρκεια του Προγράμματος.

Εισαγωγή

Η ιδέα για το θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας είχε διαμορφωθεί στη σκέψη μου αρκετό καιρό πριν την απόφασή μου να παρακολουθήσω το συγκεκριμένο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, σε άμεση συνάρτηση με το αντικείμενο της εργασιακής μου απασχόλησης. Την ιδέα αυτή, καθώς και τη δυνατότητα υλοποίησής της μέσω του Προγράμματος, παρουσίασα στις καθηγήτριες κ.κ. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου και Σοφία Καπετανάκη κατά τη διαδικασία της συνέντευξης για την εισαγωγή μου στο Πρόγραμμα.

Η επαφή μου με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της βυζαντινής Λακεδαιμονίας ξεκίνησε από τους πρώτους μήνες της επαγγελματικής μου σταδιοδρομίας στην (τέως) 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, το έτος 2001. Έκτοτε κατά την ενασχόλησή μου στο πλαίσιο των υπηρεσιακών μου καθηκόντων, αρχικά στην (τέως) 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και εν συνεχεία έως και σήμερα στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, και με τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών τόσο εντός του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού της πόλης της Σπάρτης, όσο και στην ευρύτερη περιοχή, γεννήθηκε η αγάπη για την «αποκρυπτογράφηση» του μνημειακού πλούτου της περιοχής και την «ανασύνθεση» του μνημειακού τοπίου.

Η αξία της αρχαιολογικής έρευνας στη γνώση, την κατανόηση και την αξιολόγηση του υλικού πολιτισμού είναι αναμφισβήτητη. Συχνά όμως η εικόνα που διαμορφώνεται είναι κατακερματισμένη και ατελής, καθώς τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έρχονται στο φως μέσα από τη διαδικασία των σωστικών ανασκαφών¹, μεμονωμένων κυρίως ιδιοκτησιών, έχουν πολλές φορές αποσπασματικό χαρακτήρα και δεν παρέχουν πάντοτε τη δυνατότητα ταυτίσεων.

Η συνδυαστική έρευνα, καταγραφή και μελέτη του συνόλου των διαθέσιμων στοιχείων, γραπτών πηγών και αρχαιολογικών τεκμηρίων, σαφώς μπορεί να οδηγήσει σε πιο ασφαλή συμπεράσματα. Στο πλαίσιο αυτό, στην παρούσα εργασία μελετώνται γραπτές πηγές που αναφέρονται κυρίως στον 9ο και 10ο αιώνα, με στόχο την καταγραφή όλων των διαθέσιμων στοιχείων που μαρτυρούν για το μνημειακό τοπίο της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας, με αναφορές σε αρχαιολογικά δεδομένα της

¹ Οι σωστικές ανασκαφές εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης διενεργούνται όταν στο πλαίσιο εκσκαφικών εργασιών για την υλοποίηση έργου έρχονται στο φως αρχαιότητες. Τα πορίσματα των ανασκαφών δημοσιεύονται στον Β' Τόμο (Χρονικά) του *Αρχαιολογικού Δελτίου*.

έρευνας, όπου αυτό είναι δυνατό. Συγκεκριμένα, στην εργασία σχολιάζεται συνοπτικά το λεγόμενο *Χρονικό της Μονεμβασίας*, κείμενο που αναφέρεται και «φωτίζει» τους λεγόμενους σκοτεινούς χρόνους, μια μεταβατική περίοδο κατά την οποία καταγράφεται η σταδιακή μετάπλαση της ρωμαϊκής πόλης στην οχυρή πόλη-κάστρο, είτε στην ίδια θέση όπως στην περίπτωση της Λακεδαιμονίας, είτε σε άλλη, συνήθως παραπλήσια οχυρή τοποθεσία. Ο σχολιασμός του εν λόγω κειμένου του 10ου αιώνα, αν και η ακρίβεια πλήθους πληροφοριών που παραδίδει έχει αμφισβητηθεί από πολλούς μελετητές, κρίθηκε απαραίτητος και σημαντικός, καθώς περιλαμβάνει αναφορές για τη Λακεδαιμονία, οι οποίες σκιαγραφούν τις συνθήκες μέσα από τις οποίες αναδύθηκε και αναπτύχθηκε η πόλη. Οι αναφορές αυτές παρουσιάζονται και αξιολογούνται με βάση τα δεδομένα της έρευνας. Ακολούθως, σχολιάζεται ο Βίος του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας, ενός αγίου τοπικής εμβέλειας που έδρασε στην περιοχή τον 9ο αιώνα. Πρόκειται για αγιολογικό κείμενο που παρέχει ελάχιστες και έμμεσες πληροφορίες για τη μνημειακή τοπογραφία της Λακεδαιμονίας, είναι όμως ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς μαρτυρεί για την εκκλησιαστική και πολιτική κατάσταση στη Λακεδαιμονία τη συγκεκριμένη περίοδο, και βοηθά στην κατανόηση των συνθηκών που διαμορφώθηκαν και οδήγησαν στη σταδιακή ανάκαμψη και αναδιοργάνωση της πόλης, η οποία συνεχίστηκε με αμειώτους ρυθμούς και κορυφώθηκε τους αιώνες που ακολούθησαν.

Τα αγιολογικά κείμενα που σχετίζονται με τον όσιο Νίκωνα και ιδιαίτερα η Διαθήκη και ο Βίος του οσίου, όπως έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές, αποτελούν κείμενα πλούσια σε πληροφορίες για την ιστορία της βυζαντινής κοινωνίας της Σπάρτης, κυρίως του β' μισού του 10ου αιώνα και των αρχών του 11ου αιώνα. Στην εργασία καταγράφονται και σχολιάζονται αποσπάσματα² από τα ανωτέρω κείμενα, που παρέχουν σαφείς ή ακόμα και έμμεσες πληροφορίες για τη μνημειακή τοπογραφία της Λακεδαιμονίας, για μνημεία που προϋπήρχαν της έλευσης του οσίου, αλλά και για τον ναό του Σωτήρος και τα μετόχια του, που ο όσιος Νίκων ίδρυσε. Στον επίλογο καταγράφονται τα συμπεράσματα, οι προβληματισμοί και τα ερωτήματα που προέκυψαν, τα οποία η μελλοντική έρευνα ενδεχομένως θα διαφωτίσει. Τέλος, στο Παράρτημα της εργασίας καταγράφονται και παρουσιάζονται

² Τα αποσπάσματα προέρχονται από την έκδοση του Λαμψίδη. Στις παραπομπές σε πρωτότυπο κείμενο σημειώνεται πρώτα ο αριθμός της σελίδας και μετά την τελεία καταγράφονται οι αντίστοιχοι στίχοι

οι μεσοβυζαντινοί ναοί που έχουν εντοπιστεί τόσο εντός των τειχών της μεσοβυζαντινής πόλης, όσο και εκτός στην εγγύς περιοχή.

Σημειώνεται ότι η ταύτιση των αναφερόμενων στα ανωτέρω κείμενα μνημείων με ιστάμενες σήμερα αρχαιότητες ή αρχαιότητες που καταγράφονται στη βιβλιογραφία, δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας και σε κάποιες περιπτώσεις που αυτό επιχειρείται, αποτελεί μία υπόθεση εργασίας, για την επιβεβαίωση της οποίας απαιτείται περαιτέρω τεκμηρίωση. Η ασφαλής ταύτιση μνημείων της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα. Στην περιοχή της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης καταγράφεται συνεχής παρουσία και χρήση από τον 8ο π.Χ. αιώνα έως και τη βυζαντινή περίοδο. Ο χώρος έχει τύχει αποσπασματικής έρευνας και μελέτης και συνεπώς μεγάλο τμήμα της περιοχής, που αποτελούσε το οικονομικό-εμπορικό, διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο της Λακεδαιμονίας και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, δεν έχει διερευνηθεί συστηματικά, ενώ έως και σήμερα ικανές εκτάσεις ανήκουν σε ιδιώτες. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι η επέκταση του πολεοδομικού ιστού της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης και συνακόλουθα η οικοδόμησή του, σχεδόν έως τις υπώρειες του λόφου της Ακρόπολης ενδεχομένως αφήσει για πάντα στη λήθη μνημεία του παρελθόντος.

1. Ιστορικό Περίγραμμα

Η Πελοπόννησος κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο³ (4ος–7ος αιώνας) αποτελούσε τμήμα της επαρχίας *Ἀχαΐας ἢ Ἑλλάδος*, με πρωτεύουσα την Κόρινθο. Η εκκλησιαστική οργάνωση ακολουθούσε την πολιτική και η Κόρινθος ήταν και η μητρόπολη της ίδιας επαρχίας. Στη Μητρόπολη Κορίνθου υπαγόταν και η Επισκοπή Λακεδαιμονίας, για τον χρόνο και τις συνθήκες διαμόρφωσης και οργάνωσης της οποίας δεν έχουμε ασφαλείς πληροφορίες⁴. Το πρώτο όνομα επισκόπου που διασώζεται είναι εκείνο του Οσίου⁵, που με την ιδιότητα του *επισκόπου Λακεδαιμόνος* συμμετέχει σε τοπική σύνοδο των επισκόπων της Αχαΐας, στην Κόρινθο, η οποία επικύρωσε τις αποφάσεις της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (451), ενώ η συνέχεια του εκκλησιαστικού βίου τεκμηριώνεται από την παρουσία επισκόπων Λακεδαιμονίας στις Ε΄ και ΣΤ΄ Οικουμενικές Συνόδους (Θεοδόσιος Α΄ - 553 και Θεοδόσιος Β΄ - 680 αντίστοιχα)⁶.

Στα τέλη του 7ου αιώνα, στο πλαίσιο αναδιοργάνωσης της επαρχιακής διοίκησης καθιερώνεται ο θεσμός των θεμάτων. Την περίοδο αυτή (695) τοποθετείται η πρώτη μνεία του θέματος *Ἑλλάδος*, τμήμα του οποίου αποτελεί και η Πελοπόννησος⁷. Ο 7ος και 8ος αιώνας, οι λεγόμενοι «σκοτεινοί χρόνοι» χαρακτηρίζονται από δημογραφική και οικονομική συρρίκνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και κατ' επέκταση του πελοποννησιακού χώρου, ως αποτέλεσμα των σλαβικών επιδρομών⁸, της κυριαρχίας των Αράβων στις θάλασσες, αλλά και επιδημιών και φυσικών καταστροφών⁹ χωρίς ωστόσο η κεντρική εξουσία να χάσει την κυριαρχία της στην περιοχή¹⁰.

³ Για την εποχή αυτή βλ. συνοπτικά Αβραμέα (2000) 9-18 και αναλυτικά η ίδια (2012)

⁴ Διάγραμμα της ιστορικής πορείας της εκκλησίας των Λακεδαιμονίων από τον 2ο αιώνα μ.Χ. έως τα μέσα του 15ου αιώνα παρουσιάζεται στη διδακτορική διατριβή του Δ. Βαχαβιώλου, βλ. Βαχαβιώλος (2014) 56-121

⁵ Βαχαβιώλος (2014) 46

⁶ Μπακούρου (1996) 351 · Βαχαβιώλος (2014) 381, όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία

⁷ Για τον θεσμό των θεμάτων βλ. Χριστοφιλοπούλου (1975-1988) τόμ. ΙΙ, 284-295 και 301-315. Για προγενέστερη χρονολογικά τοποθέτηση της ίδρυσης του θέματος της Ελλάδος μεταξύ 688/689, βλ. Ζίγκονις (1999) 142-143 και για τα γεωγραφικά του όρια στο ίδιο, 144-146

⁸ Για τη λεγόμενη σλαβική διείσδυση στη νότια Ελλάδα η βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια. Ενδεικτικά σημειώνουμε: Χριστοφιλοπούλου (1975-1988) τόμ. ΙΙ, 345-373 · Κορδώσης (1981) 381-444 · Αναγνωστάκης (1997) 285-330 · Αναγνωστάκης (2000) 19-34 · Μουτζάλη (2000) 64-72 · Λαμπροπούλου–Αναγνωστάκης–Κόντη–Πανοπούλου (2001) 189-229 · Αβραμέα (2001) 293-302

⁹ Πέννα (1996) 195-288

¹⁰ Κολτσίδα-Μακρή (2017) 157-168

Τον 8ο αιώνα και το άμισό του 9ου αιώνα η εικονομαχική κρίση ταλανίζει τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Στην Πελοπόννησο η πρώτη φάση της εικονομαχικής έριδας (730-787) συμπίπτει εν μέρει με τους σκοτεινούς χρόνους και συνεπώς οι λιγοστές πηγές και τα λιγοστά χρονολογημένα αρχαιολογικά τεκμήρια δυσχεραίνουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή. Στον πελοποννησιακό χώρο και στην περιοχή της Λακωνικής καταγράφονται εικονόφιλες αλλά και εικονοκλαστικές δραστηριότητες, που έχουν συνδεθεί με τα ήθη και το πολιτικό και κοινωνικό υπόβαθρο των κατοίκων¹¹. Παρά την επικρατούσα άποψη ότι οι επαρχίες της αυτοκρατορίας δεν επηρεάστηκαν από την εικονομαχική έριδα, στη Λακωνική, μία σχετικά παραμελημένη από την κεντρική εξουσία – τουλάχιστον έως τα τέλη του 8ου αιώνα – περιφερειακή επαρχία, μαρτυρείται έμμεσα η συμμετοχή εκκλησιαστικών αξιωματούχων και μελών της κοινωνίας σε αυτήν¹².

Την περίοδο αυτή, στην Επισκοπή Λακεδαιμονίας και στην ομώνυμη πόλη παρατηρείται αστάθεια και καταγράφονται έντονα ενδοεκκλησιαστικά προβλήματα¹³ που οφείλονται στην πληθυσμιακή και θρησκευτική κατάσταση των κατοίκων, με τις εθνολογικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες, αλλά και στα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των εκπροσώπων της τοπικής κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Κυρίαρχα στοιχεία στην πόλη της Λακεδαιμονίας, όπως καταγράφονται στις γραπτές πηγές, είναι η έλλειψη πολιτειακής και θρησκευτικής συνοχής, η πληθυσμιακή ετερότητα και η απουσία ισχυρής εκκλησιαστικής οργάνωσης, ελλείπουν δηλαδή τα συνεκτικά στοιχεία που ορίζουν μια πόλη. Στα τέλη του 8ου αιώνα η κεντρική βυζαντινή διοίκηση, κυρίως στο πλαίσιο αντιμετώπισης και ελέγχου των σλαβικών φύλων, στρέφει το ενδιαφέρον της στην Πελοπόννησο, όπως συνάγεται από την εκστρατεία του *πατρικίου και λογοθέτη τοῦ δρόμου* Σταυράκιου το έτος 783.

Στις αρχές του 9ου αιώνα μαρτυρείται στις πηγές η δημιουργία του θέματος *Πελοποννήσου*¹⁴, με έδρα την Κόρινθο (πρώτη ασφαλής μνεία το 805) για την αντιμετώπιση των επιθέσεων των Αράβων στις παράλιες περιοχές. Την ίδια περίοδο, επί αυτοκράτορα Νικηφόρου Α (802-811) η επισκοπή Λακεδαιμονίας αποσπάται από τη μητρόπολη Κορίνθου και προσαρτάται στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών. Στα

¹¹ Για την εικονομαχική περίοδο στην Πελοπόννησο βλ. Κόντη (1999) 79-91

¹² Κόντη (1999) 77-95

¹³ Τα προβλήματα αυτά και κυρίως η σύγκρουση του επισκόπου Θεοκλήτου με εκκλησιαστικούς και κοσμικούς αξιωματούχους και τον τοπικό κλήρο, αποτυπώνονται ιδιαίτερα περιγραφικά στον Βίο του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας, βλ. αναλυτικότερα παρακάτω κεφ. 5

¹⁴ Ζirkonί (1999) 141-154, όπου η ίδρυση του θέματος τοποθετείται μεταξύ 786-788.

μέσα του 9ου αιώνα, ξεσπούν εκτεταμένες αναταραχές στην Πελοπόννησο από τον σλαβικό πληθυσμό που έχει εγκατασταθεί σε διάφορες περιοχές¹⁵ και η κεντρική διοίκηση με μεγάλο σώμα στρατού θα καταφέρει να υποτάξει τα σλαβικά φύλα της Πελοποννήσου. Εξαιρέση θα αποτελέσουν δύο φύλα, οι *Μηλιγγοί*¹⁶ και οι *Έζερίται*¹⁷, που θα μετακινηθούν και θα εγκατασταθούν οι πρώτοι στις δυτικές πλαγιές του Ταυγέτου, οι δεύτεροι στις εκβολές του ποταμού Ευρώτα, στην περιοχή του Έλους¹⁸. Επί βασιλείας Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (919-944) οι Μηλιγγοί και οι Έζερίτες θα στασιάσουν για τελευταία φορά, οπότε και θα αντιμετωπιστούν οριστικά με στρατιωτικές επιχειρήσεις που θα διαρκέσουν εννέα περίπου μήνες.

Τον 9ο αιώνα στην Πελοπόννησο και κατ' επέκταση στη Λακωνική, ιδίως μετά την ίδρυση του θέματος *Πελοποννήσου* διαπιστώνεται αναδιοργάνωση στον εκκλησιαστικό, πολιτικό και οικονομικό τομέα, σε άμεση συνάρτηση με την ευρύτερη αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικά στοιχεία της περιόδου αυτής, που θα κορυφωθούν στον επόμενο αιώνα, είναι η ανάπτυξη εμπορικής και οικονομικής δραστηριότητας, η αύξηση των μετακινήσεων προς την Πελοπόννησο, η ραγδαία αύξηση της μοναστηριακής παρουσίας και η καλλιέργεια του μοναχικού ιδεώδους, υπό την επίδραση της ανάδειξης του Αγίου Όρους σε πρότυπο μοναστικό κέντρο¹⁹. Η επιτυχής εκστρατεία του Νικηφόρου Φωκά στα 961 κατά των Αράβων της Κρήτης θα σημαίνει περίοδο σταθερότητας, οικονομικής ευημερίας και άνθησης και για την περιοχή της Πελοποννήσου που θα διαρκέσει έως τη λατινική κατάκτηση. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, τον 10ο αιώνα, στο έργο του *Περί Θεμάτων* καταγράφει την ύπαρξη σαράντα πόλεων στο θέμα *Πελοποννήσου*, στις οποίες συγκαταλέγεται και η Λακεδαιμονία.

Τη μεσοβυζαντινή περίοδο²⁰ οι γραπτές μαρτυρίες για την Πελοπόννησο πληθαίνουν σημαντικά και προέρχονται από ιστορικούς και χρονογράφους της εποχής, επίσημα κρατικά και εκκλησιαστικά έγγραφα, καθώς και αγιολογικά

¹⁵ Για την εγκατάσταση σλαβικών ομάδων στην Πελοπόννησο βλ. Μαλιγκούδης (2013²) 119-159

¹⁶ Λήμμα “Melingoí” *ODB* 2 1334-1335. Αναφορά σε αυτό το σλαβικό φύλο υπάρχει στον Βίο του Νίκωνος, βλ. Λαμψίδης (2007²) 114.1-116.4

¹⁷ Λήμμα “Ezeritai” *ODB* 2 772. Οι Έζερίτες επίσης αναφέρονται στον Βίο του οσίου Νίκωνος, βλ. Λαμψίδης (2007²) 100.19-28, 104.7-33

¹⁸ Βον (1951) 63 · Κόντη (2000) 36-37

¹⁹ Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Λεοντσίνη – Πανοπούλου (1996) 77-107

²⁰ Βλ. σχετ. Βον (1951) 64 κ. εξ. Σύντομη επισκόπηση της εποχής παρουσιάζεται στο Κόντη (2000) 35-58.

κείμενα²¹. Πιθανότατα κατά το πρώτο μισό του 11ου αιώνα, τα ανεξάρτητα έως τότε θέματα *Ἑλλάδος* και *Πελοποννήσου* ενώθηκαν σε μία διοικητική μονάδα, με έδρα τη Θήβα. Τον αιώνα αυτό, καθώς και τον αιώνα που ακολούθησε η οικονομική ευρωστία του πελοποννησιακού χώρου αποτυπώνεται μεταξύ άλλων και στην ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων και συναλλαγών με τη Δύση²². Οι εμπορικές συναλλαγές είναι πιο στενές με τους Βενετούς, οι οποίοι με αλληπάλληλα χρυσόβουλλα των βυζαντινών αυτοκρατόρων αποκτούν το προνόμιο ελεύθερης εμπορίας σε αρκετές παράλιες και όχι μόνον περιοχές της αυτοκρατορίας. Από την Πελοπόννησο, στο καθεστώς αυτό ανήκουν μεταξύ άλλων πόλεων και η Λακεδαιμονία²³. Η ανύψωση της επισκοπής Λακεδαιμονίας σε μητροπολιτική έδρα τον 11ο αιώνα (1082/1083), την τρίτη κατά σειρά μητρόπολη της Πελοποννήσου μετά την Κόρινθο και την Πάτρα, αποτελεί αναμφίβολη επιβεβαίωση της αυξανόμενης ισχύος και σημασίας της πόλης ως διοικητικό, οικονομικό και εμπορικό κέντρο της νότιας και κεντρικής Πελοποννήσου.

Η πόλη ακμάζει ως σημαντικό κέντρο εμπορίου²⁴ έως τις αρχές του 13ου αιώνα, οπότε μετά από σθεναρή αντίσταση παραδίδεται από τον Λέοντα Χαμάρετο²⁵, τοπάρχη της Λακεδαιμονίας στους σταυροφόρους. Μετά τα μέσα του 13ου αιώνα αναδύεται η υστεροβυζαντινή καστροπολιτεία του Μυστρά, που θα αναπτυχθεί στις υπώρειες του Ταυγέτου και θα αναδειχθεί στο νέο διοικητικό κέντρο της Πελοποννήσου και στη νέα έδρα της μητρόπολης Λακεδαιμονίας. Στον Μυστρά σταδιακά θα μετακινηθεί το μεγαλύτερο τμήμα του χριστιανικού πληθυσμού της κοιλάδας του Ευρώτα²⁶, αναζητώντας ασφαλές καταφύγιο. Η πόλη της Λακεδαιμονίας, αν και έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές ότι εγκαταλείφθηκε ολοκληρωτικά από τον πληθυσμό της, φαίνεται από πηγές, αλλά κυρίως τα

²¹ Για τη δραστηριότητα των αγίων στην αυτοκρατορία βλ. Costa-Louillet (1961) 309-369 · Kaplan (1993) 81-94

²² Bon (1951) 132-133 · Χριστοφιλοπούλου (1975-1988) τόμ. II, 387-411 · Κορδώσης (1983) 107-112 · Γκαγκτζής – Λεοντσίνη – Πανοπούλου (1993) 469-486 · Κόντη (2000) 41-44 · Armstrong (2009) 352-369. Στον Βίο του οσίου Νίκωνος καταγράφονται δραστηριότητες εμπόρων της Δύσης στην περιοχή της Λακεδαιμονίας στα μέσα του 12ου αιώνα, βλ. Λαμπσίδης (2007²) 146.24-31

²³ Για την επικοινωνία Νότιας Ιταλίας και Πελοποννήσου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, με αναφορές σε περιοχές της Λακωνικής και την πόλη της Λακεδαιμονίας βλ. Γκαγκτζής – Λεοντσίνη – Πανοπούλου (1993) 469-486 και ιδιαίτερα 483-484, 486

²⁴ Armstrong (2009) 313-312

²⁵ Λέων Χαμάρετος: *ἄρχων και πρόεδρος* της Λακεδαιμονίας την περίοδο 1200-1206, ο οποίος αναγκάστηκε να παραδώσει την πόλη στις επελαύνουσες λατινικές δυνάμεις. Για τον συγκεκριμένο τοπάρχη της Λακεδαιμονίας και υπερασπιστή της περιοχής απέναντι στη φραγκική προέλαση, βλ. Σαββίδης (1991) 350- 383, όπου και η σχετική βιβλιογραφία

²⁶ Για τη μετακίνηση του πληθυσμού από τη μεσαιωνική Λακεδαιμονία στο Μυστρά βλ. Κορδώσης (1988) 91-96 · Σίνος (2009) 12

πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας²⁷, ότι δεν ερημώθηκε πλήρως, αλλά περιορίστηκε εντός της τειχισμένης Ακρόπολης και παρέμεινε ενεργή σε όλη την υστεροβυζαντινή περίοδο.

²⁷ Για τα αρχαιολογικά ευρήματα που υποδεικνύουν ότι η μεσαιωνική Λακεδαίμονία δεν ερημώθηκε βλ. Armstrong (2002) 340 · Baker (2006) 395-416. Επίσης, βλ. Περδικούλιας (2018) 82-83, υποσ. 33

2. Λακεδαιμονία²⁸

Οι βυζαντινοί συγγραφείς με τους όρους Λακεδαίμων²⁹ και Λακωνική, προσδιόριζαν κυρίως το νοτιοανατολικό τμήμα της Πελοποννήσου, το γεωγραφικό τμήμα του σημερινού νομού Λακωνίας. Στις γραπτές πηγές, από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, ο όρος Λακεδαίμων εκτός από την ευρύτερη περιοχή της Λακωνικής, χρησιμοποιείται για να δηλώσει και την πρωτεύουσά της. Στο λεξικό του Ησυχίου αναφέρεται: *Λακεδαίμων ή Σπάρτη και ποτέ μὲν ἡ χώρα πᾶσα ποτὲ δὲ ἡ πόλις ὀμώνυμος τῇ χώρᾳ*, ενώ στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους³⁰ καταγράφεται *Λακεδαίμων, μητρόπολις τῆς Λακωνικῆς, ἢ πρὶν Σπάρτη*.

Από τον 9ο αιώνα χρησιμοποιείται από τους συγγραφείς και ο τύπος Λακεδαιμονία, ομοίως για να δηλώσει την ευρύτερη περιοχή και την ομώνυμη πόλη. Στο έργο *Παρεκβολαί* του Ευσταθίου σημειώνεται: *λέγεται δέ, φασί, Λακεδαίμων και ἡ χώρα και ἡ πόλις*. Η χρήση της λέξης Λακεδαιμονία, από τον 10ο αιώνα και εξής χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά για να δηλώσει την ομώνυμη επαρχιακή πόλη της βυζαντινής αυτοκρατορίας και σταδιακά αντικατέστησε την ονομασία Σπάρτη, καθώς η τελευταία σχετιζόταν με το ειδωλολατρικό παρελθόν. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο *Περί Θεμάτων* έργο του αναφέρει *Λακεδαιμονία, τῆς Λακωνικῆς, ἢ πρὶν Σπάρτη*³¹. Για τη δήλωση της επαρχίας χρησιμοποιείται μόνον ο όρος Λακωνική, ενώ μετά την Άλωση εισάγεται και ο όρος Λακωνία. Σημειώνεται ότι η χρήση της λέξης Σπάρτη δεν εξαλείφθηκε πλήρως, αλλά απαντά σπανιότερα, κυρίως σε κείμενα που γράφτηκαν κατ' επίδραση κλασικῶν προτύπων, όπως για παράδειγμα στον Βίο του οσίου Νίκωνος³². Το αρχαίο τοπωνύμιο Σπάρτη αναβιώνει από τον 15ο αιώνα.

Η Λακεδαιμονία λοιπόν είναι η οχυρωμένη βυζαντινή πόλη που αναπτύχθηκε στη θέση της αρχαίας και ρωμαϊκής Σπάρτης, στην εύφορη κοιλάδα του ποταμού

²⁸ Λήμμα "Lakedaimon" *ODB* 2 1169-1170

²⁹ Για τη χρήση των όρων Σπάρτη, Λακεδαιμονία, Λακεδαίμων στους βυζαντινούς συγγραφείς βλ. Ζακυθινός (1957) 108-111 και αναλυτικότερα Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου (1979) 3-12

³⁰ Ιεροκλέους Γραμματικού, *Συνέκδημος*, PG PIF, 144A

³¹ Pertusi (1952) 52.9-10

³² Στον Βίο χρησιμοποιούνται και οι δύο όροι, συχνότερη όμως είναι η χρήση της λέξης Λακεδαιμονία. Ενδεικτικά καταγράφονται τα ακόλουθα χωρία που περιλαμβάνονται στο ίδιο κεφάλαιο: *οί τῆς Λακεδαίμονος ἔπιοκοι*: Λαμψίδης (2007²) 64.23 και *ἄχρι τῆς Σπάρτης*: Λαμψίδης (2007²) 64.27

Ευρώτα³³. Κατάλοιπα και επεμβάσεις βυζαντινής περιόδου έχουν διαπιστωθεί και καταγραφεί έως σήμερα σχεδόν σε ολόκληρη την έκταση που περικλείεται στα τείχη και συγκεκριμένα στον λόφο της Ακρόπολης³⁴, στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου (στον χάρτη της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού σημειώνεται με το τοπωνύμιο *κάστρον*), νοτιοανατολικά του πλατώματος, στον χώρο της ρωμαϊκής στοάς³⁵, αλλά και στην ίδια την οχύρωση³⁶ που περιβάλλει την Ακρόπολη και το Παλαιόκαστρο. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Βρετανός αρχαιολόγος G. Dickins στις αρχές του 20ου αιώνα, καταγράφει ότι τα μόνα κατάλοιπα που ήταν ορατά στον λόφο του Παλαιοκάστρου ανήκαν στη μεσαιωνική περίοδο³⁷.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο η πόλη, όπως έχει ήδη αναφερθεί παρουσιάζει σημαντική ανάπτυξη, αντίστοιχη ή και θεαματικότερη των άλλων πόλεων της Πελοποννήσου, που στηρίζεται στην αγροτική παραγωγή και την εμπορία ποικίλων προϊόντων³⁸. Αγιολογικά κείμενα, επιγραφικές μαρτυρίες και ανασκαφικά ευρήματα φωτίζουν όψεις της καθημερινής ζωής στη βυζαντινή Λακεδαιμονία, σημαντική πόλη της Πελοποννήσου από τον 10ο έως και τον 12ο αιώνα, με έντονη εμπορική και οικονομική δραστηριότητα και ποικίλες λειτουργίες που προσιδιάζουν σε ένα ακμαίο αστικό κέντρο της εποχής³⁹. Από τις γραπτές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα αναδύεται η εικόνα μίας εύπορης οικονομικά πόλης, στην οποία έχουν εγκατασταθεί και δραστηριοποιούνται σημαντικοί εκκλησιαστικοί και κρατικοί αξιωματούχοι, έμποροι, ντόπιοι και ξένοι, αλλά και μέλη αξιόλογων βυζαντινών οικογενειών. Παράλληλα, την ίδια περίοδο καταγράφεται σημαντική οικοδομική και ναοδομική

³³ Για τη φυσική γεωγραφία της Σπάρτης και της περιοχής της βλ. Κουρίνου (2000) 21-23, όπου καταγράφεται η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία

³⁴ Για τη συνεχή χρήση του χώρου της Ακρόπολης έως και τη βυζαντινή περίοδο και τα μνημεία που εντοπίζονται βλ. Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 12, 16, 18, 23, 26, 28, 31, 35. Στα μέσα του 10ου αιώνα διαπιστώνεται «βυζαντινή κατάληψη» του χώρου του αρχαίου θεάτρου, (ανασκάφηκε στρωματογραφική διαδοχή, πάχους τουλάχιστον 2μ. με κινητά ευρήματα και νομίσματα, αλλά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποδόθηκαν σε βυζαντινό οικισμό), βλ. Powell (1995) 445-447. Η βυζαντινή «κατάληψη» του κοίλου του θεάτρου τεκμηριώνεται αρχαιολογικά έως και τον 14ο αιώνα μ.Χ., βλ. Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 35

³⁵ Για τη χρήση της ρωμαϊκής στοάς κατά τη βυζαντινή περίοδο, έως και τα μέσα του 14ου αιώνα βλ. Sanders (1993) 251-286 · Waywell – Wilkes (1994) 337-432 · Waywell – Wilkes (1997) 401-434 · Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 16

³⁶ Στα πορίσματα των ερευνών και των εργασιών της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής έχουν καταγραφεί εργασίες συντήρησης του υστερορωμαϊκού τείχους κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Traquair (1906) 415-430 · Wace (1906-1907) 5-16, αλλά και νέα έργα τειχισμού της βυζαντινής περιόδου, βλ. Dickins (1906) 394-406

³⁷ Βλ. Dickins (1906) 431. Σημειώνεται, ότι οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου την Αγορά της ρωμαϊκής Σπάρτης (και μετέπειτα της Λακεδαιμονίας), βλ. Κουρίνου (2000) 104-108 · Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 12

³⁸ Κορδώσης (1981-1982) 107-112 · Armstrong (2009) 313-321

³⁹ Bon (1951) 108-110 · Κορδώσης, (1981-1982) 107-112 · Πέννα (1996) 195-288 · Stavrakos (2005) 349-370

δραστηριότητα⁴⁰ που εντάσσεται στις συντονισμένες προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας να ενσωματώσει την επαρχιακή αυτή πόλη στις διοικητικές δομές της αυτοκρατορίας.

Στα μέσα του 12ου αιώνα ο Άραβας γεωγράφος Edrisi, περιγράφει τη Λακεδαιμονία ως μία πόλη με ανθηρή οικονομία και σημαντική εμπορική κίνηση⁴¹. Στη γαλλική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως αναφέρεται ότι η Λακεδαίμονα ήταν πόλη μεγάλη με πύργους και με τειχέα, όλα με τὸ χορῆγι⁴². Ο Κυριακός ο Αγκωνίτης το α΄ μισό του 15ου αιώνα, κατά την επίσκεψή του στην περιοχή καταγράφει ότι είδε *εὐρυτάτης πόλεως λείψανα, ἀγάλματα ἐπιφανῆ, κίονες μαρμαρίνους, καὶ ἐπιστύλια τῆδε κάκεισε ἀνὰ τοὺς ἀγρούς ὑπὸ τῆς μακρᾶς ἀρχαιότητος συμπεπτωκότα*⁴³. Τέλος, ο J. A. Buchon, περιηγητής του 19ου αιώνα γράφει: *στην πραγματικότητα υπάρχουν τρεις «Σπάρτες», η αρχαία Σπάρτη, η μεσαιωνική Λακεδαιμονία κι ο Μυστράς του Βιλλεαρδουίνου. [...] Η μεσαιωνική Λακεδαιμονία συμπεριλάμβανε μόνο τους 4 λόφους του Ευρώτα που ενώνονταν και περικλείονταν από περίβολο. [...] Στο εσωτερικό αυτού του περιβόλου, διακρίνονται τα ερείπια πολλών εκκλησιών [...] Η θέση της Λακεδαιμονίας αναγνωρίζεται καλά. Τα τείχη αυτής της οχυρής πόλης, χτισμένα από κονία (τσιμέντο), εκτείνονται χωρίς διακοπή γύρω από τους τέσσερις λόφους. Μερικοί ερειπωμένοι πύργοι διακρίνονται εδώ κι εκεί. Στο εσωτερικό, ερείπια πολλών εκκλησιών αναγγέλλουν την παλιά της δόξα. Και ο χώρος που περιβάλλεται από το τείχος δηλώνει ένα πληθυσμό 20-25.000 κατοίκων. Δε φαίνεται να συνήλθε ποτέ μετά τη φραγκική κατάκτηση*⁴⁴.

⁴⁰ Αναλυτική παρουσίαση της δραστηριότητας αυτής τον 9ο και 10ο αιώνα, όπως καταγράφεται στις γραπτές πηγές της εποχής ακολουθεί στα επόμενα κεφάλαια και παρουσιάζεται στο Παράρτημα της εργασίας, όπου καταγράφονται οι γνωστοί έως σήμερα στην έρευνα ναοί των μεσοβυζαντινών χρόνων. Αντίστοιχη αύξηση της ναοδομικής δραστηριότητας έχει καταγραφεί και στην ύπαιθρο χώρα της γειτονικής Μεσσηνίας και έχει συνδεθεί με την περιοδεία και την κηρυγματική δράση στην περιοχή του οσίου Νίκωνος, βλ. Κάππας (2010) 147-187 και κυρίως 166-168

⁴¹ Κορδώσης (1981-1982) 262-63

⁴² Κορδώσης (1986) 96

⁴³ Λάμπρος (1908) 417

⁴⁴ Buchon (1843) 424-436

3. Πηγές – Σημασία πηγών

Οι γραπτές πηγές κάθε εποχής αποτελούν σημαντικές πηγές πληροφόρησης για την πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πνευματική ζωή των περιόδων στις οποίες αναφέρονται. Συμβάλλουν στην ανασύσταση της ιστορίας των πόλεων και σε πολλές περιπτώσεις, σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα, και του δομημένου περιβάλλοντός τους. Ιδιαίτερα σημαντική στην ιχνηλάτηση της ιστορίας του παρελθόντος κρίνεται η συμβολή των αγιολογικών κειμένων. Η αγιολογία, ως κλάδος των βυζαντινών ιστορικών σπουδών ασχολείται με την έρευνα και τη μελέτη των σχετικών με τους αγίους κειμένων, όπως οι Πράξεις των μαρτύρων, οι Βίοι των αγίων, αφηγήσεις θαυμάτων, ψυχοφελείς διηγήσεις, Συναξάρια, Εγκώμια, επεισόδια που αφορούν στη λατρεία τους (ανακομιδές λειψάνων, καθιερώσεις ναών) και η ακμή της τοποθετείται στη μεσοβυζαντινή περίοδο⁴⁵. Οι άγιοι συνδέθηκαν με τα ποικίλα κοινωνικά, πολιτικά, πνευματικά και θρησκευτικά προβλήματα της εποχής τους και για τον λόγο αυτό η σχετική γραμματεία προσφέρει ανεξάντλητο πλούτο πληροφοριών για τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο. Οι άγιοι κάθε περιόδου με τον βίο και την πολιτεία τους εκφράζουν το ηθικό, κοινωνικό και θρησκευτικό ιδεώδες της βυζαντινής κοινωνίας της εποχής κατά την οποία έζησαν και έδρασαν.

Οι βίοι, ως κείμενα γράφονται με πρωταρχικό σκοπό να τέρψουν και να διδάξουν τους αναγνώστες. Σε αρκετές περιπτώσεις βέβαια έχει επισημανθεί και η χρήση τους για να προπαγανδίσουν ιδέες, στάσεις και αξίες της επίσημης Εκκλησίας, αλλά και της κοσμικής εξουσίας⁴⁶. Αν και η αξιοπιστία των αγιολογικών κειμένων ως προς το ιστορικό τους υπόβαθρο είχε αμφισβητηθεί κατά το παρελθόν, σήμερα είναι γενικά αποδεκτό πως οι πληροφορίες που αντλούμε από τα κείμενα αυτά, είναι αξιόπιστες⁴⁷. Παρά λοιπόν το γεγονός ότι τα κείμενα των βίων χαρακτηρίζονται από το θαυμαστό και το υπερφυσικό στοιχείο, απαραίτητο προκειμένου να εξάρουν την αγιότητα του

⁴⁵ Τη μέση βυζαντινή περίοδο, μετά την έξοδο από την εικονομαχική κρίση, η Ορθόδοξη Εκκλησία εδραίωσε τη δύναμή της, σταθεροποίησε το δογματικό της σύστημα και προσπάθησε να εντείνει την επιρροή της στην κοινωνία. Σύντομη παρουσίαση της επιστήμης της αγιολογίας από την εμφάνισή της έως και τον 14ο αιώνα, με καταγραφή των Βίων που γράφτηκαν σε κάθε περίοδο στο Πολέμης – Μίνεβα (2016) 309-312, όπου καταγράφεται η βασική βιβλιογραφία

⁴⁶ Η άποψη αυτή έχει υποστηριχθεί και για τη δράση του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε στην Κρήτη, την ηπειρωτική χώρα και κυρίως τη Λακεδαιμονία, όπως αναλυτικά θα σχολιαστεί στη συνέχεια

⁴⁷ Για τη σημασία των βίων των αγίων ως πηγές και το περιεχόμενό τους βλ. Σοφιανός (1993)

βιογραφούμενου προσώπου και να επιτύχουν τον σκοπό για τον οποίο γράφτηκαν εξ αρχής, αποτελούν ιστορικά αξιολογήσιμες μαρτυρίες⁴⁸.

Για τη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία, οι γραπτές πηγές που φωτίζουν πτυχές της ιστορίας της είναι οι ιστορικοί της εποχής, έργα του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, οι βίοι των τοπικών αγίων, εκκλησιαστικά τακτικά, κ.ά.. Οι ιστορικοί της εποχής και τα έργα του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου περιλαμβάνουν γενικές πληροφορίες για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ τα εκκλησιαστικά τακτικά αποτυπώνουν την ιεραρχία των εκκλησιαστικών εδρών και πληροφορούν για την εκκλησιαστική οργάνωση της περιοχής. Τα αγιολογικά κείμενα όμως, και ιδιαίτερα τα κείμενα που σχετίζονται με τον όσιο Νίκωνα τον «Μετανοείτε», πολιούχο της σύγχρονης πόλης, εκτός από τα στοιχεία για τη ζωή και τη δράση του βιογραφούμενου αγίου, παρέχουν πλήθος πληροφοριών για την οικονομική, πολιτική και θρησκευτική «εικόνα» της πόλης, την εκκλησιαστική και πολιτειακή οργάνωση, την παρουσία και δράση εκπροσώπων της κεντρικής εξουσίας, την καθημερινή ζωή και τις ασχολίες των κατοίκων της πόλης, τη γεωγραφία της περιοχής και φυσικά τον μνημειακό της πλούτο.

⁴⁸ Ιστορικά σημαντικότεροι αξιολογούνται οι βίοι των αγίων που ζούσαν την εποχή του βιογράφου τους ή λίγο πριν. Για τον λόγο αυτό, ο προσδιορισμός του χρόνου συγγραφής ενός βίου αποτελεί βασικό στοιχείο της μελέτης των κειμένων αυτών

4. *Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικὸν*⁴⁹

Για την ιστορία της Πελοποννήσου κατά τους σκοτεινούς αιώνες και ειδικότερα τη διείδυση και εγκατάσταση των Σλάβων στην Πελοπόννησο και την περιοχή της Λακεδαιμονίας και τις επακόλουθες συνέπειες της εγκατάστασης αυτής, αντλούμε πληροφορίες από το *Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικὸν*. Πρόκειται για κείμενο του 10ου αιώνα που αποδίδεται στον Αρέθα⁵⁰ ή τουλάχιστον σε κάποιον συγγραφέα από τον κύκλο του και έχει γίνει αντικείμενο μελέτης και σχολιασμού από πολλούς μελετητές στην προσπάθειά τους να τεκμηριώσουν ή να απορρίψουν πληροφορίες που το συγκεκριμένο κείμενο παραδίδει⁵¹.

Σύμφωνα με το κείμενο του *Χρονικού* στα τέλη του 6ου αιώνα οι Σλάβοι⁵², μεταξύ άλλων περιοχών, καταφθάνουν με εχθρικές διαθέσεις και στη Λακεδαιμονία και καταφέρνουν να εκδιώξουν τους γηγενείς από τα εδάφη τους: *Οἱ δὴ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἶλον καὶ ἐκβαλόντες τὰ εὐγενῆ καὶ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ καταφθείραντες, κατῶκησαν αὐτοὶ ἐν αὐτῇ. Οἱ δὲ τὰς μαιφόνους αὐτῶν χειρας δυνηθέντες ἐκφυγεῖν, ἄλλος ἀλλαγῆ διεσπάρησαν.* Οι κάτοικοι σύμφωνα με το κείμενο διασκορπίστηκαν και άλλοι έπλευσαν για τη Σικελία, ενώ κάποιοι άλλοι μετακινήθηκαν νοτιότερα, εγκαταστάθηκαν σε παράλιο δυσπρόσιτο τόπο και ίδρυσαν οχυρή πόλη, τη Μονεμβασία: *Τότε δὴ καὶ οἱ Λάκωνες τὸ πατρῶν ἔδαφος καταλιπόντες οἱ μὲν ἐν τῇ νήσῳ Σικελίας ἐξέπλευσαν, οἳ καὶ εἰς ἔτι εἰσὶν ἐν αὐτῇ ἐν τόπῳ καλουμένῳ Δέμεννα ... Οἱ δὲ δύσβατον τόπον παρὰ τὸν τῆς θαλάσσης αἰγιαλὸν εὐρόντες καὶ πόλιν ὄχυρὰν οἰκοδομήσαντες καὶ Μονεμβασίαν ταύτην ὀνομάσαντες ἐν αὐτῇ τῇ πόλει κατῶκησαν.*

Το *Χρονικό* λοιπόν αναφέρει πως η Λακεδαιμονία εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της, οι οποίοι εκδιώχθηκαν από τα σλαβικά φύλα και παρέμεινε αποκομμένη από την κεντρική βυζαντινή διοίκηση για 200 χρόνια περίπου, έως δηλαδή τις αρχές του 9ου αιώνα, όταν επανιδρύθηκε με φροντίδα του αυτοκράτορα

⁴⁹ Lemerle (1963) 5-49

⁵⁰ Βλ. Μαλιγκούδης (2013²) 120, όπου και η σχετική βιβλιογραφία

⁵¹ Βλ. Αναγνωστάκης (2000) 19-34, όπου μεταξύ άλλων σημειώνει ότι το κείμενο του *Χρονικού* *αλλού φωτίζει αναντίρρητα γεγονότα και αλλού συσκοτίζει με σκοπιμότητες και θρυλούμενα μια ήδη σκοτεινή εποχή*. Του ίδιου (2012) 103, όπου το λεγόμενο *Χρονικό της Μονεμβασίας* χαρακτηρίζεται κείμενο με αναμφισβήτητο πυρήνα ιστορικότητας αλλά με «προπαγανδιστική» στόχευση. Για τη δημιουργική χρήση από τον συγγραφέα του *Χρονικού* κλασικών προτύπων αφήγησης και την εξάρτηση του κειμένου από το έργο του Πausanias βλ. Anagnostakis – Kaldellis (2014) 105-135

⁵² Για τη σλαβική διείδυση βλ. ανωτέρω υποσ. 8

Νικηφόρου Α΄. Ο Νικηφόρος Α΄ σύμφωνα με το *Χρονικό* μερίμνησε όχι μόνο για την ανοικοδόμηση της πόλης, αλλά και για τη δημογραφική ενίσχυση και ανάκαμψή της, μεταφέροντας για τον σκοπό αυτό πληθυσμούς από ευρωπαϊκές και ασιατικές επαρχίες: *Τὴν δε Λακεδαίμονα πόλιν ἐκ βάρθρων καὶ αὐτὴν ἀνεγείρας καὶ ἐνοικίσας ἐν αὐτῇ λαὸν σύμμικτον, Καφίρους τε καὶ Θρακησίους καὶ Ἀρμενίους καὶ λοιποὺς ἀπὸ διαφόρων τόπων τε καὶ πόλεων ἐπισυναχθέντας, ἐπισκοπὴν καὶ αὐτῆς ταύτην κατέστησε καὶ ὑποκείσθαι τῇ τῶν Πατρῶν μητροπόλει ἐθέσπισεν, προσαφιερώσας καὶ ἑτέρας δύο ἐπισκοπὰς, τὴν τε Μεθώνην καὶ τὴν Κορώνην.*

Αναφορικά με την εγκυρότητα ή μη των ανωτέρω πληροφοριών για την εγκατάλειψη της πόλης από τον βυζαντινό πληθυσμό και εν συνεχεία την επανίδρυσή της από τον Νικηφόρο Α΄, επισημαίνεται ότι τόσο άλλες γραπτές πηγές, όσο και τα αρχαιολογικά τεκμήρια δεν επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία του *Χρονικού*⁵³. Στα μεγάλα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου, στα οποία συγκαταλέγεται και η Λακεδαιμονία, κατά τη διάρκεια των σκοτεινών αιώνων καταγράφεται οικονομική και δημογραφική συρρίκνωση, που αποτυπώνεται στην ποσοτική και ποιοτική διαφοροποίηση των αρχαιολογικών τεκμηρίων σε σχέση με τους προηγούμενους και επόμενους αιώνες. Αυτό είναι ενδεικτικό της αναστάτωσης και της αστάθειας που επικράτησε την περίοδο αυτή, δεν υποδεικνύει ωστόσο πλήρη ερήμωση. Δεδομένα της έρευνας και κυρίως σφραγιστικά τεκμήρια μαρτυρούν ότι το εμπόριο και οι συναλλαγές μειώθηκαν μεν σημαντικά, συνεχίστηκαν όμως σε μικρότερη κλίμακα, καθ' όλη τη διάρκεια των χρόνων αυτών. Επιπλέον, από τη μελέτη της διακίνησης μολυβδόβουλων στην Πελοπόννησο προκύπτει η έντονη παρουσία ποικίλων διοικητικών μονάδων στον πελοποννησιακό χώρο, που καταδεικνύει ότι οι βυζαντινοί είχαν τον απόλυτο έλεγχο του εμπορίου κατά την περίοδο των σκοτεινών αιώνων και ασκούσαν κανονικά την εξουσία⁵⁴ στην περιοχή.

Τον 7ο αιώνα, σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές, οι Λακεδαιμόνιοι κτίζουν επιβλητικό εκκλησιαστικό οικοδόμημα στην Ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης, τη λεγομένη βασιλική του «οσίου Νίκωνος»⁵⁵, που αποτέλεσε τον επισκοπικό ναό της πόλης για έξι και πλέον αιώνες. Παράλληλα, νομισματικά τεκμήρια⁵⁶ και

⁵³ Αναγνωστάκης (1997) 285-330 · Του ιδίου (2000) 19-34 · Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου, (2001) 189-229

⁵⁴ Βλ. Κολτσιδά-Μακρή (2017) 157-168

⁵⁵ Για τη βασιλική τη λεγομένη του «οσίου Νίκωνος» και τις προτεινόμενες χρονολογήσεις του μνημείου που κυμαίνονται από τον 6ο έως τον 9ο αιώνα μ.Χ. βλ. αναλυτικά παρακάτω υποσ. 125

⁵⁶ Αβραμέα (1983) 49-89 · Baker (2006) 395-416

αρχαιολογικά ευρήματα⁵⁷, τεκμηριώνουν τη συνεχή κατοίκηση, αλλά και εμπορική δραστηριότητα κυρίως από τον 8ο αιώνα και εξής και ενισχύουν την άποψη που έχει υποστηριχθεί για συμβίωση, αφομοίωση και σταδιακό εξελληνισμό των επήλυδων από τους ντόπιους. Την ίδια περίοδο έχει καταγραφεί η υλοποίηση εργασιών συντήρησης του υστερορωμαϊκού τείχους που περιέβαλλε τη Λακεδαιμονία⁵⁸, ενδεικτικό της προσπάθειας ενίσχυσης της αμυντικής λειτουργίας της πόλης, λόγω της ανασφάλειας που είχε προκληθεί από τις σλαβικές επιδρομές και συνεπώς αντίστασης σε αυτές.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθούν και οι παρατηρήσεις που έχουν καταγραφεί αναφορικά με τις θέσεις που φαίνεται ότι επέλεξαν τα σλαβικά φύλα για να εγκατασταθούν. Με βάση την καταγραφή των σλαβικών τοπωνυμίων, φαίνεται πως οι επήλυδες κατά κύριο λόγο είχαν εγκατασταθεί σε αγροτικούς οικισμούς στις παρυφές της πεδιάδας της Σπάρτης και κατά μήκος της κοιλάδας του ποταμού Ευρώτα, σε περιοχές όπου δεν υπήρχε πυκνός ελληνικός πληθυσμός⁵⁹. Στην περιοχή που μας απασχολεί έχει διαπιστωθεί ότι τα σλαβικά τοπωνύμια είναι πυκνά στις εκτάσεις που χωροθετούνται νότια και δυτικά της Σπάρτης, σε ικανή απόσταση από το άστυ. Στον βίο του οσίου Νίκωνος υπάρχουν αρκετές αναφορές σε Σλάβους που έχουν εγκατασταθεί κοντά στο μετόχι του ναού του Σωτήρος στην περιοχή Σκλαβοχώρι⁶⁰ στις υπώρειες του Ταυγέτου, αλλά και στην περιοχή του Έλους.

Συμπεραίνεται λοιπόν, πως η Λακεδαιμονία με την έλευση και εγκατάσταση, κυρίως σε θέσεις στην ευρύτερη περιοχή και όχι τόσο εντός της πόλης, σλαβικών φύλων, δεν εγκαταλείφθηκε πλήρως από τον ντόπιο πληθυσμό της και συνεπώς δεν ανοικοδομείται εκ βάθρων⁶¹ στις αρχές του 9ου αιώνα, όπως αναφέρεται στο κείμενο του *Χρονικού*. Αντιθέτως, από όσα αναφέρθηκαν τεκμηριώνεται η αδιάκοπη «ζωή»

⁵⁷ Στον χώρο του αρχαίου θεάτρου της Σπάρτης, κατά τη διάρκειά ανασκαφικών ερευνών εντοπίστηκε κεραμική τοπικής παραγωγής, σε στρώματα που χρονολογήθηκαν από τον 8ο έως τον 10ο αιώνα μ.Χ., βλ. σχετ. Sanders (1995) 451-457. Στον ίδιο χώρο καταγράφηκε στρωματογραφική ακολουθία των μεσοβυζαντινών χρόνων και ανασκάφησαν εκτεταμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτισμάτων, που αποδόθηκαν σε οικίες της ίδιας περιόδου, βλ. Powell (1995) 445-447

⁵⁸ Traquair (1906) 415-430

⁵⁹ Κορδώσης (1981) 381-444

⁶⁰ Λαμπιδής (2007²) 116.5-126.18, όπου καταγράφονται προσπάθειες καταπάτησης των δικαιωμάτων του μετοχίου της μονής από εθνικούς *οὗς καὶ Μιλιγγούς καλεῖν*

⁶¹ Βλ. Κορδώσης (1981) 412-413, όπου γίνεται αναφορά στη χρήση της φράσης «εκ βάθρων», ως μια στερεότυπη έκφραση που συνοδεύει τα ρήματα «ἀνοικοδομήθη», «ἀνεγέρθη» και «ἀνεκαινίσθη», χωρίς σε πολλές περιπτώσεις να σημαίνει τίποτε, ενώ στην περίπτωση του κειμένου του *Χρονικού*, δεν αποκλείεται να εισήλθε στην αφήγηση από μεταγενέστερο αντιγραφέα. Για την περίπτωση της Λακεδαιμονίας ο Κορδώσης υποστηρίζει ότι η Λακεδαίμονα επιζούσε στα δύσκολα χρόνια και ο Νικηφόρος την «ανοικοδόμησε», δηλαδή τη συντήρησε, ώστε να δεχθεί τον πληθυσμό που θα μετέφερε για την ενίσχυση του βυζαντινού στοιχείου

της πόλης και η σταδιακή συμβίωση με τα νέα φύλα, που εγκαταστάθηκαν σε αγροτικούς οικισμούς στα περίχωρα της Λακεδαίμονος. Τέλος, σημειώνεται ότι γραπτές πηγές, όπως πρακτικά συνόδων και εκκλησιαστικά τακτικά, πιστοποιούν τη συνεχή λειτουργία της επισκοπής Λακεδαιμονίας κατά τη διάρκεια των σκοτεινών αιώνων, με έδρα την ομώνυμη πόλη⁶². Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης, το 680/681 συμμετείχε από την Πελοπόννησο μεταξύ άλλων και ο επίσκοπος Θεοδόσιος⁶³, ο οποίος υπέγραψε τα Πρακτικά με την ιδιότητα του *ἐπισκόπου τῆς Λακεδαιμονίων πόλεως*⁶⁴.

⁶² Βαχαβιώλος (2014) 69-72

⁶³ Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου (2001) 222, υποσ. 140

⁶⁴ Βαχαβιώλος (2014) 68-69

5. Βίος και πολιτεία και μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Θεοκλήτου ἐπισκόπου Λακεδαιμονίας⁶⁵

Σημαντική πηγή για την ιστορία της Λακωνικής τον 9ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία την ευρύτερη περιοχή ταλανίζουν έντονα ενδοεκκλησιαστικά προβλήματα⁶⁶ που εν μέρει προσγράφονται στην πληθυσμιακή και θρησκευτική ετερότητα των κατοίκων⁶⁷, αποτελεί το κείμενο του Βίου του αγίου Θεοκλήτου, επισκόπου Λακεδαιμονίας⁶⁸.

Ο Βίος σώζεται σε έναν μόνο κώδικα, τον Βαρβεριανό κώδικα 583 της Βατικανής βιβλιοθήκης που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 14ου αιώνα⁶⁹. Δεν γνωρίζουμε την προέλευση του κώδικα, έχει ωστόσο υποστηριχθεί ότι είτε ένα τμήμα του, είτε ακόμα και ολόκληρος έχει γραφεί στη Λακεδαιμονία ή τουλάχιστον από κάποιον που είχε σχέση με την περιοχή⁷⁰. Στον Βαρβεριανό κώδικα 583 εκτός από τον Βίο του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας περιλαμβάνονται πλήθος αγιολογικών κειμένων, όπως Λόγοι, Ομιλίες και Εγκώμια του Ιωάννου Χρυσοστόμου, του Μεγάλου Βασιλείου, του Ιωάννου Δαμασκηνού, του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, του αυτοκράτορα Λέοντος Στ' κ.α., καθώς και οι Βίοι Νίκωνος του «Μετανοείτε», Θεοδώρου Στουδίτου και του αγίου Λαζάρου του Γαλησιώτη. Σημειώνεται ότι στον κώδικα το κείμενο του βίου

⁶⁵ Τον Βίο του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας δημοσίευσε πρώτος ο Ν. Βέης, βλ. Vées (1916) 1-54 και στη συνέχεια ο Α. Σγουρίτσας, ο οποίος φαίνεται πως δεν γνώριζε την προγενέστερη έκδοση, βλ. σχετ. Σγουρίτσας (1956) 567-593. Το 2016 ο Βίος του αγίου Θεοκλήτου εκδόθηκε εκ νέου στο Πολέμης – Μίνεβα (2016) 501-535

⁶⁶ Τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα που καταγράφονται στους κόλπους της επισκοπής, αλλά και της πόλης της Λακεδαιμονίας παρουσιάζονται στο κείμενο του Βίου με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο, στοιχείο που συνήθως δεν απαντά σε αγιολογικά κείμενα, βλ. Λαμπροπούλου (2013) 108-110

⁶⁷ Για την εθνοφυλετική, θρησκευτική και κοινωνική ταυτότητα του πληθυσμού της Λακεδαιμονίας βλ. Αναγνωστάκης (1993α) 27-32, 41-43 · Του ιδίου (1993β) 211-216, 226

⁶⁸ Για τον βίο, τη δράση και τη λατρεία του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας βλ. Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου (2004) 272-275 · Μητράκος (2007) 31-34 · Pantou (2009) 343-349 · Λαμπροπούλου (2013) 103-120 · Βλαχάκος (2015) · Λαμπροπούλου (2015-2016) 79-98

⁶⁹ Για τη βιβλιογραφία σχετικά με τη χρονολόγηση του Βαρβεριανού κώδικα βλ. Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου (2004) 268 σημ. 8. Χρονολόγηση του κώδικα στον 14ο αιώνα είχε υποστηρίξει αρχικά ο Βέης, σημειώνοντας μάλιστα πως οι δύο βίοι που περιέχονται σε αυτόν, του οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε» και του αγίου Θεοκλήτου φαίνεται πως έχουν γραφεί *ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρός*. Βλ. ακόμη Rosenqvist (1996) 93-111

⁷⁰ Την άποψη ότι πιθανώς ο Βαρβεριανός κώδικας γράφτηκε *καθ' ὅλου ἢ ἐπὶ μέρους ἐν Λακεδαίμονι ἢ ὑπὸ Λακεδαιμονίου τινὸς ἐν τῇ ξένη ἢ τέλος ὑπὸ προσώπου διὰ τὰ Λακεδαιμονιακὰ ὅπωςδῆποτε ἐνδιαφερομένου* εξέφρασε πρώτος ο Βέης, βλ. Vées (1916) 4 και την υιοθέτησε στη συνέχεια και ο Λαμπρίδης, βλ. σχετ. Λαμπρίδης (2007²) 273-277

του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας δεν παραδίδεται ακέραιο, αλλά υπάρχει ένα κενό δύο περιόδου σελίδων, για το οποίο έχουν εκφραστεί διαφορετικές απόψεις⁷¹.

Στα μέσα του 10ου ή τον 11ο αιώνα, σύμφωνα με διαφορετικές απόψεις μελετητών⁷², ο επίσκοπος της Λακεδαιμονίας ανέθεσε σε ανώνυμο συγγραφέα, κάποιον σύγχρονό του μοναχό ή κληρικό με κλασική και εκκλησιαστική παιδεία, τη συγγραφή του βίου του αγίου Θεοκλήτου. Ο συνθέτης του Βίου αναφέρεται με εγκωμιαστικά λόγια στον σύγχρονό του επίσκοπο, χαρακτηρίζοντάς τον «*Θεοῦ δῶρον*»⁷³. Όσον αφορά το ίδιο το κείμενο του Βίου, από τη μελέτη του διαπιστώνεται ότι πρόκειται για ένα εγκωμιαστικό κείμενο, με έντονα στοιχεία ρητορικού λόγου, που επικεντρώνεται στην περίοδο της ιερατείας του βιογραφούμενου αγίου έως και τον θάνατό του, χωρίς ωστόσο να περιέχει βιογραφικά στοιχεία. Οι πληροφορίες που αντλούμε αναφέρονται στη σκληρή άσκηση του Θεοκλήτου ως ερημίτη⁷⁴, τη δράση

⁷¹ Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι στις σελίδες αυτές πιθανότατα καταγραφόταν η συμμετοχή του Θεοκλήτου στην σύνοδο του 869/870 που καταδίκασε τον Πατριάρχη Φώτιο. Δεδομένου λοιπόν ότι όταν συντάχθηκε το κείμενο του Βίου, ο Φώτιος είχε αποκατασταθεί και μάλιστα αγιοποιηθεί, ο βιογράφος θέλησε να παραλείψει τη συμμετοχή του Θεοκλήτου στην Σύνοδο του 869-870: Vées (1916) 7. Η Λαμπροπούλου θεωρεί ότι στις κενές σελίδες του χειρογράφου αποτυπώνονταν τα έντονα ενδοεκκλησιαστικά προβλήματα και η ύπαρξη αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων στην Επισκοπή Λακεδαιμονίας, ιδίως κατά την περίοδο επισκοπείας του Θεοκλήτου που οδήγησαν στη σύγκρουση και ρήξη του τελευταίου με την άρχουσα τάξη και τον τοπικό κλήρο και στα οποία οφείλεται η επί 130 χρόνια περίπου λήθη της μνήμης του αγίου, βλ. Λαμπροπούλου (2013) 108 κ.εξ.

⁷² Έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις για τη χρονολόγηση της συγγραφής του βίου και τον εμπνευστή της. Γενικά στον 10ο αιώνα τοποθετεί τη συγγραφή του κειμένου ο Σγουρίτσας, βλ. Σγουρίτσας (1956) 568, ενώ ο εκδότης του βίου Ν. Βέης υποστήριξε ότι το κείμενο γράφτηκε στα μέσα του 10ου αιώνα, κατά παραγγελία του επισκόπου, τον οποίο –επεξηγώντας το «λογοπαίγνιο» που υπάρχει στο κείμενο (*Θεοῦ δῶρον*) – κατονομάζει ως Θεόδωρο, βλ. Vées (1916) 12-18. Στο σημείο αυτό σημειώνεται ότι στον κατάλογο των ιεραρχών της επισκοπής Λακεδαιμονίας δεν περιλαμβάνεται το όνομα Θεόδωρος, βλ. Λαμπροπούλου (2015-2016) 96. Στις αρχές του 11ου αιώνα τοποθετούν τη συγγραφή του Βίου ο Οικονομίδης, βλ. Nesbitt – Oikonomides (1994) 84-85 και οι Jenkins – Mango (1961) 237 και 239, χρονολογία η οποία θεωρείται πιο πιθανή, καθώς την περίοδο αυτή στον επισκοπικό θρόνο της Λακεδαίμονος βρίσκεται ο Θεοδώρητος, ιεράρχης γνωστός από δύο μολυβδόβουλα που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή και έχουν χρονολογηθεί στον 11ο αιώνα. Ο Θεοδώρητος είναι ο ιεράρχης που διαδέχθηκε στον επισκοπικό θρόνο της Λακεδαιμονίας τον γνωστό από τον Βίο του οσίου Νίκωνος, επίσκοπο Θεόπεμτο. Για την ταύτιση του επισκόπου στον οποίο οφείλεται η συγγραφή του Βίου με τον Θεοδώρητο βλ. επιπλέον Λαμπροπούλου (2013) 107-108 · Της ιδίας (2015-2016) 79-98, όπου καταγράφονται οι επίσκοποι Λακεδαίμονος από τον Θεόκλητο έως τον Θεοδώρητο με βάση τις διαθέσιμες πηγές, αλλά και σφραγιστικά τεκμήρια. Χρονολόγηση της συγγραφής του Βίου Θεοκλήτου, επισκόπου Λακεδαιμονίας γύρω στα 1000 έχει υποστηριχθεί και με βάση τον θεωρούμενο ως εσαχτολογικό πρόλογο του βίου βλ. Vées (1916) 14-16 και Πολέμης – Μίνεβα (2016) 502-503

⁷³ Vées (1916) 28.19-26

⁷⁴ Vées (1916) 29.30-31: *μονάζων ἐπὶ δώματος ὡς ὄρνις ἐν ἀβάτοις τόποις*. Προφορική παράδοση που έχει διαμορφωθεί στην περιοχή του Καστορείου Λακωνίας, ταυτίζει τον τόπο που μόνασε ο Θεόκλητος με τον σπηλαιώδη ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου (Παναγία η Μεσοσπορίτισσα), ο οποίος χωροθετείται σε ορεινό όγκο, νότια του οικισμού, βλ. σχετ. Ραντου (2009) 343-349. Ας σημειωθεί ότι από το 1960 η εορτή του αγίου Θεοκλήτου έχει καθιερωθεί ως επίσημη τοπική θρησκευτική πανήγυρη. Η σύνδεση της ασκητικής δραστηριότητας του Θεοκλήτου με τον συγκεκριμένο χώρο, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί από αρχαιολογικά τεκμήρια, δεδομένου ότι ο σπηλαιώδης ναός σήμερα είναι πλήρως ανακαινισμένος. Η παράδοση που έχει καθιερωθεί στη μνήμη των κατοίκων της περιοχής ενισχύεται

του ως επισκόπου⁷⁵, τη σφοδρή σύγκρουση και ρήξη του με την τοπική εξουσία και τον κλήρο, την απομάκρυνσή του για μικρό χρονικό διάστημα από την επισκοπική έδρα⁷⁶, την αποκατάστασή του στον επισκοπικό θρόνο⁷⁷, τη θαυματουργή δράση του και τέλος τον θάνατο και την πάνδημη κηδεία του, ως αναγνώριση του έργου του⁷⁸. Λόγω της ευαισθησίας που επέδειξε ο επίσκοπος Θεόκλητος απέναντι στους φτωχούς και τους καταπιεσμένους, συμπεριλαμβανομένων των δούλων –μη διστάζοντας να έλθει σε σφοδρή σύγκρουση με τους *προέχοντες*– πολύ εύστοχα του αποδόθηκε ο χαρακτηρισμός *ένος επίσκοπος με κοινωνικές ευαισθησίες*⁷⁹.

Όπως προκύπτει από το κείμενο, για τη σύνθεση του Βίου⁸⁰, δεδομένου ότι είχε παρέλθει μεγάλο χρονικό διάστημα από τον θάνατο του Θεοκλήτου, ο βιογράφος βασίστηκε σε προγενέστερα αγιολογικά κείμενα που υπήρχαν και με φροντίδα του επισκόπου είχαν συγκεντρωθεί στην επισκοπή⁸¹. Έμμεσα συμπεραίνουμε για τη δημιουργία τοπικής εκκλησιαστικής γραμματείας που σχετίζεται με τη μεγάλη παράδοση των Λακεδαιμονίων βιβλιογράφων⁸². Η συγγραφή του Βίου τη δεδομένη χρονική στιγμή, στις αρχές του 11ου αιώνα σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές, προσγράφεται στην προσπάθεια της επίσημης τοπικής εκκλησίας να ανασύρει από τη λήθη και να διαδώσει τη μνήμη του αγίου Θεοκλήτου, έναν και πλέον αιώνα μετά την εκδημία του, με στόχο την ισχυροποίηση της θρησκευτικής

και από την απεικόνιση του αγίου Θεοκλήτου στον ναό του αγίου Δημητρίου, στον οικισμό Καστρί, σε μικρή απόσταση από τον σπηλαιώση ναό, η οποία χρονολογείται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Ο Θεόκλητος στον ναό του αγίου Δημητρίου απεικονίζεται μαζί με τον άγιο Κύριλλο, πιθανότατα τον επίσκοπο Αλεξανδρείας, βλ. σχετ. Pantou (2009) 347-349 · Λαμπροπούλου (2013) 112-113. Η Λαμπροπούλου συσχετίζει την παλαιότερη αυτή γνωστή απεικόνιση του αγίου Θεοκλήτου με την προσπάθεια διάδοσης της μνήμης του κατά τον 13ο αιώνα, βλ. σχετ. Λαμπροπούλου (2013) 112-114, όπου καταγράφονται όλες οι απεικονίσεις του αγίου Θεοκλήτου σε ναούς της Λακωνίας και της Μεσσηνιακής Μάνης

⁷⁵ Όπως πληροφορούμαστε από το συνοδικό της Λακεδαιμονίας ο επίσκοπος Θεόκλητος συμμετείχε στη Σύνοδο του 869/870, ενώ η παρουσία στη Σύνοδο του 879/880 του επισκόπου Λακεδαιμόνος Αντωνίου, υποδηλώνει ότι ο Θεόκλητος πιθανότατα είχε πεθάνει (το 870 θεωρείται πιθανό έτος θανάτου), βλ. σχετ. Jenkins – Mango (1961) 236, όπου καταγράφεται η περίοδος επισκοπείας του Θεοκλήτου

⁷⁶ Véés (1916) 38.12: *ἐξήλασαν τῆς ποιμένης τὸν ἅγιον*

⁷⁷ Véés (1916) 38.27: *ἐπανελθεῖν δὲ αὐθις αὐτὸν εἰς τὸ οἰκεῖον ποιμνιον*

⁷⁸ Véés (1916) 52.8-10: *καὶ συνέρρεον ἐπὶ τὴν κηδείαν ἡλικία πᾶσα καὶ πᾶσα ἰδέα βίου καὶ πᾶν ἐπιτήδευμα· οὐ δοῦλος ὑστέρει, οὐ δεσπότης, καὶ ἄρχων τῷ ἰδιώτῃ συνέτρεχε*

⁷⁹ Πολέμης – Μίνεβα (2016) 501

⁸⁰ Βλ. Πολέμης – Μίνεβα (2016) 503, όπου επισημαίνεται η χρήση στο κείμενο από τον συγγραφέα του Βίου κοινών τόπων ή απηχίσεων από Λόγους Πατέρων της Εκκλησίας. Στο ίδιο καταγράφεται η νέα τάση που εμφανίζεται στα αγιολογικά κείμενα και είναι ιδιαίτερα εμφανής στον Βίο του αγίου Θεοκλήτου, όπου ο βιογραφούμενος άγιος πλέον αντιμετωπίζει τις «δαμονικές» δυνάμεις του επίγειου κόσμου, τους άδικους και πλεονέκτες εκπροσώπους της κοσμικής εξουσίας, αλλά και του κλήρου

⁸¹ Véés (1916) 29.2-10

⁸² Βλαχάκος (2015) 60. Στα μέσα του 10ου αιώνα, γνωρίζουμε ότι ο επίσκοπος Μονεμβασίας Παύλος συγγράφει σειρά αγιολογικών κειμένων και ψυχοφελών διηγήσεων, βλ. Λαμψίδης (2007²) 257

ταυτότητας της περιοχής και την καθιέρωση μίας τοπικής λατρευτικής παράδοσης⁸³. Σημειώνεται ότι ο άγιος Θεόκλητος Λακεδαιμόνιος, δεν περιλαμβάνεται στο *Συναξάριο* της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, ούτε στα μεταγενέστερα *Συναξάρια*.

Αναφορικά με τη μνημειακή τοπογραφία της πρωτεύουσας της Λακωνικής, στον βίο του αγίου Θεοκλήτου καταγράφεται η ύπαρξη ναών στους οποίους σημειώνεται ότι είχε συγκεντρωθεί μεγάλος πλούτος (*ἐπὶ τὰς βαθυπλούτους καὶ πολυχρύσους τῶν ἐκκλησιῶν*)⁸⁴ χωρίς να παραδίδονται περαιτέρω στοιχεία (όπως θέση, αφιέρωση, τυπολογία κ.λ.π.). Επίσης, ο συγγραφέας του βίου κάνει ιδιαίτερη αναφορά στον επίσκοπο Θεοδώρητο, ο οποίος κατείχε το αξίωμα στις αρχές του 11ου αιώνα⁸⁵ και συνδέει τη δράση του τόσο με τη συλλογή αγιολογικών κειμένων, όπως προαναφέρθηκε, όσο και με την ανέγερση ναών στην πόλη της Λακεδαίμονος⁸⁶. Περαιτέρω στοιχεία για τη μνημειακή τοπογραφία της πόλης δεν περιλαμβάνονται στο κείμενο του βίου, ωστόσο είναι ιδιαίτερα σημαντική για την αρχαιολογική έρευνα η πληροφορία για την ύπαρξη και λειτουργία ναών τον 9ο αιώνα, ενώ η αναφορά σε ανέγερση ναών στις αρχές του 11ου αιώνα πιστοποιεί την κατάσταση σταθερότητας, οικονομικής ευρωστίας και ανάπτυξης που επικρατεί στην πόλη ήδη από τον 10ο αιώνα.

⁸³ Την προσπάθεια αυτή είχε ξεκινήσει ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα ο όσιος Νίκων, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια

⁸⁴ Vées (1916) 31.15-16

⁸⁵ Βαχαβιώλος (2014) 385 · Λαμπροπούλου (2015-2016) 86-91

⁸⁶ Vées (1916) 28.34: *τοῦτο μὲν οἴκους ἀνεγείρων θεῖους*

6. Κείμενα σχετικά με τον Όσιο Νίκωνα τον «Μετανοείτε»⁸⁷

6.1. Διαθήκη Νίκωνος Μοναχού τοῦ Μετανοείτε⁸⁸

Η Διαθήκη του οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε» είναι ένα επίσημο κείμενο που σώζεται σε δημώδη λόγο και συντάχθηκε με σκοπό να καθορίσει τη διοίκηση και να διασφαλίσει την ορθή διαχείριση του ναού του Σωτήρος και των μετοχιών του, μετά τον θάνατο του ιδρυτή τους.

Στον Βίο του οσίου Νίκωνος, γίνεται αναφορά στη Διαθήκη σε δύο σημεία κατά την εξιστόρηση του περιστατικού με τον Αντίοχο, δούκα των εθνικών, ο οποίος καταπάτησε έκταση γης που ανήκε στο μετόχι του ναού του Σωτήρος στο χωριό Σκλαβοχώρι. Τα σχετικά χωρία αναφέρουν: *ὁ μέγας ἐγγράφῳ διαθήκῃ ἐπέσκηψε*⁸⁹ και *τὰ τῆς τοῦ μάκαρος ἐγγράφου διατυπώσεως*⁹⁰. Από τις ανωτέρω αναφορές, δεδομένου δε ότι αυτές περιλαμβάνονται στο πρώτο στάδιο συγγραφής του Βίου (το πρώτο τμήμα γράφτηκε πριν το 1025⁹¹), συμπεραίνουμε ότι το κείμενο της Διαθήκης προϋπήρχε του Βίου. Μελετώντας, ωστόσο, τον Βίο διαπιστώνεται ότι τόσο ο συγγραφέας του πρώτου τμήματος, όσο και ο ηγούμενος της μονής του Σωτήρος που τον συμπλήρωσε και τον διασκεύασε στα μέσα του 12ου αιώνα δεν χρησιμοποιούν

⁸⁷ Λήμμα Nikon “Ho Metanoeite” ODB 3, 1484

⁸⁸ Η πρώτη έντυπη έκδοση του κειμένου της Διαθήκης, πιθανότατα με βάση αντίγραφο της ιδίχειρης Διαθήκης τοποθετείται στα 1646 και σχετίζεται με την αναβίωση της λατρείας του οσίου Νίκωνος στο α΄ μισό του 17ου αιώνα. Το κείμενο της Διαθήκης δημοσίευσε πρώτος ο Μ. Ι. Παπαγιαννόπουλος, αρχικά το 1875 και ακολούθως το 1897, βασιζόμενος σε λανθάνον σήμερα χειρόγραφο που υπήρχε τουλάχιστον έως το έτος 1875 στην Ιερά Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Σπάρτης. Ακολούθησε η έκδοση του Σπυρίδωνος Λάμπρου στο: Λάμπρος (1906) 223-228, η οποία βασίστηκε στην εν έτει 1780 έκδοση του λόγου του Αγίου Γρηγορίου, όπου περιλαμβάνονταν και η Διαθήκη του Νίκωνος: *Διάλογος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Κεφρᾶ μετὰ τινος Ἑβραίου, Ἐρβᾶν ὀνομαζομένου, ὠφελιμώτατος εἰς κάθε Χριστιανόν, ὁποῦ ἐπιτηδεύεται νὰ καταχάλασῃ ταῖς φλυαρίαις, καὶ μάταιαις γνώμαις τῶν ἀνοήτων Ἑβραίων. Προσέτι δὲ καὶ συμμάζωξις λόγων τινῶν τοῦ τε ἀγίου Ἐπιφανείου καὶ ἄλλων Ἀγίων, πρὸς κοινὴν σωτηρίαν. Μετὰ τοῦ ἀξιομνημονεύτου μαρτυρίου τῆς Ἀγίας μεγαλομάρτυρος Μαρίνης. Προσθεθείσης εἰς τὸ τέλος τῆς Διαθήκης, καὶ διαφορῶν Θαυμάτων Νίκωνος Μοναχοῦ τοῦ Μετανοείτε. , αψπ΄. Ἐνετίησιν 1780. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.* Ανατύπωση της έκδοσης του Παπαγιαννόπουλου συμπεριέλαβε στο έργο του ο Γαλανόπουλος, βλ. Γαλανόπουλος (1933) 209-213. Η Διαθήκη αναδημοσιεύθηκε με βάση την έκδοση του 1646 με σχόλια στο Λαμψίδης (2007²) 250-256 κείμενο και 452-465 σχόλια, όπου στις σελίδες 241-249 παρουσιάζεται το ιστορικό της έρευνας για το συγκεκριμένο κείμενο. Αγγλική μετάφραση της Διαθήκης περιλαμβάνεται στο Bandy (2000) 313-322. Συνοπτικό ιστορικό της έρευνας για τις εκδόσεις της Διαθήκης καταγράφεται και στο Armstrong (2007) 323, υποσ. 26

⁸⁹ Λαμψίδης, (2007²) 114.5-6

⁹⁰ Λαμψίδης, (2007²) 114.10-11

⁹¹ Βλ. αναλυτικά παρακάτω σελ. 48

στοιχεία από το περιεχόμενο της Διαθήκης, ενώ γνώριζαν την ύπαρξή της. Επιπλέον, συγκρίνοντας τα δύο κείμενα σε σημεία που αναφέρονται στα ίδια γεγονότα διαπιστώνονται ταυτίσεις, αλλά και αρκετές διαφορές και αποκλίσεις, οι οποίες στα χωρία που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, επισημαίνονται και σχολιάζονται. Οι αποκλίσεις που καταγράφονται στα δύο κείμενα ενδεχομένως θέτουν υπό αμφισβήτηση τη γνησιότητα της Διαθήκης, δεδομένου ότι ο βίος σώζεται σε δύο χειρόγραφα εκ των οποίων το παλαιότερο χρονολογείται στα μέσα του 14ου αιώνα, ενώ η παλαιότερη σωζόμενη έκδοση της Διαθήκης ανάγεται στα μέσα του 17ου αιώνα. Ωστόσο, το κείμενο της Διαθήκης σήμερα θεωρείται από την έρευνα *αυθεντικό και γνήσιο*⁹². Ως τεκμήριο αυθεντικότητας έχει καταγραφεί μεταξύ άλλων και η εν μέρει αντιγραφή της Διαθήκης του Νίκωνος από τον μοναχό Νικόδημο, στην κτητορική επιγραφή που ο τελευταίος αφιέρωσε στη μονή του Σωτήρος την οποία έκτισε το έτος 1027, πλησίον του ποταμού Ευρώτα⁹³.

Η Διαθήκη χωρίζεται σε δύο τμήματα. Στο πρώτο τμήμα (στίχοι 1-98) περιγράφονται οι συνθήκες πρόσκλησης και έλευσης του οσίου στη Λακεδαιμονία, καθώς και η ανέγερση του ναού του Σωτήρος. Το τμήμα αυτό παραδίδει πλήθος πληροφοριών για τις «διαπραγματεύσεις», αλλά και τις προστριβές με τοπικούς άρχοντες και αξιωματούχους με αφορμή τη διεκδίκηση από τον όσιο δημόσιου χώρου σε κεντρικό σημείο της πόλης, για την ίδρυση ενός ιδιωτικού, τουλάχιστον στην αρχή, εκκλησιαστικού κτίσματος. Η υπόσχεση του οσίου για την εξάλειψη της νόσου που μάστιζε την πόλη και η πίστη του λαού και της πλειοψηφίας των *άρχόντων* του τόπου για τις δυνάμεις του οσίου, αποτέλεσε το έρεισμα για τη συμφωνία. Το αφήγημα της ανέγερσης του ναού του Σωτήρος αναπτύσσεται σε 80 περίπου στίχους και όπως αναλυτικά θα παρουσιαστεί στη συνέχεια είναι αρκετά περιγραφικό.

Το δεύτερο τμήμα (στίχοι 99-157) περιλαμβάνει τις οδηγίες και κατευθύνσεις του οσίου για τη ρύθμιση των διοικητικών και οικονομικών θεμάτων του ναού και των μετοχίων του, μετά τον θάνατό του. Φαίνεται πως ο όσιος γνώριζε τις πιθανές παρεμβάσεις της τοπικής εκκλησίας και του κλήρου ή ακόμα και πιθανές καταπατήσεις επί των δικαιωμάτων του ναού και θέλησε μέσω του κειμένου της Διαθήκης να τις αποτρέψει⁹⁴. Επιπλέον, στη Διαθήκη ο όσιος ορίζει τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς του ναού και τις αρμοδιότητές τους, με ιδιαίτερη

⁹² Λαμψίδης (2007²) 463, όπου παρουσιάζονται αναλυτικά τα στοιχεία εκείνα που τεκμηριώνουν τη γνησιότητα και αξιοπιστία του κειμένου της Διαθήκης

⁹³ Βλ. αναλυτικά παρακάτω σελ. 45-46

⁹⁴ Bandy (2000) 314-316, 321-322

αναφορά σε έναν ιερέα και έναν μοναχό που ήταν μαζί του και τον υπηρετούσαν, όσο ήταν εν ζωή, ενώ πρωταρχική μέριμνά του είναι η καθιέρωση της τέλεσης μνημοσύνων στη μνήμη όσων συνέβαλαν στην ανέγερση του ναού του Σωτήρος.

Στο κείμενο της Διαθήκης δεν παραδίδεται ο χρόνος συγγραφής της. Αναφέρθηκε ήδη ότι η συγγραφή του κειμένου θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν το 1025, ενώ *terminus ante quem* αποτελεί το έτος 1027, όταν τμήμα της Διαθήκης αντιγράφεται από τον μοναχό Νικόδημο στην επιγραφή της μονής που ίδρυσε στις όχθες του ποταμού Ευρώτα. Η Διαθήκη ολοκληρώνεται με τη φράση *διὰ τὴν ὁδηγήσῃ ὁ θεὸς τὴν φυλαχθοῦσι ὅλα ἐτοῦτα ὅπου ἐγὼ ἐσχεδίασα εἰς τὸ τετράδιον*. Η φράση αυτή έχει οδηγήσει κάποιους μελετητές στην υπόθεση ότι ο ὁσίος Νίκων, όσο ήταν ακόμα εν ζωή κατέγραψε, υπό μορφή σημειώσεων τις προθέσεις του αναφορικά με τη διοίκηση και διαχείριση του ναού του Σωτήρος και μετά τον θάνατό του οι επιθυμίες του καταγράφηκαν και επίσημα. Αναφορικά με την άποψη αυτή, σημειώνουμε ότι στο κείμενο αναφέρεται: *ὀρκίζω εἰς τὸν θεὸν τὸν βασιλικὸν πρωτοσπαθάριον, καὶ κυρδημήτριον πρωτοσπαθάριον ὅτι αὐτοὶ οἱ δύο τὰ κρατοῦσιν τὴν διαθήκην μου τὴν ὁποῖαν τὰ τὴν βουλώσουσιν μὲ μολιβόβουλαν, καὶ τὰ στέκεται σιμᾶ εἰς φύλαξιν ἐδ' αὐτοῦς*⁹⁵. Θεωρῶ λοιπὸν πιθανότερο ὅτι ὁ ὁσίος πριν πεθάνει συνέταξε κανονικὸ κείμενο Διαθήκης.

Στον Βίο αναφέρεται ὅτι λίγο πριν πεθάνει ὁ ὁσίος κάλεσε τοὺς ἄρχοντες τῆς πόλης, τοὺς ιερωμένους καὶ τοὺς μοναχοὺς, καθὼς καὶ τὴν ἀδελφότητα τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος καὶ τοὺς ἐξιστόρησε τὰ τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας του, χωρὶς ὅμως νὰ αναφερθεῖ στὴν τύχη τοῦ ναοῦ καὶ τῆς περιουσίας που κατεῖχε⁹⁶. Ἡ Διαθήκη καὶ εἰδικότερα τὸ δεῦτερο τμήμα τῆς συμπληρώνει τὸ κενὸ αὐτό. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ αναφερθεῖ ὅτι στὸ κείμενο τῆς Διαθήκης δὲν ὑπάρχει ἀμεση ἢ ἔμμεση ἀναφορά στὴν ἰδρυση μονῆς ἀπὸ τὸν ὁσίον Νίκωνα, ὅσο ἦταν ἐν ζωῇ. Ὁ ὁσίος Νίκων ἐκτίσσε ἕνα ναό, που λόγω τῆς θαυματουργικῆς δράσης τοῦ ιδρυτῆ του, ὅσο ἦταν ἀκόμα ἐν ζωῇ, προσέλκυε πλήθη προσκυνητῶν⁹⁷ καὶ συνεπῶς εἶχε δημιουργηθεῖ μιὰ ἀδελφότητα γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς λειτουργίας του. Τὴν παρατήρηση αὐτὴ ἐνισχύει τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ Διαθήκη χρησιμοποιοῦνται μόνο οἱ λέξεις ναός καὶ ἐκκλησία γιὰ τὸν ναό τοῦ Σωτήρος, ἐνῶ τὸ ἴδιο διαπιστώνεται καὶ στὸ πρῶτο τμήμα

⁹⁵ Λαμψίδης (2007²) 256.153-155

⁹⁶ Λαμψίδης (2007²) 92.28-38

⁹⁷ Βλ. σχετικὰ Λαμψίδης (2007²) 66.15-18, ὅπου γίνεται ἀναφορά σε *πλήθη ἄπειρα τῶν ὑπὸ νόσων ποικίλων ἐνοχλουμένων συρρέοντα ἐξ' ὅλης τῆς τοῦ Πέλοπος νήσου*

του Βίου, όπου χρησιμοποιείται αποκλειστικά η λέξη ναός⁹⁸. Για τον λόγο αυτό η έρευνα δεν έχει συμπεριλάβει τη Διαθήκη του οσίου Νίκωνος στον κατάλογο των κτητορικών διαθηκών μονών, παρόλο που αρκετές διατάξεις της αποτελούν κοινό τόπο σε Τυπικά Μονών⁹⁹.

Με την πάροδο του χρόνου και την εξάπλωση της λατρείας του οσίου ο ναός του Σωτήρος φαίνεται πως εξελίχθηκε σε θρησκευτικό και πνευματικό κέντρο της Λακεδαιμονίας, αλλά και ολόκληρης της Πελοποννήσου. Από τα σχετικά με τον όσιο Νίκωνα σωζόμενα κείμενα δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί ο χρόνος εγκατάστασης οργανωμένης μοναστικής κοινότητας¹⁰⁰ στον ναό του Σωτήρος και μετατροπής του σε μοναστικό συγκρότημα. Στα μέσα του 12ου αιώνα, η μετατροπή αυτή έχει συντελεστεί καθώς την περίοδο αυτή, κατά γενική παραδοχή των μελετητών, συγγράφεται από τον ηγούμενο της μονής του οσίου το τρίτο τμήμα του Βίου και γίνονται συμπληρώσεις στα προγενέστερα τμήματα. Στο τμήμα αυτό του Βίου, όπως θα παρουσιαστεί αναλυτικά παρακάτω, προκύπτει η ύπαρξη ενός μεγάλου μοναστηριού, ενώ περιγράφεται και η «ανακαίνιση» της μονής από τον ηγούμενο Γρηγόριο, η ηγουμενεία του οποίου τοποθετείται λίγο πριν τα μέσα του 12ου αιώνα. Στο τρίτο τμήμα του Βίου αναφέρεται και ο ηγούμενος Ζώσιμος, για τον οποίο έχει υποστηριχθεί ότι πιθανότατα κατείχε το αξίωμα στο δεύτερο τέταρτο του 12ου αιώνα¹⁰¹, πριν τον Γρηγόριο. Σημειώνεται ότι γενικά στον 11ο/12ο αιώνα έχει χρονολογηθεί και μία σφραγίδα με την επιγραφή *Σφραγίς Νίκωνος τῆς μονῆς ὁμονύμου*, η οποία έχει υποστηριχθεί ότι πιθανότατα σχετίζεται με τη μονή του οσίου Νίκωνος στη Λακεδαίμονα¹⁰².

Επιθυμία λοιπόν του οσίου Νίκωνος, όπως εκφράστηκε στη Διαθήκη του ήταν η ορθή διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων του ναού του Σωτήρος και των εξαρτώμενων μετοχίων του. Είναι ξεκάθαρη η πρόθεση του οσίου να διασφαλίσει τον νεόδμητο ναό από οποιαδήποτε παρέμβαση ή καταπάτηση, ορίζοντας ως *προστάτες και εξουσιαστές τὸν στρατηγὸν καὶ τὸν κριτὴν*.

⁹⁸ Η λέξη μονή χρησιμοποιείται μόνο στα τμήματα του κειμένου που ανήκουν στο τρίτο στάδιο συγγραφής και αναμόρφωσης του Βίου στα μέσα του 12ου αιώνα, όταν πλέον ο ναός του Σωτήρος είχε αναδειχθεί σε μοναστηριακό καθίδρυμα

⁹⁹ Λαμψίδης (2007²) 453, όπου και η σχετική βιβλιογραφία

¹⁰⁰ Λαμψίδης (2007²) 443-444

¹⁰¹ Λαμψίδης (2007²) 118.12-13, 444

¹⁰² Newsbitt – Oikonomides (1994) 85, αρ. 29.4

Ακολουθεί η καταγραφή και ο σχολιασμός συγκεκριμένων στίχων της Διαθήκης, από τους οποίους αντλούμε πληροφορίες για τη μνημειακή τοπογραφία της Λακεδαιμονίας τον 10ο αιώνα.

251.4-7: *Τότε δὲ ἐσυμαζώχθησαν οἱ ἄρχοντες τῆς Λακεδαιμονίας, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς ἁγίας Βαρβάρας καὶ εἶπανέ μου, πῶς εἰς τὴν λακεδαιμόνιαν ἔπεσεν τόσον θανατικὸν.*

251.17-21: *Ὁ δὲ λαὸς εἰσήκουσέ μου, καὶ με ἠγάπησε σὰν τὸ θυμίαμα καὶ ἐγὼ ἐστάθηκα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς ἁγίας Βαρβάρας ἀντάμα με τὸν σκευοφύλακα, καὶ τὸν λοιπὸν λαὸν ἡμέρας καὶ νύκτας δεκαπέντε. Ὁ δὲ θεὸς ἔκρυσεν τὰς ἁμαρτίας μου, καὶ ἐλευθερώθησαν ὅλοι ἀπὸ τὸ θανατικὸν.*

Στα ανωτέρω αποσπάσματα γίνεται αναφορά σε εκκλησία αφιερωμένη στην αγία Βαρβάρα. Στους στίχους 4-7 ο ναός αναφέρεται ως χώρος συνάθροισης των αρχόντων της Λακεδαιμονίας, ενώ στους στίχους 17-21 ως χώρος συγκέντρωσης και παραμονής του οσίου για 15 ημέρες και νύχτες, μαζί με τον σκευοφύλακα και τον λαό της Λακεδαιμονίας. Στο κείμενο του Βίου, στο αντίστοιχο κεφάλαιο που περιγράφει τη συνάντηση των αρχόντων (και του λαού) με τον όσιο, την πρόσκλησή του στη Λακεδαίμονα, την εγκατάστασή του στην πόλη και την εξάλειψη της νόσου, δεν υπάρχει αναφορά σε κάποιον ναό¹⁰³.

Ο Λαμψίδης, κατά τον σχολιασμό των στίχων 4-7 εκφράζει την άποψη ότι ο αναφερόμενος ναός της αγίας Βαρβάρας θα μπορούσε να βρίσκεται είτε στη Λακεδαιμονία και εκεί συγκεντρώθηκαν οι άρχοντες λίγο πριν αναχωρήσουν για να συναντήσουν τον όσιο, είτε -το πιθανότερο κατά τον μελετητή- στο Αμύκλιον¹⁰⁴ όπου έλαβε χώρα η συνάντηση των αρχόντων και του οσίου, προκειμένου να τον καλέσουν να έλθει στη Σπάρτη. Στη συνέχεια ο ίδιος μελετητής σημειώνει -χωρίς περαιτέρω τεκμηρίωση- ότι ο ναός της αγίας Βαρβάρας που αναφέρεται στους στίχους 17-21 ήταν *ἡ μητρόπολις τῆς Λακεδαιμονίας*¹⁰⁵ και αναφέρει ότι την εποχή εκείνη υπήρχαν εκκλησίες αφιερωμένες στην αγία Βαρβάρα σε πολλές πόλεις. Σύμφωνα λοιπόν με τον Λαμψίδα, πρόκειται για δύο διαφορετικούς ναούς αφιερωμένους στην αγία Βαρβάρα, ο ένας στο Αμύκλιον, τη σημερινή Τεγέα και ο δεύτερος στη Λακεδαιμονία.

¹⁰³ Λαμψίδης (2007) 64.23-26 και 66.11

¹⁰⁴ Για την ταύτιση της θέσης του Αμυκλίου και την επισκοπή Αμυκλών βλ. Βον (1951) 165 και υποσ. 3 · Βαχαβιώλος (2014) 262-284 · Περδικούλιας (2018) 184, υποσ. 286

¹⁰⁵ Λαμψίδης (2007) 455

Την άποψη ότι η εκκλησία της αγίας Βαρβάρας βρισκόταν στη Λακεδαίμονα υποστήριξε η Armstrong¹⁰⁶, σημειώνοντας ότι πιθανότατα ο ναός βρισκόταν εκτός των τειχών, στην ύπαιθρο χώρα και ίσως εκεί είχαν καταφύγει οι κάτοικοι για να προστατευθούν από τη νόσο. Η ίδια μελετήτρια σημειώνει ότι σύμφωνα με τη Διαθήκη, μετά τη σωτηρία της πόλης πραγματοποιήθηκε λιτανεία από τον ναό της αγίας Βαρβάρας προς την Αγορά της πόλης. Στο σημείο αυτό, επισημαίνεται, ότι τα στοιχεία που αντλούμε από τα κείμενα της Διαθήκης και του Βίου και τα οποία συμφωνούν απόλυτα ως προς την πληροφορία αυτή, περιγράφουν ότι η λιτανεία ξεκίνησε από τον επισκοπικό ναό της πόλης, η αφιέρωση του οποίου δεν παραδίδεται, με κατεύθυνση προς την Αγορά¹⁰⁷.

251.12-13: *Ὅμως ἀπὸ ἐσᾶς κάμετέ μου, μίαν ὁμολογίαν ιδιόχειρον ὅτι νὰ μοῦ ὑπακούσετε σὲ ἐκεῖνα ὁποῦ μέλλω νὰ κάμω.*

251.16-17: *Τότε δὲ θέλω σας κάμη, καὶ ἐγὼ ὁμολογίαν ιδιόχειρον, πῶς δὲν θέλει ἀπεθάνη ἄνθρωπος.*

Σύμφωνα με τους παραπάνω στίχους ο όσιος ζήτησε έγγραφη δέσμευση από τους άρχοντες της πόλης ότι θα τον υπακούσουν σε όσα σκοπεύει να πράξει, ώστε με τη σειρά του να δεσμευτεί με *ὁμολογίαν ιδιόχειρον* ότι δεν θα πεθάνει κανείς άλλος από τη νόσο. Έχει εκφραστεί η άποψη πως η αναφορά αυτή αποτελεί την αγιολογική εκδοχή μιας έγγραφης παραχώρησης στον όσιο ή και αγοράς από τον τελευταίο έκτασης στην εμπορική περιοχή της πόλης, ώστε εκεί να οικοδομήσει τον ναό του Σωτήρος¹⁰⁸. Στο κείμενο του Βίου δεν υπάρχει άμεση αναφορά σε έγγραφη συμφωνία, όμως έμμεσα υποδηλώνεται η δέσμευση των Λακεδαιμονίων απέναντι στον όσιο. Σύμφωνα λοιπόν με τον Βίο, ο όσιος ζήτησε από τον κλήρο και τον λαό να *πειθαρχήσουν*¹⁰⁹ στην επιθυμία του να εκδιώξει του Εβραίους, ώστε ο λοιμός να απομακρυνθεί και αυτός να μείνει μαζί τους για το υπόλοιπο της ζωής του. Κλήρος και λαός αποδέχθηκαν την πρότασή του και δεσμεύθηκαν με όρκο ότι πάντα θα

¹⁰⁶ Armstrong (2008) 359

¹⁰⁷ Λαμψίδης (2007) 66.34-68.3 και 251.21-252.29

¹⁰⁸ Αναγνωστάκης (2012) 120. Για την παραχώρηση ή αγορά αυτή, ο Αναγνωστάκης θεωρεί βέβαιη τη σύμπραξη του επισκόπου, ο οποίος στο πρόσωπο του οσίου βρήκε τη βοήθεια που επιζητούσε για τον έλεγχο μιας «δύσκολης» πόλης. Βοηθά λοιπόν, τον Νίκωνα να «εισβάλλει» στο κέντρο των εμπορικών δραστηριοτήτων γηγενών, αλλά και ξένων. Επιπλέον, ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει ότι παρά τα αναφερόμενα στα κείμενα του Βίου και της Διαθήκης, *προῦχοντες καὶ λοιπὸς λαὸς* δεν είχαν ανάμειξη ή και δεν συμφωνούσαν με την εν λόγω παραχώρηση ή αγορά

¹⁰⁹ Λαμψίδης (2007) 64.38 – 66.2

πειθαρχούν σε όσα προστάζει (συνθεμένων ενωμότως πάντα έκπληρειν τὰ ὑπ' αὐτοῦ τοῦτοις ἐπιταπτόμενα¹¹⁰).

251.13-16: *Τὸ ὅποῖον εἶναι ἐτοῦτο, νὰ ἐβγάλω τοὺς Ἑβραίους¹¹¹ ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴν χώραν νὰ ὑπάγουν ὄξω, καὶ τὰ Μακελία ὅποῦ εἶναι πρὸς τὸν ἅγιον Ἐπιφάνιον νὰ τὰ χαλάσουν, καὶ νὰ σφάζουν τὸ Σάββατον, καὶ νὰ ἐορτάζουν, τὴν Κυριακὴν¹¹².*

Σκοπὸς τοῦ οσίου ἦταν νὰ απομακρύνει τοὺς Ἑβραίους που εἶχαν εγκατασταθεῖ μέσα στὴν πόλη καὶ νὰ χαλάσει τὰ σφαγεῖα που οἱ τελευταῖοι εἶχαν εγκαταστήσει. Τα μακελεία¹¹³ σύμφωνα με τὸ απόσπασμα βρίσκονταν σε περιοχὴ ὅπου υπήρχε ναὸς αφιερωμένος στὸν ἅγιο Επιφάνιο, δὲν παραδίδονται ωστόσο περαιτέρω στοιχεῖα τοπογραφικοῦ καὶ χωροταξικοῦ εντοπισμοῦ εἴτε τῶν σφαγείων, εἴτε τοῦ ναοῦ. Στὸν Βίο δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχη ἀναφορὰ στὸν ἐν λόγω ναό, ἐνῶ ἀντιθέτως περιγράφεται με ἀρκετὲς λεπτομέρειες ἡ ἐγκατάσταση Ἑβραίων μέσα στὴν πόλη, ἡ συμφωνία τοῦ οσίου με τοὺς κατοίκους γιὰ τὴν ἀπομάκρυνσή τους καὶ τελικῶς ἡ βίαιη ἐκδίωξή τους: *τὸ προσοικοῦν αὐτοῖς Ἰουδαϊκὸν φῦλον ἔξω τῆς αὐτῶν πόλεως ἀπελάσαιεν, ἵνα μὴ καταχραῖνον εἶη αὐτοὺς τοῖς βδελυροῖς ἤθεσι καὶ μιάσμασι¹¹⁴ καὶ τῇ δὲ τούτου παρουσίᾳ καὶ ἡ νόσος ἠλαύνετο καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ἔξω τῆς πόλεως ἀπωκίζοντο¹¹⁵.* Στὸ σημεῖο αὐτὸ διαπιστώνεται διαφοροποίηση τῶν δύο κειμένων, τῆς Διαθήκης καὶ τοῦ Βίου ἀναφορικὰ με τὴ χρονικὴ διαδοχὴ τῶν σχετικῶν με τὴν ἐκδίωξη τῶν Ἑβραίων, γεγονότων. Στὴ Διαθήκη, ὁ ὀσιος θέτει ὡς προϋπόθεση τὴν ἀπομάκρυνσή τους ἀπὸ τὴ Λακεδαίμονα, ὥστε ἐν συνεχείᾳ νὰ ἔλθει καὶ νὰ εγκατασταθεῖ στὴν πόλη, ἐνῶ στὸν Βίο παραδίδεται ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ οσίου στὴν πόλη καὶ τὶς ἐνέργειές του, ἐκδιώχθηκε τὸ ἰουδαϊκὸ φύλο.

Ἐχει σημειωθεῖ πὼς ὁ συσχετισμὸς τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Επιφανίου με τὴν περιοχὴ ὅπου εἶχαν ἀναπτύξει δραστηριότητα οἱ Ἑβραῖοι (μακελία) δὲν εἶναι τυχαία¹¹⁶. Ὁ ἅγιος Επιφάνιος, ἐπίσκοπος Σαλαμίνοσ Κύπρου ἦταν χριστιανὸς ἐξ' Ἰουδαίων, ἐνῶ

¹¹⁰ Λαμψίδης (2007) 66.7-8

¹¹¹ Γιὰ τὴν εβραϊκὴ παρουσία στὴν πόλη τῆς Λακεδαιμονίας κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο βλ. σχετ. Βέης, (1905) 10-11 · Bon (1951) 85-87 · Bowman (1985) 131-146 · Σαββίδης (1995) 123-140 · Θέμελης (2007-2008) 177-186. Ἀρκετοὶ μελετητὲς υποστηρίζουν εβραϊκὴ ἐγκατάσταση στὴ Σπάρτη ἤδη ἀπὸ τὴν προχριστιανικὴ περίοδο, ἀποψη ἡ ὁποία τεκμηριώνεται κυρίως ἀπὸ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, βλ. Λαμπροπούλου (1993) 657-682, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία

¹¹² Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῆς ἐπιβολῆς ἀπὸ τὸν Νίκωνα τῆς Κυριακῆς ὡς ἡμέρας ἀργίας καὶ τῆς ἀφιέρωσης τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος καὶ στὴν Ἁγία Κυριακὴ βλ. σχετ. παρακάτω σελ. 54-56

¹¹³ Γιὰ τὰ μακελεία τῶν βυζαντινῶν βλ. Κουκουλῆς *BBII*, Β' I 202-203

¹¹⁴ Λαμψίδης (2007²) 64.36-38

¹¹⁵ Λαμψίδης (2007²) 66.10-11

¹¹⁶ Ἀναγνωστάκης (2012) 124, ὑποσ. 77

όπως ήδη αναφέρθηκε¹¹⁷ στις βενετικές εκδόσεις (1780) που περιλαμβάνουν τα θαύματα και τη Διαθήκη του οσίου Νίκωνος ανθολογούνται επίσης τα κατά Ιουδαίων έργα του Επιφανίου και ο *Διάλογος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Κεφρᾶ μετὰ τινος Ἑβραίου*¹¹⁸.

251.21: *Υστερα ἀπὸ τοῦτο ἐκάμαμεν Λιτὴν*¹¹⁹ *εἰς τὸν φόρον.*

Μετά την εγκατάσταση του οσίου στην πόλη και την τέλεση παράκλησης προς τον Θεό η νόσος εξαλείφθηκε και ακολούθησε «λιτανεία» *εἰς τὸν φόρον*¹²⁰, δηλαδή στην Αγορά της πόλης. Στον Βίο αντίστοιχα αναφέρεται: *ἐν τῇ ἀγορᾷ*¹²¹ *λιτανεύοντες ἅμα τῷ εὐαγγελί κλήρω καὶ παντὶ τῷ λαῷ*¹²². Υποστηρίζεται από τους περισσότερους μελετητές ότι η Αγορά της Λακεδαιμονίας αναπτύχθηκε στην ίδια θέση όπου βρισκόταν έως και τους ὕστερους ρωμαϊκούς χρόνους¹²³. Συγκεκριμένα, η Αγορά, τοποθετείται από την έρευνα ανατολικά του υψώματος της Ακρόπολης, στο πλάτωμα του *Παλαιοκάστρου* και φαίνεται πως αποτελούσε διαχρονικά το εμπορικό, οικονομικό και διοικητικό κέντρο της πόλης, καθώς, όπως τεκμηριώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα, στον χώρο διαπιστώνεται συνεχής χρήση από τον 8ο π.Χ. αιώνα έως και τους βυζαντινούς χρόνους¹²⁴.

251.21-252.28: *Ἐκεῖ ὁποῦ ἔστεκεν ὁ σταυρός, καὶ ἐγὼ ἔβαλα θρονίον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνέβηκα, καὶ ἐπαράγγειλα τὰ θεϊκὰ λόγια, καὶ ὄχι τὰ ἐδικὰ μου. [...] ἐδῶ μέλει νὰ γένη Ἐκκλησία εἰς τὸ ὄνομα τοῦ σωτῆρος, τῆς θεοτόκου, καὶ τῆς ἁγίας*

¹¹⁷ Βλ. ανωτέρω υποσ. 88

¹¹⁸ Βλ. αναλυτικά Λαμψίδης (2007²) 241-249

¹¹⁹ Η λέξη δηλώνει μια λειτουργική πομπή του κλήρου και του λαού: Λήμμα “Lite” *ODB* 2 1234. Δηλώνει όμως και τον ευρύ νάρθηκα σε κάποιους ναούς, που ονομάστηκε λιτή από τη σχετική μοναστική λειτουργία που τελείται στον χώρο αυτό βλ. Καλοπίση-Βέρτη – Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου (2010) 198. Για τις λιτές στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική βλ. Βογιατζής (2012) 37-54

¹²⁰ Σύμφωνα με τον Μπούρα φόρος σε μια βυζαντινή πόλη χαρακτηρίζεται ο κεντρικός δρόμος εκατέρωθεν του οποίου αναπτύσσεται η Αγορά, βλ. Μπούρας (2006) Τόμ. Β, 212. Στο κείμενο της Διαθήκης η λέξη φόρος χρησιμοποιείται τρεις φορές βλ. Λαμψίδης (2007²) 251.21, 254.84-85 και 256.143 και φαίνεται ότι δηλώνει την ίδια την Αγορά

¹²¹ Λαμψίδης (2007²) 68.2 και 68.6. Λήμμα «agora» *ODB*, 38. Ο όρος Αγορά χρησιμοποιείται έως το τέλος του Βυζαντίου για να δηλώσει τον χώρο των εμπορικών δραστηριοτήτων. Διακρίνονται σε μόνιμες εγκαταστάσεις ενταγμένες στον ιστό μίας πόλης και προσωρινές εγκαταστάσεις για τη διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών, βλ. σχετ. Μπούρας (2006) 212-214. Για την περιοχή της Λακεδαιμονίας υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές για ελεύθερους χώρους, βλ. Bon, *Péloponnèse*, 132-133. Για τις προτάσεις που έχουν παρουσιαστεί αναφορικά με τη θέση της Αγοράς και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Κουρίνου (2000) 99-129

¹²² Λαμψίδης (2007²) 68.2-3

¹²³ Κουρίνου-Πίκουλα (1998) 95 · Κουρίνου (2000) 104-127

¹²⁴ Τσουλή – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 12, 24-25, όπου περιγράφονται τα ορατά σήμερα από τον επισκέπτη κατάλοιπα οικοδομημάτων που μαρτυρούν τη διαχρονική χρήση του χώρου

κυριακής. Πάλιν άλλην ημέραν έβγάλαμεν λιτήν από τὸ Καθολικόν¹²⁵, καὶ έβγένοντας έγὼ έπήρα εἰς τὸν πλάτην μου πέτραν, τὴν ὁποῖαν φέρνοντας έβαλά την εἰς τὸν σταυρόν.

Σύμφωνα με το απόσπασμα, ο ὀσιος επέλεξε για να οικοδομήσει τον ναό ένα συγκεκριμένο σημείο, στο οποίο υπήρχε τοποθετημένος ένας σταυρός. Η ίδια αναφορά στην ύπαρξη σταυρού καταγράφεται στη Διαθήκη και σε άλλα δύο σημεία¹²⁶, ενώ αντιθέτως το στοιχείο αυτό δεν υπάρχει στον Βίο. Σύμφωνα με τον Λαμψίδη η αναφορά στην ύπαρξη σταυρού στο σημείο θεμελίωσης του

¹²⁵ Πρόκειται για τον επισκοπικό ναό της Λακεδαιμονίας, τη λεγομένη σήμερα βασιλική «του οσίου Νίκωνος» που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου της Ακρόπολης, λίγες δεκάδες μέτρα ανατολικά του ρωμαϊκού θεάτρου. Ιστορικό της έρευνας για το μνημείο παρουσιάζεται στο: Sweetman – Katsara (2002) 429-431. Ο ναός αυτός χρησίμευε ως καθεδρικός ναός της μητρόπολης Λακεδαιμονίας έως τη μεταφορά της στον Μυστρά, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1260. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με τρεις τρίπλευρες αψίδες στα ανατολικά και ισοπλατή νάρθηκα στα δυτικά, το περίγραμμα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της οποίας ήταν ανέκαθεν ορατό, βλ. Blouet (1833) 64, πιν 46. Για την περιγραφή του μνημείου βλ. Βοκοτόπουλος (1976-1978) 275-276 · Σωτηρίου (1939) 115 · Katsara (2009) 328-329 · Τσουλή – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 26-27. Δυτικά του ναού εντοπίζονται προσκτίσματα που έχουν ταυτιστεί με το επισκοπείο βλ. σχετ. Κουκουλές (1935) 468. Για το συγκρότημα των προσκτισμάτων αυτών οι Sweetman και Katsara καταγράφουν ότι ήταν διάφορα κτήρια και πιθανότατα στέγαζαν λατρευτικούς και τελετουργικούς χώρους, καθώς και τα διαμερίσματα του επισκόπου βλ. Sweetman – Katsara (2002) 446 κ.ε., 461-463 · Sweetman (2009) 331-335 · Sweetman (2010) 217, 232, 235-236. Η επιβλητική αυτή βασιλική παλαιότερα είχε ταυτιστεί με το ναό του Σωτήρος που έκτισε ο ὀσιος Νίκων βλ. σχετ. Heurtley (1925-1926) 265 · Αδαμαντίου (1931) 416-417 · Αδαμαντίου (1934) 126-128 · Σωτηρίου (1940) 107-118 · Katsara (2009) 327, όπου δημοσιεύονται τμήματα των ανέκδοτων σημειώσεων του πρώτου ανασκαφέα του μνημείου, του Άγγλου αρχαιολόγου G. Guttle. Ο Βοκοτόπουλος, αξιολογώντας τα αρχιτεκτονικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά του μνημείου προχώρησε σε αναχρονολόγησή του και τοποθέτησε τη βασιλική στον 7ο αιώνα, βλ. σχετ. Βοκοτόπουλος (1976-1978) 273-285 · Γκιολές (1992²) 17-18. Έχει προταθεί με επιφυλάξεις η μετάθεση της χρονολογίας της βασιλικής στο β' μισό του 6ου αιώνα, βλ. σχετ. Sweetman – Katsara (2002) 467-468 · Katsara (2009) 323-330 · Sweetman (2009) 331-340 · Sweetman, (2010) 220. Πρόσφατα ο Κάππας σημείωσε τυπολογικές ομοιότητες της βασιλικής στην Ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης με τη βασιλική που σώζεται εντός του κάστρου της Κορώνης και η οποία χρονολογείται μεταξύ 8ου και 9ου αιώνα, βλ. σχετ. Κάππας (2010) 147. Σημειώνεται ότι οι γνωστές έως σήμερα γραπτές πηγές για τον καθεδρικό ναό της Λακεδαιμονίας είναι ο Βίος και η Διαθήκη του οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε και το περιηγητικό κείμενο του λόγιου κληρικού Διονύσιου Πύρρου από τη Θεσσαλία (19ος αιώνας). Ωστόσο, τόσο στον βίο, όσο και στη Διαθήκη, οι αναφορές είναι γενικές, χωρίς συγκεκριμένα τοπογραφικά στοιχεία. Η μοναδική πληροφορία που αντλούμε είναι ότι ο ναός βρισκόταν σε ύψωμα, καθώς για την πρόσβαση σε αυτόν γίνεται χρήση του ρήματος άνεισιν (άνειμι=ανεβαίνω) βλ. Λαμψίδης (2007) 66,34. Ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, περιγράφοντας τα μνημεία της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης αναφέρει ότι τα ερείπια της βασιλικής ήταν γνωστά στους ντόπιους ως *μητρόπολη*, βλ. σχετ. Βελισσαρίου (1988) 115-116, πληροφορία ιδιαίτερα σημαντική για την τοπογραφία της περιοχής και την ταύτιση του μνημείου και αξιόπιστη, λαμβάνοντας υπόψιν ότι ο Διονύσιος Πύρρος υπηρέτησε για ένα διάστημα ως κληρικός και δάσκαλος στον Μυστρά και την ευρύτερη περιοχή του βλ. Δρανδάκης (1967) 110-111. Τέλος, ο εντοπισμός κατά την ανασκαφική έρευνα του μνημείου δύο επιτύμβιων πλακών επισκόπων Λακεδαιμονίας στα νότια προσκτίσματα του μνημείου, αποτελεί επιπλέον στοιχείο για τη χρήση του συγκεκριμένου ναού ως καθεδρικού (Σωτηρίου (1939) 114 – 115 · Feeissel – Philippidis-Braat (1985) 303-304.

¹²⁶ Λαμψίδης (2007²) 252.32-33: *ὥστε ὁποῦ ἔχωσα τὸν σταυρόν στήν μέσην* και Λαμψίδης (2007²) 252.48: *εἰς δὲ τὴν ρίζαν τοῦ σταυροῦ ἦσαν δαίμονες*

οικοδομήματος καταδεικνύει την πρόθεση του οσίου να καταστήσει το ναό σταυροπηγιάκo, ανεξάρτητο δηλαδή από την εξουσία της τοπικής εκκλησίας¹²⁷.

Επισημαίνεται, ότι η τοποθέτηση σταυρού σε σταυροδρόμια, σε συμβολές οδών και σε κεντρικές οδούς, αποτελούσε έθιμο της βυζαντινής περιόδου που έχει καταγραφεί γενικότερα στον ελλαδικό χώρο και ειδικότερα στην περιοχή της Λακωνικής¹²⁸. Η πρακτική αυτή είχε αποτρεπτικό χαρακτήρα, ώστε να προστατεύονται οι διερχόμενοι από δαιμονικές δυνάμεις¹²⁹. Θεωρώ λοιπόν ότι η αναφορά στο κείμενο της Διαθήκης στην ύπαρξη σταυρού στο σημείο που επέλεξε ο όσιος να κτίσει τον ναό του Σωτήρος, έχει διττή σημασία. Προσδιορίζει ως χώρο επιλογής του οσίου ένα κεντρικό σημείο, την Αγορά της πόλης, από το οποίο εκκινούν και στο οποίο καταλήγουν κεντρικοί οδοί. Παράλληλα, έχει συμβολική σημασία που σχετίζεται με τον αποτρεπτικό χαρακτήρα της πρακτικής, αφού στην περιοχή, αφενός ήταν ορατά τα κατάλοιπα του ειδωλολατρικού παρελθόντος, αφετέρου στον ίδιο χώρο είχαν εγκατασταθεί και δραστηριοποιούνταν Εβραίοι, οι οποίοι σύμφωνα με τον Βίο μόλυναν τον ντόπιο πληθυσμό *τοῖς βδελυροῖς ἤθεσι καὶ μιάσμασι τῆς ἰδίας θρησκείας*¹³⁰. Ἄλλωστε, επισημαίνεται ότι η πρόθεση του οσίου Νίκωνος να αποδεσμεύσει τον ναό του από την τοπική εκκλησιαστική εξουσία εκφράζεται με σαφήνεια στο δεύτερο τμήμα της Διαθήκης¹³¹. Τέλος, σημειώνεται ότι γενικά ο συσχετισμός της ύπαρξης σταυρού και σταυροπηγιάκου κτίσματος αφορά σε ίδρυση μονών, ενώ στην περίπτωση που εξετάζουμε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, πρόκειται για ίδρυση ναού.

Στους ίδιους στίχους πληροφορούμαστε για την αφιέρωση του ναού στον Χριστό, την Παναγία και την αγία Κυριακή, αναφορά που συμπίπτει με εκείνη του Βίου και θα σχολιαστεί αναλυτικά στη συνέχεια, κατά την εξέταση του αντίστοιχου αποσπάσματος του Βίου¹³².

Οι στίχοι 26-28 περιγράφουν τη λιτανεία που ξεκίνησε από τὸ *Καθολικὸν*, τον επισκοπικό ναό της πόλης και κατέληξε στο σημείο που υπήρχε ο σταυρός, στον

¹²⁷ Λαμψίδης (2007²) 456-457

¹²⁸ Κουκουλές, (1931) 148-156

¹²⁹ Στο κείμενο της Διαθήκης γίνεται αναφορά στην ύπαρξη δαιμόνων στη θέση που υπήρχε ο σταυρός βλ. σχετ. Λαμψίδης (2007²) 252.48, ενώ αναφορές σε δαιμονικές δυνάμεις υπάρχουν και στον Βίο, Λαμψίδης (2007²) 42.16-17, 42.24-38, 52.25-26, 58.8-10, 62.2-13, 100.19-39 και 102.9. Σημειώνεται ότι η αναφορά σε πονηρά πνεύματα και δαιμονικές δυνάμεις αποτελεί κοινό τόπο στα αγιολογικά κείμενα

¹³⁰ Λαμψίδης (2007) 64.35-38

¹³¹ Λαμψίδης (2007²) 254.102-113 · Ζακυθινός (1957) 102 κ.εξ.

¹³² Λαμψίδης (2007²) 68.5-9. Για τις ερμηνείες που έχουν προταθεί κυρίως όσον αφορά την αφιέρωση του ναού και στην αγία Κυριακή βλ. παρακάτω σελ. 54-56

χώρο της Αγοράς. Ο όσιος, κατά τη διάρκεια της λιτανείας μετέφερε στην πλάτη του και τοποθέτησε στο συγκεκριμένο σημείο τρεις λίθους (θεμέλιοι λίθοι), πληροφορία που περιλαμβάνεται και στο κείμενο του Βίου¹³³. Σημειώνεται, ωστόσο ότι στα δύο κείμενα (Διαθήκη και Βίος) διαπιστώνονται κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς τη χρονική διαδοχή των γεγονότων και την παρουσία ή μη του επισκόπου. Συγκεκριμένα, στη Διαθήκη προηγείται η ανακοίνωση της ίδρυσης του ναού και άλλη μέρα λαμβάνουν χώρα η λιτανεία και η τελετή θεμελίωσής του. Αντίθετα στον Βίο όλη η διαδικασία διαδραματίζεται κατά τη διάρκεια της ίδιας ημέρας¹³⁴. Τέλος, σημαντική διαφορά αποτελεί η αναφορά στο κείμενο του Βίου στη συμμετοχή του επισκόπου Λακεδαιμονίας, του Θεόπεμπτου¹³⁵, στη λιτανεία και τη θεμελίωση του ναού, τον οποίο στη Διαθήκη υποκαθιστά ο πρωτοπαπάς¹³⁶.

252.37-41: Οί δὲ ἄρχοντες διὰ τὸ νὰ παίζουσι τὸ τζουγκάνιον¹³⁷ δὲν μὲ αφίνασιν νὰ κάμω τὴν Ἐκκλησίαν. Τους ὁποίους ἐπαρακάλωνα λέγοντάς τους πῶς ἐγὼ δὲν θέλω τίποτες ἄλλο ἀπὸ τοῦ λόγου σου εἰμὴ μόνον πέντε πῆγες διὰ τὸ κάμω καμάρες, καὶ ἐσεῖς νὰ διαβένεται ἀποκάτω μὴν ἐμποδιζόμενοι εἰς τὸ τζουγκανίζεσθαι, ἢ δὲ Ἐκκλησία νὰ εἶναι ἀποπάνω.

Από τους ανωτέρω στίχους προκύπτει πως ο όσιος δεν είχε την απαιτούμενη έκταση για την ανέγερση του ναού και ζήτησε από κάποιους άρχοντες να του παραχωρήσουν μικρή έκταση και συγκεκριμένα *πέντε πῆγες* από χώρο που διέθεταν και στον οποίο έπαιζαν το τζουγκάνιον. Σκοπός του οσίου ήταν να διαμορφώσει *καμάρες* κάτω από τις οποίες θα διέρχονταν οι συμμετέχοντες στο αγώνισμα, ενώ επάνω από αυτές θα κτιζόταν ο ναός. Το κείμενο της Διαθήκης στη συνέχεια αναφέρει ότι τελικά παραχωρήθηκε στον όσιο ο απαραίτητος χώρος .

¹³³ Λαμψίδης (2007²) 68.3-4

¹³⁴ Λαμψίδης (2007²) 66.34-68.11. Σχολιασμός του σχετικού χωρίου του Βίου παρουσιάζεται στις σελίδες 54-56 της παρούσας εργασίας

¹³⁵ Ο Θεόπεμπος σύμφωνα με τον Βίο τέλεσε και την κηδεία του οσίου, Λαμψίδης (2007²) 96.38-98.5

¹³⁶ Η διαφοροποίηση αυτή έχει αποδοθεί από τον Λαμψίδη στη μετεγενέστερη επεξεργασία του συνόλου του Βίου από τον ηγούμενο που συνέγραψε το τρίτο τμήμα, στα μέσα του 12ου αιώνα, ο οποίος πρόσθεσε το όνομα του επισκόπου στο πλαίσιο αναγνώρισης της συμβολής του οσίου στη σταθεροποίηση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης στην περιοχή, βλ. Λαμψίδης (2007²) 463-465

¹³⁷ Τζουγκάνιον ή τσουγγάνιον: Πρόκειται για παιχνίδι/αγώνισμα ιδιαίτερα δημοφιλές στην αυτοκρατορική αυλή, το οποίο παιζόταν έως τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως προκύπτει από αναφορά στο έργο του Παχυμέρη για τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο. Εισήχθη στην Κωνσταντινούπολη από την Περσία, από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β', ο οποίος κατασκεύασε στην Πόλη τζουγκανιστήριο, δηλαδή στάδιο για τη διεξαγωγή του. Παιζόταν από δύο αντίπαλες ομάδες έφιππων παιχτών, οι οποίοι κυνηγούσαν και χτυπούσαν μια δερμάτινη σφαίρα προς το τέρμα των αντιπάλων. Η διεξαγωγή του παιχνιδιού απαιτούσε ευρύ και επίπεδο χώρο. Για το τζουγκάνιον βλ. σχετ. Κουκουλές (1949) 139-142

Αναφορικά με το τζουκάνιον, σημειώνεται ότι και στον Βίο¹³⁸ υπάρχει αναφορά στο παιχνίδι, στο οποίο μάλιστα καταγράφεται η συμμετοχή του στρατηγού Γρηγόριου¹³⁹, με τη διαφορά ότι στον Βίο γίνεται λόγος για τον θόρυβο που προκαλούσαν οι συμμετέχοντες, παρακωλύοντας τη διεξαγωγή των ακολουθιών στον ναό¹⁴⁰. Από τις πληροφορίες που παρέχουν τα κείμενα συμπεραίνουμε ότι ο χώρος διεξαγωγής του παιχνιδιού βρισκόταν πολύ κοντά στον ναό, σημαντική τοπογραφική πληροφορία, καθώς το συγκεκριμένο αγώνισμα για να πραγματοποιηθεί απαιτούσε επίπεδο και μεγάλης έκτασης χώρο¹⁴¹.

252.41-44: Οί όποιοι ἄρχοντες ἔδοσαν με πέντε πήχες, ἐγὼ δὲ ἔστοντας καὶ νὰ ἔλθω ἀπὸ τὴν καθολικὴν εἰς τὸν διορισμένον τόπον ὅπου ἔμελλε νὰ γένη ἡ Ἐκκλησία ἤνυρκα πήχες εἴκοσι πέντε καὶ πέτρες καλῆς καὶ μεγάλης.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η πληροφορία που αντλούμε από το απόσπασμα για την απόσταση του σημείου που είχε επιλεγεί για την ανέγερση του ναού από τον επισκοπικό ναό της πόλης που βρισκόταν στην κορυφή του λόφου της Ακρόπολης. Σύμφωνα με τη Διαθήκη η μεταξύ τους απόσταση ήταν 25 πήχεις¹⁴², πληροφορία που δεν υπάρχει στον Βίο.

Στο μετρικό σύστημα που χρησιμοποιούσαν οι βυζαντινοί ο πήχυς αποτελούσε πολλαπλάσιο του ποδός¹⁴³. Πρόκειται για μονάδα μήκους με δύο παραλλαγές. Ο μικρός (λιθικός ή τεκτονικός) πήχυς αντιστοιχούσε σε 46,8εκ. και τον χρησιμοποιούσαν για κατασκευές από ξύλο και πέτρα. Ο μεγάλος (γεωμετρικός ή βασιλικός) πήχυς αντιστοιχούσε σε 62,5εκ. και η χρήση του αφορούσε κυρίως στη μέτρηση εκτάσεων. Εάν είναι ακριβής η πληροφορία που καταγράφεται στη Διαθήκη, εκτιμάται ότι η ελάχιστη και μέγιστη απόσταση του καθεδρικού ναού από τη θέση που είχε επιλέξει ο όσιος Νίκων για την ανέγερση του ναού ήταν 1170εκ. και 1563εκ. αντίστοιχα (υπολογίζοντας και με τον μικρό και με τον μεγάλο πήχυ), δηλαδή από 11,7μ. έως 15,6μ. Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και αν η αναφορά του κειμένου δεν είναι απόλυτα ακριβής, συμπεραίνουμε ότι ο ναός του Σωτήρος κτίστηκε κοντά στον επισκοπικό ναό της πόλης.

¹³⁸ Βλ. παρακάτω σελ. 61-62

¹³⁹ Πρόκειται για τον στρατηγό του θέματος της Πελοποννήσου βλ. σχετ. Bon (1951) 91-93 και 96

¹⁴⁰ Λαμψίδης (2007²) 80.1-6

¹⁴¹ Οι προτεινόμενες ταυτίσεις χώρων με το τζουκάνιστήριο της Λακεδαιμονίας καταγράφονται κατά τον σχολιασμό του αντίστοιχου αποσπάσματος του Βίου

¹⁴² Βλ. σχετ. λήμμα “pechys” ODB 3 1614 · Τουρτσόγλου-Στεφανίδου (1998) 120

¹⁴³ Βλ. σχετ. λήμμα “pous” ODB 3 1708

Από το ίδιο απόσπασμα και συγκεκριμένα από τους στίχους που αναφέρουν *ἤυρικα καὶ πέτρες καλὰς καὶ μεγάλας*, πληροφορούμαστε ότι ο όσιος βρήκε άφθονο οικοδομικό υλικό, προερχόμενο πιθανότατα από αρχαία οικοδομήματα. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται και στη συνέχεια της Διαθήκης στους στίχους 71-72, όπου και σχολιάζεται αναλυτικότερα.

252.51-52: *Ἀφόντις δὲ καὶ ἡ ἐκκλησία ἐκτίσθη ἕως τὸν πάτον ἦλθεν ἡ ἑορτὴ τῆς ἁγίας κυριακῆς, τότες ἐγὼ ἐπαρακάλεσα τὸν πρωτοπαπᾶν διὰ νὰ λειτουργήσῃ, ὁ ὁποῖος ἦλθεν, καὶ [...] ἐμένανε.*

Πρόκειται για τα εγκαίνια του ναού, όταν αυτός χτίστηκε *ἕως τὸν πάτον*, τελετή η οποία έγινε από τον πρωτοπαπά. Στο σημείο αυτό υπάρχει διαφοροποίηση με το κείμενο του Βίου, στο οποίο αναφέρεται ότι τα εγκαίνια τέλεσε ο επίσκοπος Θεόπεμπος, όταν η ανέγερση του ναού είχε πλήρως ολοκληρωθεί¹⁴⁴. Η Armstrong υποστηρίζει ότι η χρήση της φράσης *ἐκτίσθη ἕως τὸν πάτον* υποδηλώνει ότι ο ναός ήταν κτισμένος σε υπερυψωμένο σημείο και στηριζόταν σε τοξωτή κιονοστοιχία. Έγιναν δηλαδή τα εγκαίνια όταν ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στην «υπόγεια» στάθμη του ναού, διαφορετικά εάν ο ναός είχε κτιστεί σε επίπεδο έδαφος δεν θα υπήρχε η φράση αυτή, αφού ο *πάτος* θα ήταν το σημείο έναρξης των εργασιών ανέγερσης¹⁴⁵.

253.71-74: *Εἰς δὲ τὸν Σαμψὼν ἦσανε δύο κολῶνες ἀπὸ ταῖς ὁποῖαις ἐπῆρεν τὴν μίαν ὁ Κύρις Μαλακινός διὰ νὰ τὴν ὑπάγῃ εἰς τὸ σπήτιν του. Ἐγὼ δὲ ἐπαρακάλεσα τὸν καὶ μοῦ τὴν ἔδωσεν. Ἀκόμι τὴν ἄλλην κολώνναν ἐδοκίμασεν ὁ Κύρις Ῥοντάκιος μὲ ἑκατὸν ἀνθρώπους, καὶ δὲν ἠμπόρεσεν [...].*

Το τοπωνύμιο Σαμψών αναφέρεται μόνο στη Διαθήκη, δεν είναι γνωστό από άλλη πηγή και δεν διασώζεται στις μέρες μας. Ο Λαμψίδης αναφέρει ότι *θα πρέπει να τοποθετηθεῖ στις παρυφές της πόλης*¹⁴⁶, διότι οι *κολώνες* που περιγράφεται ότι υπήρχαν στη θέση αυτή πιθανότατα ήταν κίονες από κάποιο οικοδόμημα της αρχαίας Σπάρτης. Η Armstrong συσχέτισε το τοπωνύμιο Σαμψών με τον ναό του Απόλλωνα που χωροθετεῖται στην περιφέρεια του σύγχρονου οικισμού Αμύκλες, σε απόσταση 6 χλμ περίπου νότια της Σπάρτης¹⁴⁷. Θεωρώ ότι ο όσιος Νίκων είχε στη διάθεσή του

¹⁴⁴ Βλ. Λαμψίδης (2007²) 76.24-38, όπου περιγράφεται και η πολυτέλεια του οικοδομήματος. Το αντίστοιχο απόσπασμα του Βίου σχολιάζεται στη συνέχεια βλ. σελ. 60

¹⁴⁵ Armstrong (2008) 360, όπου περαιτέρω η μελετήτρια συσχετίζει την ορθότητα της πρότασής της με την αναφορά στη Διαθήκη ότι ο όσιος ζήτησε χώρο για να φτιάξει *καμάρες*, βλ. Λαμψίδης (2007²) 252.40-41 και ανωτέρω σελ. 37-38

¹⁴⁶ Λαμψίδης (2007²) 460

¹⁴⁷ Για τον ναό του Αμυκλαίου Απόλλωνα, τον συσχετισμό του με το τοπωνύμιο Σαμψών, καθώς και τον παραλληλισμό του οσίου Νίκωνος με τη βιβλική μορφή του Σαμψών βλ. Armstrong (2008) 363-364

άφθονο οικοδομικό υλικό από τα μνημεία της αρχαίας και ρωμαϊκής πόλης, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των οποίων είναι ορατά έως τις μέρες μας, πόσο μάλλον στα τέλη του 10ου αιώνα που ο Νίκων έκτιζε τον ναό του Σωτήρος και συνεπώς δεν ήταν αναγκαίο να αναζητήσει υλικά *εκτός των τειχών*. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και η αναφορά στην παρουσία του Ιωάννη Μαλακηνού¹⁴⁸, αξιωματούχου που από τις πηγές γνωρίζουμε ότι είχε εγκατασταθεί στην πόλη της Λακεδαιμονίας. Ο Μαλακηνός πήρε μία από τις *δύο κολώνες* που υπήρχαν στη θέση Σαμψών για να τη μεταφέρει στο σπίτι του, όμως μετά την παράκληση του οσίου την έδωσε για την οικοδόμηση του ναού.

Επισημαίνεται ότι και στον Βίο¹⁴⁹ υπάρχουν αναφορές στη συγκέντρωση και χρήση οικοδομικού υλικού, προφανώς από τον χώρο της Ακρόπολης, όπου τα πολυάριθμα, είτε ερειπωμένα, είτε ιστάμενα κτίσματα προγενέστερων χρονικών περιόδων το παρείχαν άφθονο¹⁵⁰. Η επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στον βυζαντινό κόσμο, με αυξανόμενη ένταση μετά τον 7ο αιώνα¹⁵¹. Η πρακτική αυτή καταγράφεται κυρίως σε περιπτώσεις πόλεων με συνεχή ζωή από την αρχαιότητα, καθώς η νέα πόλη, η πόλη-κάστρο αναπτύσσεται στην ίδια ή πλησιόχωρη θέση με την αρχαία πόλη-πηγή υλικού¹⁵². Οι λόγοι επανάχρησης αρχαίων μελών σε μεταγενέστερα κτίσματα ήταν οικονομικοί, πρακτικοί (έτοιμο υλικό που διασφάλιζε συνοχή στην κατασκευή και το χρησιμοποιούσαν με την ίδια ή διαφορετική χρήση), αισθητικοί (ιδίως σε περιόδους που χαρακτηρίζονται από συνειδητή επιστροφή σε κλασσικά πρότυπα, όπως η περίοδος της Μακεδονικής Αναγέννησης), αλλά και συμβολικοί, είτε για να τονιστεί η νίκη του χριστιανισμού επί του ειδωλολατρικού παρελθόντος, είτε για να καταδειχθεί η αδιάσπαστη συνέχεια της ένδοξης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, πάντοτε βέβαια σε άμεση συνάρτηση με τον

¹⁴⁸ Λαμψίδης (2007²) 431-432 · Bon (1951) 123. Ο Ιωάννης Μαλακηνός αναφέρεται και στον Βίο βλ. σχετ. Λαμψίδης (2007²) 88.3-92.21, όταν κατηγορήθηκε για αποστασία, τον επισκέφθηκε ο όσιος και του προείπε για την αθώωσή του στην Πόλη και την ανύψωσή του στο αξίωμα του προέδρου της συγκλήτου

¹⁴⁹ Λαμψίδης (2007²) 68.15-16, 68.24, 72.28-30

¹⁵⁰ Η Κουρίνου σημειώνει ότι η συγκέντρωση υλικού για να χρησιμοποιηθεί στην ανέγερση του ναού του Σωτήρος θα πρέπει να προκάλεσε και την καταστροφή ιστάμενων κτισμάτων, βλ. Κουρίνου (1998) 101

¹⁵¹ Ousterhout (1999) 236

¹⁵² Στην περίπτωση της Λακεδαιμόνος η πόλη αναπτύχθηκε στην ίδια θέση. Για την επανάχρηση μελών πιθανότατα από την αρχαία Σπάρτη, κατά την ανοικοδόμηση και του υστεροβυζαντινού Μυστρά, βλ. Αρβανιτόπουλος (2014) 380 κ.εξ., όπου υπάρχει συνοπτική αναφορά στην εικόνα της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας

χαρακτήρα του οικοδομήματος και τη βούληση του κτήτορα¹⁵³. Στην περίπτωση του οσίου Νίκωνος θεωρώ ότι η επανάχρηση οικοδομικού υλικού στον ναό του Σωτήρος είχε σαφώς συμβολικό χαρακτήρα, σε μία περίοδο που η τόνωση της χριστιανικής πίστης του πληθυσμού ήταν απαραίτητη και σε μία περιοχή που τα κατάλοιπα της αρχαιότητας ήταν σε μεγάλο βαθμό ορατά, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται και το πρακτικό σκέλος.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα της Διαθήκης γίνεται αναφορά και σε ένα δεύτερο πρόσωπο, τον Ροντάκιο¹⁵⁴ που προσπάθησε με *έκατον ανθρώπους* να μεταφέρει και να πάρει ο ίδιος τους κίονες, χωρίς όμως να το επιτύχει. Στον Βίο δεν υπάρχει αναφορά στο εν λόγω πρόσωπο.

253.83-254.85: *Ἐγὼ εἶμαι ὁ σωτήρας ὁ Θεόκτιστος. Τὸν ὁποῖον κτίζει ὁ μετανοεῖτε εἰς τὸν φόρον τῆς Λακεδαιμονίας.*

Επαναλαμβάνεται η πληροφορία ότι ο όσιος Νίκων έκτισε τον ναό του Σωτήρος στον *φόρο*, δηλαδή στην Αγορά της Λακεδαιμονίας¹⁵⁵.

254.102-103: *Ἀκόμι θέλω ἐγὼ ὅτι αὐτὴν τὴν Ἐκκλησίαν μετὰ τὸν θάνατόν μου, νὰ τὴν ἐξουσιάζῃ ὁ στρατηγὸς καὶ ὁ κριτὴς ὁποῦ ἤθελαν βαλθῆ, πέρνοντες ἀπὸ δ' αὐτὴν πέντε μετριτὰ κρασίον, καὶ ἓνα Κοφίνιον Μῆλα.*

254.105-106: *Διατὶ ἐγὼ ἔκτισα αὐτὴν τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τοὺς στρατηγούς ἀπὸ τοὺς στρατιώτες, καὶ ἀπὸ τοὺς κριτάδες.*

¹⁵³ Η Armstrong υποστηρίζει ότι η χρήση οικοδομικού υλικού από αρχαία κτήρια σε χριστιανικά οικοδομήματα και κυρίως σε αυτά που προορίζονταν για λατρευτικούς σκοπούς είχε καθαρά συμβολική σημασία, βλ. Armstrong (2008) 363-364.

¹⁵⁴ Ροντάκιος ή Ρεντάκιος ή Ρενδάκιος: το όνομα απαντά στις βυζαντινές πηγές από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα, βλ. Μαλιγκούδης (2013²) 138-146 όπου καταγράφονται οι φορείς του ονόματος στις βυζαντινές πηγές. Ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει ότι πρόκειται για πρόσωπα σλαβικής καταγωγής που είχαν ενταχθεί στη διοικητική ιεραρχία της αυτοκρατορίας. Κατάλογος των Ρενδάκιων που είναι γνωστοί από τις πηγές παρουσιάζεται επίσης στο: Μακρή (1982) 101-114. Αρκετές αναφορές του ονόματος σε πηγές καταγράφονται και από τον Λαμψίδα, βλ. Λαμψίδα (2007²) 459-460. Για τους Ρεντάκιους της Λακεδαιμόνος βλ. Αναγνωστάκης (2012) 110-111. Σε ανασκαφές στην πόλη της Σπάρτης έχει εντοπιστεί μολυβδόβουλο του 10ου αιώνα που ονομάζει έναν Ρεντάκιο, *ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν*, ενώ έχει καταγραφεί η ύπαρξη τριών ακόμα μολυβδόβουλων που φέρουν το όνομα Ρεντάκιος και χρονολογούνται μεταξύ του 9ου και του 11ου αιώνα, βλ. Μακρή (1982) 101-114. Για τον Ρεντάκιο, *ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν* έχει υποστηριχθεί ότι πιθανότατα πρόκειται για διοικητή αυτοκρατορικών κτημάτων στην περιοχή της Λακεδαιμόνος, βλ. Stavrakos (2005) 356, 361. Στο Μουσείο του Πύργου Πικουλάκη στην Αρεόπολη Λακωνίας, εκτίθεται τμήμα ενεπίγραφου κοσμήτη των μεσοβυζαντινών χρόνων, στην άνω όψη του οποίου έχει χαραχθεί με μεγαλογράμματη γραφή η επιγραφή: *ΔΑΚΗΟΥ ΚΟΜΗΤΟΣ ΤΩ ΚΤΗΣΑΜΕΝΩ ΤΟΥ(ΤΟΝ)*. Πρόσφατα υποστηρίχθηκε ο συσχετισμός της επιγραφής με τον κόμητα Ρεν(δάκιο) της οικογένειας των Ρενδακίων, που έδρασε μεταξύ 10ου και 11ου αιώνα στην Λακωνική, βλ. σχετ. Μέντζος (2017), Περιλήψεις ανακοινώσεων, 84. Τέλος, στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στον υστεροβυζαντινό οικισμό του Γερακίου υπάρχει επιγραφή όπου μεταξύ των κτητόρων αναφέρεται: *Ρωντακίου Ιερέως*, βλ. Feissel – Plilippidis-Braat (1985) 351, αρ. 88, εικ. XXVIII

¹⁵⁵ Βλ. ανωτέρω σελ. 34-37

Τα ανωτέρω αποσπάσματα περιλαμβάνονται στο δεύτερο μέρος της Διαθήκης. Ο όσιος αναθέτει στους θεματικούς άρχοντες, τον *στρατηγόν* και τον *κριτήν* την εφορεία του ναού, ορίζοντας παράλληλα να λαμβάνουν από τα εισοδήματά του *πέντε μετριτὰ κρασίον* και *ένα Κοφίνιον μῆλα*¹⁵⁶. Ο Νίκων αιτιολογεί την απόφασή του αυτή αναφέροντας ότι στον στρατηγό και στον κριτή, καθώς και στους στρατιώτες οφείλεται η ανέγερση της εκκλησίας, υποδηλώνοντας ενδεχομένως την οικονομική συμβολή τους. Στον Βίο¹⁵⁷, καταγράφεται και η συμβολή τοπικών αρχόντων, αλλά και του λαού στην ανέγερση του ναού. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι αφότου ο όσιος τοποθέτησε τον θεμέλιο λίθο *ἅπαντες, ὅσον ἐν ἄρχουσι καὶ ὅσον ἐν ἰδιώταις*¹⁵⁸, συμμετείχαν στη συγκέντρωση του οικοδομικού υλικού, ενώ παράλληλα *καὶ χρήματα δὲ τὰ μὲν παρεῖχον μεγαλοψύχως, τὰ δ' ὑπισχνοῦτο καὶ τὰ καιριώτατα αὐτῶ συμβαλέσθαι ἐπηγγέλοντο, καὶ πολλὴν συνεισένεγκαι μετὰ τῆς χειρὸς καὶ τὴν δαπάνην χρήματι ποθεινόν*¹⁵⁹. Επίσης, στον Βίο καταγράφεται: *ἐπεὶ δὲ πλῆθος ἦν οὐκ ὀλίγον τῶν ἐν τῇ κτίσει τοῦ θεοῦ οἴκου ὑπηρετουμένων*¹⁶⁰. Τέλος, παραδίδεται πως όταν κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια των εργασιών, ο όσιος δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις δαπάνες μισθοδοσίας των κτιστῶν (*τοῖς δομήτορσιν*), ζήτησε από τους εργάτες να δέσουν μία αλυσίδα στον λαιμό του και να τον περιφέρουν μέσα στην πόλη¹⁶¹. Με τον τρόπο αυτό ο λαός, αλλά και οι ισχυροί της πόλης προσέφεραν χρήματα για την ολοκλήρωση του έργου, ενώ η αλυσίδα αποτέλεσε αντικείμενο λατρείας, τοποθετήθηκε εντός του ναού και είχε θεραπευτικές ιδιότητες¹⁶².

Λαμβάνοντας υπόψιν την αναφορά του οσίου για όσους συνέβαλαν στην ανέγερση του ναού και τις πολλές αναφορές με ιδιαίτερα κολακευτικούς χαρακτηρισμούς σε τοπικούς άρχοντες και αξιωματούχους, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παραδίδει ο Βίος για την πολυτελή κατασκευή και διακόσμησή του¹⁶³, συμπεραίνουμε ότι κατά κανόνα οι σχέσεις του οσίου με εκπροσώπους της κοσμικής εξουσίας ήταν αγαστές και οι τελευταίοι συνέβαλαν σημαντικά στην

¹⁵⁶ Λαμψίδης (2007²) 254.104-105. Για την ταύτιση της παροχής αυτής με το *κανίσκιον*, έναν έμμεσο φόρο σε είδος ή με εθελοντική προσφορά προς τον στρατηγό και τον κριτή για να εξασφαλιστεί η εὐνοιά τους βλ. Γερολυμάτου (2004) 41

¹⁵⁷ Λαμψίδης (2007²) 68.14-21

¹⁵⁸ Λαμψίδης (2007²) 68.14

¹⁵⁹ Λαμψίδης (2007²) 68.18-21

¹⁶⁰ Λαμψίδης (2007²) 74.6

¹⁶¹ Λαμψίδης (2007²) 74.39-76.23

¹⁶² Λαμψίδης (2007²) 132.15-134.7, 371

¹⁶³ Λαμψίδης (2007²) 76.24-33

ολοκλήρωση του εγχειρήματος¹⁶⁴. Ιδιαίτερη αναφορά¹⁶⁵ γίνεται στον στρατηγό Βασίλειο Απόκαυκο¹⁶⁶, ο οποίος πιθανότατα αποτελούσε μεγάλο δωρητή του ναού, είχε δε παραχωρήσει ως δωρεά στον ναό του Σωτήρος και το χωριό Περισσός¹⁶⁷, ώστε οι κάτοικοί του να δουλεύουν στα κτήματα του ναού.

255.131-135: *Ὅλα τὰ εἰσοδίσματα τῶν Ἐκκλησιῶν ὁποῦ ἔκτισα τοῦ σθλαβοχωρίου¹⁶⁸, καὶ παρωρίου¹⁶⁹, ἤγουν τὰ Μετόχια ἄντάμα μὲ ταῖς εἰσοδίαις των, νὰ αποθησαυρίζονται, καὶ νὰ μαζώνονται εἰς τὸν ναὸν τοῦ σωτήρος. Τόσον εἰσόδισμα τῶν Ἀμπελιῶν¹⁷⁰, καὶ χοραφίων, καὶ ἐλαιῶν, ὅσον ἔμπασμα δένδρων καρπαρῶν, καὶ ἄκαρπων.*

Στο απόσπασμα αναφέρονται περιουσιακά στοιχεία της μονής. Τα εξαρτώμενα μετόχια στο Σκλαβοχώρι και στο Παρόρι έχουν εισοδήματα που προέρχονταν κυρίως από προϊόντα που παράγονταν στην περιοχή, όπως το κρασί¹⁷¹ και το λάδι¹⁷², αλλά και από καλλιέργειες δένδρων καρπαρῶν. Σημειώνεται ότι σε ενεπίγραφο κιονίσκο που χρονολογείται στα τέλη του 14ου –ά μισό του 15ου αιώνα και εκτίθεται στο Μουσείο του Πύργου Πικουλάκη στην Αρεόπολη, αναφέρεται η παραχώρηση τριών ιδιοκτησιών σε έναν ναό, με σκοπό την τέλεση λειτουργίας τρεις φορές την εβδομάδα

¹⁶⁴ Στη Διαθήκη καταγράφονται και προστριβές ανάμεσα στον Νίκωνα και τοπικούς άρχοντες, με αφορμή τον χώρο που διεκδίκησε ο όσιος για την ανέγερση του ναού του και την συγκέντρωση οικοδομικού υλικού από την περιοχή, το οποίο κάποιιοι από τους άρχοντες έδοκίμασαν να πάρουν βλ. Λαμψίδης (2007²) 252.44-46

¹⁶⁵ Ο Νίκων στη Διαθήκη ζητά στην εκκλησία του να μνημονεύεται ιδιαίτερα ο Βασίλειος Απόκαυκος, βλ. Λαμψίδης (2007²) 255.113

¹⁶⁶ Ο Απόκαυκος αναδείχθηκε *πράιτωρ* του Θέματος της Πελοποννήσου περίπου το 997 και είχε εγκατασταθεί στην Κόρινθο για την αναχαίτιση των βουλγαρικών δυνάμεων βλ. Bon (1951) 81, 95. Ο Βασίλειος Απόκαυκος (Απόκαυχος στην Διαθήκη) αναφέρεται και στον Βίο και στη Διαθήκη και φαίνεται πως διατηρούσε πολύ καλές σχέσεις με τον όσιο. Σύμφωνα με το κείμενο του Βίου, ο όσιος, μετά από πρόσκληση του Απόκαυκου, αν και βρισκόταν σε μεγάλη ηλικία που δεν διευκόλυνε μεγάλες μετακινήσεις, μετέβη στην Κόρινθο για να καθυσηχάσει τον τελευταίο, ως προς την επιτυχή έκβαση του αγώνα κατά των βουλγαρικών δυνάμεων, βλ. Λαμψίδης (2007²) 82.29-38. Με την σειρά του ο στρατηγός λίγο μετά την εκδημία του Νίκωνος, επισκέφθηκε τη Λακεδαιμονία για να προσκυνήσει τον τάφο του, όπου μάλιστα με θαυματουργό τρόπο θεραπεύτηκε ένας υπηρέτης του, ονόματι Γρηγόριος, βλ. Λαμψίδης (2007²) 98.28-100.18

¹⁶⁷ Λαμψίδης (2007²) 256.147-148 · Bandy (2000) 320. Ταύτιση του μετοχίου του ναού στο χωριό Περισσός με την μεταβυζαντινή εγκατελελλειμένη μονή της Παναγίας Πυρσού (σήμερα Ζαγούνας), στις πλαγιές του Ταυγέτου, προτάθηκε πρόσφατα στο: Takoumi – Tassoyannopoulou (2019) 89

¹⁶⁸ Για τον οικισμό Σκλαβοχώρι ή Σλαβοχώρι βλ. Κορδώσης (1981) 416

¹⁶⁹ Για τον οικισμό του Παρωρίου και την ύπαρξη υστεροβυζαντινής εγκατάστασης σύμφωνα με ανασκαφικά δεδομένα, βλ. Περδικούλιας (2018) 178, υποσ. 262, όπου καταγράφεται η σχετική βιβλιογραφία

¹⁷⁰ Η Διαθήκη και ο Βίος του οσίου Νίκωνος αποτελούν σημαντικές πηγές για την αμπελοκαλλιέργεια στην περιοχή κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. σχετ. Σκάγκος (2008) 223-227

¹⁷¹ Για την αμπελοκαλλιέργεια στην Λακωνία τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Σκάγκος (2008) 223-258

¹⁷² Για την ελαιοκομία στην Λακεδαιμονία με βάση τις πηγές και τα αρχαιολογικά τεκμήρια βλ. Μέξια (2006). Για την ελαιοφόρο γη της Λακεδαιμονίας κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο βλ. Αναγνωστάκης (2007) 61-73

στον τάφο του αγίου. Στην επιγραφή δεν κατονομάζεται ο άγιος έχει όμως προταθεί η ταύτιση του με τον όσιο Νίκωνα¹⁷³.

255.140-256.143: *Ἦγουν λέγω νὰ κοιτάζουν τοὺς Ἀββάδες, καὶ πρεσβυτέρους νὰ εἶναι ἄνθρωποι χρήσιμοι καὶ ἀκατηγόρητοι, μαρτυρημένοι ἀπὸ ἀνθρώπους χρησίμους, ἐπειδὴ καὶ εὐρίσκεται ὁ λαὸς μου στὴν μέσην τοῦ φόρου.*

Ο όσιος ολοκληρώνοντας τις οδηγίες του, ορίζει τον στρατηγό και τον κριτή υπεύθυνους και για την ορθή συμπεριφορά των λειτουργών του ναού, οι οποίοι θα πρέπει να είναι *ἄνθρωποι χρήσιμοι, καὶ ἀκατηγόρητοι*. Αυτό κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό για τον όσιο διότι όπως επαναλαμβάνει ο λαός του βρίσκεται στη μέση του φόρου, στο πιο κεντρικό δηλαδή σημείο της πόλης.

¹⁷³ Περδικούλιας (2018) 183-186, υποσημ. 283, 284, όπου καταγράφεται η σχετική βιβλιογραφία και εικ. 17

6.1.1. Κτητορική επιγραφή μονής Σωτήρος πλησίον του ποταμού Ευρώτα¹⁷⁴

Έχει διατυπωθεί και τεκμηριωθεί η άποψη ότι τη Διαθήκη του οσίου Νίκωνος γνώριζε και εν μέρει αντέγραψε, διασώζοντας τμήματα του πρωτότυπου κειμένου, ο μοναχός Νικόδημος¹⁷⁵ στην κτητορική επιγραφή της μονής που έκτισε στην αριστερή πλευρά της γέφυρας του ποταμού Ευρώτα. Ο μοναχός Νικόδημος, το έτος 1027, κατασκεύασε *νέα γέφυρα*¹⁷⁶ *ἐπὶ κάσ / τρου Λακεδαίμονος*¹⁷⁷, στον ποταμό Ἴρη¹⁷⁸ και στη συνέχεια *εἰς περιποίησιν τοῦ γεφυριοῦ*¹⁷⁹ ανέγειρε καθολικό μονής αφιερωμένο στον Σωτήρα Χριστό. Ο Νικόδημος κατασκεύασε τη γέφυρα Β/ΒΑ της τειχισμένης πόλης, του κάστρου όπως αναφέρεται στην επιγραφή, σε θέση όπου προυπήρχαν έργα γεφύρωσης του ποταμού, ήδη από τον 1ο π.Χ αιώνα¹⁸⁰.

Η εν λόγω επιγραφή επί λίθου κατέχει τη θέση κτητορικού τυπικού και καθορίζει επακριβώς τα σχετικά με τη διοίκηση και λειτουργία της νεοανεγερθείσας μονής. Συγκρίνοντας το κείμενο της επιγραφής με τη Διαθήκη του Νίκωνος, διαπιστώνεται ότι το πρώτο στα βασικά σημεία του επαναλαμβάνει τη Διαθήκη. Ο Νικόδημος, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή επιθυμούσε το αυτεξούσιον της μονής που ίδρυσε, με απώτερο στόχο τη διασφάλισή της από *ἐπεμβάσεις καὶ καταπατήσεις τοῦ*

¹⁷⁴ Την επιγραφή βρήκε και αντέγραψε ο Fourmont, όταν το 1730 επισκέφθηκε την περιοχή. Την μελέτησε και την εξέδωσε με παρατηρήσεις ο Ζακυθινός στο: Ζακυθινός (1957) 95-111. Για τη χαμένη σήμερα επιγραφή βλ. επίσης Feissel & Philippidis-Braat (1985) 300-303, αρ. 43 όπου υπάρχει και γαλλική μετάφρασή της και Armstrong – Cavanagh – Shipley (1992) 298-300, 304-305. Μετάφραση στα αγγλικά και σχολιασμός του κειμένου της κτητορικής επιγραφής στο: Bandy (2000) 323-325. Οι στίχοι που παρατίθενται στην παρούσα εργασία, προέρχονται από τη μεταγραφή του Ζακυθινού.

¹⁷⁵ Ο Ζακυθινός σημειώνει ότι ο Νικόδημος ίσως ήταν μαθητής του Νίκωνος και συνεπώς μιμήθηκε το παράδειγμα του δασκάλου του, αντιγράφοντας τμήμα της Διαθήκης του.

¹⁷⁶ Ζακυθινός (1957) 96-100: *ἄνοικοδομήθη τὸ θεοφύλακτον ἔργον ἢ πανάγαστος νέα γέφυρα*. Σημειώνεται ότι βορειοανατολικά της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης, σε μικρή απόσταση από τις δύο σύγχρονες γέφυρες του ποταμού Ευρώτα ήταν ορατά (έως το 1991-92 σώζόταν το κατώτερο τμήμα του κεντρικού και νότιου ποδαρικού) τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα γέφυρας που έχει ταυτιστεί από την έρευνα με τη γέφυρα του Νικοδήμου, βλ. σχετ. Dickins (1905-1906) 437 · Armstrong (2002) 368, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία και Armstrong – Cavanagh – Shipley (1992) 298-302. Για σχεδιαστική αποτύπωση της γέφυρας σε σχετικά καλή σωζόμενη κατάσταση βλ. Blouet (1833) Πιν. 45, 46, 49 f VI VII.

¹⁷⁷ Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αναφορά της λέξης «κάστρο», καθώς προσδιορίζει οχυρή θέση, στρατηγικής σημασίας.

¹⁷⁸ Ζακυθινός (1957) 96-100: *ἐν τῷ ποταμῷ τῷ λε / γομένῳ Ἴρη*. Πρόκειται για τον ποταμό Ευρώτα. Στην κτητορική επιγραφή του Νικοδήμου απαντά η πρώτη γραπτή αναφορά του ονόματος αυτού. Για τις αρχαίες ονομασίες του ποταμού Ευρώτα και την προέλευσή τους βλ. Βαγιακάκος (1990) 365-380.

¹⁷⁹ Αναφορές σε άλλα παραδείγματα συσχετισμού έργων γεφύρωσης με μοναστηριακά συγκροτήματα στον ελλαδικό χώρο αλλά και στην Ιταλία, στο Bandy (2000) 323.

¹⁸⁰ Κουρίνου (2000) 77-84, όπου καταγράφονται οι προτάσεις που έχουν διατυπωθεί αναφορικά με προγενέστερες ή μη κατασκευαστικές φάσεις της γέφυρας του Νικοδήμου και τεκμηριώνεται η διαχρονική σημασία της θέσης, ως σημείο ζεύξης του ποταμού Ευρώτα.

ἐπισκόπου καὶ τοῦ κλήρου. Παράλληλα, ο Νικόδημος, όπως και ο όσιος Νίκων αναθέτει την επιμέλεια της μονής στον εκάστοτε στρατηγό και κριτή¹⁸¹, πρακτική, βέβαια που αντιτίθεται στην έννοια του αυτεξουσίου¹⁸².

Η ανάθεση της διαχείρισης εκκλησιαστικών ιδρυμάτων σε εκπροσώπους της κοσμικής εξουσίας και σε πολλές περιπτώσεις στην άμεση προστασία του ίδιου του αυτοκράτορα αποτελούσε συνήθη πρακτική κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους¹⁸³. Η αυτοκρατορική εξουσία και οι εκπρόσωποί της αποτελούσαν εχέγγυα για την προστασία των μονών από εξωτερικές παρεμβάσεις, είτε από τον τοπικό επίσκοπο, είτε από εγχώριους άρχοντες¹⁸⁴.

¹⁸¹ Το ίδιο ορίζεται και στη Διαθήκη του οσίου Νίκωνος για την προστασία και τη διοίκηση του ναού του Σωτήρος, βλ. ανωτέρω σελ. 41-43

¹⁸² Εξέταση του θέματος στο Γερολυμάτου (2004) 37-53, όπου εξετάζεται η σχέση των Πελοποννησιακών μονών, μεταξύ των οποίων και οι μονές του Νίκωνος και του Νικοδήμου, με την κεντρική και την τοπική εξουσία

¹⁸³ Ζακυθηνός (1957) 103

¹⁸⁴ Bandy (2000) 298-299, όπου καταγράφεται η επιφυλακτική στάση των κλητόρων απέναντι στην τοπική εκκλησιαστική αρχή κατά τον 10ο και 11ο αιώνα, όπως προκύπτει από γραπτές πηγές

6.2. Βίος και πολιτεία και μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Νίκωνος μυροβλήτου τοῦ Μετανοεῖτε¹⁸⁵

Ο Βίος του οσίου Νίκωνος του Μετανοεῖτε (928-1005;) σώζεται σε δύο κώδικες, οι οποίοι ανήκουν στην ίδια χειρόγραφη παράδοση και έχουν τύχει σχολιασμού και έκδοσης από μελετητές¹⁸⁶. Η παλαιότερη σωζόμενη παραλλαγή περιέχεται στον Βαρβεριανό κώδικα 583 που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 14ου αιώνα¹⁸⁷. Ο Βίος του οσίου Νίκωνος σώζεται και στον Κουτλουμουσιανό κώδικα 210¹⁸⁸ των ετών 1629/30, έργο του επισκόπου Βρεσθένης Παρθενίου¹⁸⁹, με τον τίτλο: *Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, τοῦ ἐξ Ἀρμενίας, καὶ ἐν τῇ Λακεδαιμονίᾳ τελειωθέντος* (ἐκ τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ κώδικος 210, φ. 106α-181β).

Στους δύο κώδικες έχουν καταγραφεί διαφορές στον τίτλο, στη σειρά της διήγησις σε συγκεκριμένες παραγράφους (παρ. 44 και 53), καθώς και σε μεμονωμένα τμήματα του προλόγου, του κυρίως μέρους και του epilόγου. Οι διαφοροποιήσεις αφορούν κυρίως σε απλοποιήσεις, συντομεύσεις, παραλείψεις, και σε κάποιες περιπτώσεις αντικαταστάσεις χωρίων στον Κουτλουμουσιανό κώδικα. Οι μελετητές έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι δύο κώδικες περιλαμβάνουν το ίδιο κείμενο¹⁹⁰ και όχι δύο διαφορετικά, όπως είχε υποστηριχθεί στο παρελθόν¹⁹¹.

¹⁸⁵ Ο τίτλος αυτός παραδίδεται στον Βαρβεριανό κώδικα, από τον οποίο προέρχονται τα αποσπάσματα που παρουσιάζονται και αναλύονται στην παρούσα εργασία

¹⁸⁶ Ο Βίος αρχικά εκδόθηκε σε λατινική μετάφραση με βάση το Βαρβεριανό κώδικα 583. Αποσπάσματα του Βίου εκδόθηκαν στην *Patrologia Graeca*, βλ. *PG PIG'*, 975-988. Ακολούθησαν οι εκδόσεις: Λάμπρος (1906) 129-228 (με βάση τον Κουτλουμουσιανό κώδικα), Λαμψίδης (1982), όπου εκδίδεται το κείμενο του Βίου και από τους δύο κώδικες και επιπλέον η Διαθήκη συνοδευόμενη από πέντε θαύματα του οσίου, ο Συναξαριακός Βίος του οσίου σύμφωνα το έντυπο μηναίο του 1551 και τον Συναξαριστή Νικόδημο τον Αγιορείτη (έκδοσης 1868) και η Ακολουθία του οσίου, επίσης από το μηναίο του 1551. Στην αγγλική γλώσσα ο βίος μεταφράστηκε και εκδόθηκε στο: Sullivan (1987). Αναλυτικά για την ιστορία της σχετικής με τον όσιο Νίκωνα έρευνας βλ. Γριτσόπουλος (1999) 5-26 και Λαμψίδης (2007²) 290-296. Σημειώνεται ότι οι δύο κώδικες παρουσιάζουν πλήρη ταύτιση στα αποσπάσματα που σχολιάζονται στην εργασία

¹⁸⁷ Για το Βαρβεριανό κώδικα 583 (χρονολόγηση, περιεχόμενό, πιθανός τόπος συγγραφής, κ.λ.π.) βλ. παραπάνω υποσ. 69 και 70

¹⁸⁸ Ο κώδικας πλήν του βίου του Νίκωνος περιλαμβάνει έργο του αρχιερέως Παρθενίου με τίτλο *Περὶ τῶν πρωτείων τοῦ Πάπα*, καθώς και σύντομη πραγματεία του πατριάρχη Αλεξανδρείας Κυρίλλου με τίτλο *Κατὰ Ἰουδαίων*: Λαμψίδης (2007²) 277-278

¹⁸⁹ Για τον επίσκοπο Βρεσθένης Παρθένιο βλ. Γαλανόπουλος (1936), 251-263 · Γριτσόπουλος (1992) 240-241 · Λάμπρος (1907) 152-187, 235-353, 303-357

¹⁹⁰ Λαμψίδης (2007²) 324-334, 351-353. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και ο Sullivan, υποστηρίζοντας ότι στον Βαρβεριανό κώδικα περιέχεται ο αρχικός βίος και λόγω μεταγενέστερης αντιγραφής του προέκυψαν οι διαφορές · βλ. σχετ. Sullivan (1978) 157-173

Ο Βίος του οσίου Νίκωνος, όπως παραδίδεται στον Βαρβεριανό κώδικα, αποτελείται από 58 παραγράφους. Η πρώτη παράγραφος αποτελεί τον πρόλογο, όπου παρουσιάζεται ο βιογραφούμενος άγιος. Ακολουθεί η περιγραφή του βίου και της δράσης του οσίου και η αφήγηση των θαυμάτων που τέλεσε όσο ήταν εν ζωή (παράγραφοι 2-33). Στις παραγράφους 34-35 καταγράφονται οι προθανάτιες συμβουλές και νουθεσίες του οσίου προς τους κληρικούς, τους μοναχούς της περιοχής, αλλά και τοπικούς άρχοντες και ακολουθεί η αφήγηση των θαυμάτων που πραγματοποίησε ο όσιος, μετά την κοίμησή του, σχεδόν σε όλο τον πελοποννησιακό χώρο (παράγραφοι 36-57). Η τελευταία παράγραφος, η παράγραφος 58 αποτελεί τον επίλογο του Βίου και περιλαμβάνει την ικεσία του συγγραφέα προς τον όσιο.

Η έρευνα δέχεται ότι ο βίος του οσίου Νίκωνος γράφτηκε σε τρία τμήματα κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα¹⁹². Το πρώτο τμήμα περιλαμβάνει τις παραγράφους 1-35, αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο¹⁹³ στο οποίο παρεμβάλλονται μόνο κάποιες μεταγενέστερες προσθήκες¹⁹⁴ που ανήκουν στην τρίτη φάση αναμόρφωσης του συνόλου του Βίου. Για τον συγγραφέα του τμήματος αυτού δεν έχουμε στοιχεία, εικάζεται ωστόσο ότι θα πρέπει να ήταν μοναχός στον ναό του Σωτήρος¹⁹⁵, ο οποίος έζησε από κοντά τον όσιο. Ο χρόνος συγγραφής του πρώτου τμήματος του Βίου τοποθετείται από τους μελετητές στο διάστημα 1005-1025 μ.Χ¹⁹⁶. Σύμφωνα με τον ανώνυμο βιογράφο του πρώτου τμήματος σκοπός της συγγραφής του κειμένου ήταν να αποτελέσει ένα ψυχοφελές ανάγνωσμα για την αδελφότητα.

¹⁹¹ Costa-Louillet (1961) 318-319

¹⁹² Για τις προτεινόμενες χρονολογήσεις συγγραφής του Βίου, βλ. Rosenqvist (1996) 93-111 · Morris (2004) 433-458 και ιδίως 435-437 και 445, όπου και σχετική βιβλιογραφία · Λαμψίδης (2007²) 357-380 · Kaplan (2008) 385 σημ. 7. Τις απόψεις του Λαμψίδη για τη συγγραφή του Βίου σε τρία στάδια και τη χρονολόγηση κάθε σταδίου, υιοθετεί σε δύο μελέτες της η Armstrong σημειώνοντας ωστόσο ότι η χρονολόγηση συγγραφής του Βίου ίσως δεν επιβεβαιωθεί ποτέ, βλ. σχετ. Armstrong (2007) 318-323, όπου παρατίθεται αναλυτικά το ιστορικό της έρευνας σχετικά με τις εκδόσεις του Βίου και Armstrong (2008) 352-354. Διαφορετική είναι η πρόταση του Sullivan, βλ. Sullivan (1987) 2-7

¹⁹³ Ο Λαμψίδης θεωρεί ότι το πρώτο αυτό τμήμα αποτελούσε τον αρχικό βίο του οσίου, βλ. Λαμψίδης (2007²) 359

¹⁹⁴ Οι προσθήκες που έχουν γίνει στο πρώτο τμήμα αφορούν αντικείμενα με θαυματουργική δράση που σχετίζονταν με τον όσιο όσο ήταν εν ζωή (ράβδος, αχειροποίητη εικόνα, αλυσίδα), καθώς και αφηγήσεις ιστορικού περιεχομένου, βλ. Λαμψίδης (2007²) 16.31-33, 46.10-13, 82.20-27, 88.11-17. Οι εν λόγω προσθήκες διακρίνονται σαφώς από το αρχικό κείμενο, καθώς διακόπτουν την ενότητα του κειμένου και δεν συνδέονται εννοιολογικά με την αφήγηση που προηγείται και εκείνη που έπεται

¹⁹⁵ Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε ο Λαμψίδης στηριζόμενος σε χωρία του κειμένου, όπου ο συγγραφέας παραθέτει τοπωνύμια, στοιχεία από τη γεωγραφία της περιοχής, ενώ δηλώνει και τον τόπο κατοικίας του, τη Σπάρτη: Λαμψίδης (2007²) 363-364. Τέλος, η μοναχική ιδιότητα του συγγραφέα διαφαίνεται, σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή από την περιγραφή της κοίμησής και ταφής του οσίου: Λαμψίδης (2007²) 92.22- 94.4

¹⁹⁶ Λαμψίδης (2007²) 363-366, όπου παρουσιάζονται αναλυτικά τα στοιχεία που τοποθετούν τη συγγραφή του πρώτου τμήματος στο διάστημα αυτό

Το δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει την παράγραφο 36 και περιγράφει τα επτά πρώτα θαύματα του οσίου, μετά την κοίμησή του, εκ των οποίων έξι έλαβαν χώρα στον ναό του Σωτήρος και ένα στην κατοικία του ιαθέντος. Οι μελετητές του Βίου υποθέτουν ότι το δεύτερο τμήμα θα πρέπει να γράφτηκε λίγο μετά το 1025, πιθανότατα από κάποιον μοναχό του ναού του Σωτήρος¹⁹⁷. Την πρότασή τους αυτή για την κατά προσέγγιση χρονολόγηση της συγγραφής του δεύτερου τμήματος στηρίζουν στην πληροφορία που παραδίδεται στην αφήγηση του δεύτερου θαύματος, για την επίσκεψη στον τάφο του οσίου του Βασιλείου Απόκαυκου, στρατηγού του Θέματος της Πελοποννήσου. Ο Απόκαυκος ανέλαβε τη διοίκηση του θέματος το 997, δεν είναι γνωστή όμως η ακριβής χρονολόγηση της αποχώρησής του από το αξίωμα, που θα αποτελούσε χρονικό όριο *post quem* για τη συγγραφή του δεύτερου τμήματος¹⁹⁸.

Το τρίτο τμήμα του βίου (παράγραφοι 37-58) περιλαμβάνει επίσης την αφήγηση θαυμάτων -δεκαεννέα συνολικά- του οσίου, τα οποία ο συγγραφέας καταγράφει βασισμένος, είτε στη μνήμη του ως αυτόπτης μάρτυρας, είτε στην προφορική παράδοση. Ο συγγραφέας του τρίτου τμήματος, στον οποίο αποδίδεται η προσθήκη του προλόγου και του epilόγου, αλλά και μια γενικότερη αναμόρφωση¹⁹⁹ του βίου στο σύνολό του ταυτίζεται με τον ηγούμενο²⁰⁰ που ανέλαβε την ηγουμενία της μονής το έτος 1148²⁰¹. Από το ίδιο το κείμενο πληροφορούμαστε ότι ο ηγούμενος-συγγραφέας ήταν ηλικιωμένος²⁰², καταγόταν από τη Λακεδαίμονα²⁰³ και κατείχε σημαντική θεολογική²⁰⁴ και κλασική παιδεία²⁰⁵.

¹⁹⁷ Λαμψίδης (2007²) 104.34-37, 367

¹⁹⁸ Ο Λαμψίδης υποθέτει ότι ο Βασίλειος Απόκαυκος δεν μπορεί να αποχώρησε από το αξίωμα παρά μόνο αφού είχε απομακρυνθεί ο βουλγαρικός κίνδυνος, μετά δηλαδή το 1020, βλ. Λαμψίδης (2007²) 367, 429-430

¹⁹⁹ Στο πλαίσιο αυτής της αναμόρφωσης τοποθετείται από τους μελετητές και η φραστική και θεματογραφική συγγένεια του Βίου του Οσίου Νικωνος, με τους Βίους Λουκά του Στεριωτή, Αυξεντίου, και Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας, βλ. Sullivan (1978) 168. Αναλυτικά τα παράλληλα χωρία των ανωτέρω βίων καταγράφονται στο: Λαμψίδης (2007²) 335-350

²⁰⁰ Λαμψίδης (2007²) 138.27-28: *Ἐγὼ δ' αὐτὸς, ὁ τῆ ἀμούσῳ γλώσῃ καὶ ἀκόμῳ ταῦτα λέγων καὶ ἐξηγούμενος, τι εἶπω ἢ τι λαλήσω;*

²⁰¹ Λαμψίδης (2007²) 138.6-11. Διαφορετική ερμηνεία της παραδιδόμενης χρονολογίας στο Sullivan (1987) 6-7

²⁰² Λαμψίδης (2007²) 106.28-30

²⁰³ Λαμψίδης (2007²) 146.24-26

²⁰⁴ Ο συγγραφέας αναφέρει και παραπέμπει πολλές φορές σε πατερικά κείμενα, ενώ φαίνεται ότι γνωρίζει καλά και αξιοποιεί παλαιότερα αγιολογικά κείμενα. Αναλυτικά τα αποσπάσματα της Αγίας Γραφής και κειμένων Πατέρων της Εκκλησίας ή υπαινιγμοί των ανωτέρω κειμένων που εντοπίζονται στον Βίο καταγράφονται στο: Λαμψίδης (2007²) 381-389.

²⁰⁵ Στο κείμενο του Βίου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί λέξεις, φράσεις, μεταφορές, παρομοιώσεις, παροιμίες της αρχαίας ελληνικής, ενώ κάνει και αναφορές σε αρχαίους μύθους ή ακόμα και σε ιστορικά γεγονότα της αρχαιότητας, βλ. Λαμψίδης (2007²) 389-391, όπου καταγράφονται οι σημαντικότερες ενδείξεις της αρχαιομάθειας του ηγούμενου-συγγραφέα του τρίτου τμήματος του Βίου

Σύμφωνα, με το κείμενο του Βίου, ο καταγόμενος από τον Πόντο Νικήτας –το κοσμικό όνομα του οσίου Νίκωνος– σε νεαρή ηλικία εγκατέλειψε την πατρική οικία και κατέφυγε στο μοναστήρι της Χρυσής Πέτρας, που βρισκόταν στην περιοχή μεταξύ της Παφλαγονίας και του Πόντου, προκειμένου να γίνει μοναχός. Στη μονή της Χρυσής Πέτρας έμεινε 12 χρόνια και αναχώρησε όταν ο πατέρας του, ο οποίος τον αναζητούσε συνεχώς εντόπισε τα ίχνη του. Διασχίζοντας περιοχές της Μικράς Ασίας έφτασε σε ένα λιμάνι (πιθανότατα τα Φύγελα της Λυδίας²⁰⁶) και από εκεί αναχώρησε για την Κρήτη. Στη μεγαλόνησο, η οποία είχε επανέλθει στη βυζαντινή κυριαρχία, έμεινε επτά χρόνια περίπου και ανέπτυξε έντονη αποστολική και κηρυγματική δράση²⁰⁷ σε συνδυασμό με την ανέγερση εκκλησιών, ενώ κατόπιν εντολής από την αγία Φωτεινή η οποία εμφανίστηκε στον ύπνο του²⁰⁸, οικοδόμησε έναν ακόμα ναό στα βόρεια παράλια του νησιού. Στη συνέχεια πέρασε στην Ηπειρωτική Ελλάδα, σε ηλικία 41 ετών περίπου, και αφού περιηγήθηκε σε πολλές πόλεις, στην Αθήνα²⁰⁹, στην Εύβοια²¹⁰, στη Θήβα²¹¹, κατέληξε στην Πελοπόννησο. Διέτρεξε σχεδόν όλο τον πελοποννησιακό χώρο και επισκέφθηκε την Κόρινθο²¹², το Άργος, την Καλαμάτα²¹³, τη Μεθώνη, την Κορώνη, το Βουρκάνο και την Κυπαρισσία, όπου σύμφωνα με τον Βίο *πλήθη ἄπειρα πρὸς μετάνοιαν ὀδηγήσας*²¹⁴. Το έτος 970 μ.Χ., σε ηλικία περίπου 42 ετών μετά από πρόσκληση αρχόντων και λαού, επισκέφθηκε τη Λακεδαίμονα, όπου και εγκαταστάθηκε έως την κοίμησή του, το 1005 μ.Χ.²¹⁵.

Η μόνιμη εγκατάσταση του οσίου στη Λακεδαιμονία και η δράση που ανέπτυξε στην περιοχή, σύμφωνα με τους μελετητές οφείλεται σε συνδυασμό πολλών

²⁰⁶ Λαμψίδης (2004) 20

²⁰⁷ Για τον χαρακτηρισμό της δράσης του οσίου Νίκωνος τόσο στην Κρήτη, όσο και στην Πελοπόννησο και τη σημασία της βλ. Ήμελλος (1999) 65-74 · Λαμψίδης (2004) 17-27 · Οικονομίδης (2004) 29-35

²⁰⁸ Λαμψίδης (2007²) 48.2- 50.12

²⁰⁹ Λαμψίδης (2007²) 52.11-13

²¹⁰ Λαμψίδης (2007²) 54.17-58.10

²¹¹ Λαμψίδης (2007²) 58.14-36. Ο όσιος κατά την πορεία του από τη Θήβα προς την Πελοπόννησο συνάντησε έφιππο άνδρα από τη Λακεδαίμονα, από τον οποίο ζήτησε να του μεταφέρει τον μοναχικό μανδύα έως την Κόρινθο, καθώς ο ίδιος ήταν πεζός. Ο άνδρας δέχτηκε και στο κείμενο περιγράφεται η έκπληξη του άνδρα όταν έφτασε στην Κόρινθο και ο όσιος βρισκόταν ήδη εκεί

²¹² Λαμψίδης (2007²) 58.21-22

²¹³ Λαμψίδης (2007²) 62.19, όπου καταγράφεται το τοπωνύμιο Καλομμάτα

²¹⁴ Λαμψίδης (2007²) 62.14-23. Για την ιεραποστολική δράση του οσίου Νίκωνος στην Πελοπόννησο βλ. Bon (1951) 68-69

²¹⁵ Ο Λαμψίδης υποστηρίζει ότι ο όσιος Νίκων απεβίωσε το έτος 1005, βλ. Λαμψίδης (2007²) 377, 421, 477. Ο Sullivan τοποθετεί το θάνατο του οσίου στα τέλη του 10ου αιώνα, βλ. Sullivan (1987) 7, 9, 19

παραγόντων²¹⁶. Η έντονη παρουσία Σλάβων και Εβραίων και ο συγχρωτισμός τους με τους χριστιανούς καθιστούσε αναγκαία την κηρυγματική δράση του οσίου, περισσότερο για τη διατήρηση και ενίσχυση της θρησκευτικής ταυτότητας του χριστιανικού πληθυσμού²¹⁷, παρά για τον προσυλητισμό των αλλοθρήσκων. Επιπλέον, η έντονη δράση που είχαν αναπτύξει οι Εβραίοι μέσα στην πόλη απαιτούσε τη λήψη άμεσων μέτρων για τον έλεγχο των δραστηριοτήτων ενός συνεχώς αναπτυσσόμενου εμπορικού και παραγωγικού κέντρου. Η συμβολή του Νίκωνα στην κατεύθυνση αυτή ήταν καθοριστική, με τη στοχευμένη οικοδόμηση σε κεντρικό σημείο, στην Αγορά²¹⁸ ενός χριστιανικού ναού που αναδείχθηκε σε μεγάλης εμβέλειας μοναστικό καθίδρυμα, την εκδίωξη των Εβραίων από τον χώρο αυτό και την καθιέρωση της Κυριακής αργίας. Σε όσα αναφέρθηκαν θα πρέπει να συνυπολογιστεί η ηλικία του οσίου και η μείωση της σωματικής αντοχής του, που επέβαλαν τη μόνιμη εγκατάστασή του σε έναν τόπο, στη Λακεδαίμονα και τις ελάχιστες μετακινήσεις του εκτός αυτής, έως το τέλος της ζωής του.

Αναφορικά με την καθιέρωση και διάδοση της λατρείας του οσίου Νίκωνος, αρχικά πρέπει να σημειωθεί ότι στο *Συναξάριο* της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως δεν περιλαμβάνεται ο όσιος Νίκων, στοιχείο που πιθανότατα υποδεικνύει την τοπικής εμβέλειας εξάπλωση της λατρείας του, κυρίως στη νότια και κεντρική Πελοπόννησο²¹⁹. Εξάιρεση αποτελεί η γειτονική Φωκίδα, όπου στη μονή του Οσίου Λουκά βρίσκεται η μοναδική σωζόμενη εκτός πελοποννησιακού χώρου απεικόνιση του οσίου, σε εντοίχιο ψηφιδωτό, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 1011-1025²²⁰ και καταδεικνύει τη διαμόρφωση του εικονογραφικού τύπου του οσίου από νωρίς, λίγα χρόνια μετά την εκδημία του.

Στο κείμενο του Βίου υπάρχουν αναφορές για απεικονίσεις ή προσπάθειες απεικόνισης του οσίου, ένδειξη πρώιμης λατρείας προς το πρόσωπό του²²¹, ενώ

²¹⁶ Ημελλος (1999) 69-74, όπου προσδιορίζεται ο «εθνικός» χαρακτήρας της δράσης του οσίου στην Κρήτη, αλλά κυρίως στη Λακεδαίμονα · Λαμψίδης (2004) 26 · Οικονομίδης (2004) 35 · Αναγνωστάκης (2012) 117, 120, όπου υποστηρίζει ότι ο όσιος Νίκων είχε συγκεκριμένη «αποστολή» να επιτύχει, η οποία αφορούσε την ενίσχυση και συνοχή του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης

²¹⁷ Για τη δράση του Νίκωνος και την αναθέρμανση των βυζαντινών ιδεωδών η Χριστοφιλοπούλου χρησιμοποίησε τον όρο «αναβυζαντινισμός», βλ. Χριστοφιλοπούλου (1975-1988) τόμ.ΙΙ, 114-115

²¹⁸ Για τη σχέση αγίων με τα αστικά κέντρα, με ιδιαίτερη αναφορά στην επιλογή της Αγοράς της Λακεδαίμονας από τον όσιο Νίκωνα για την ανέγερση ναού, βλ. Saradi (2014) 429-430

²¹⁹ Για τους λόγους διάδοσης της λατρείας του Οσίου Νίκωνος στη νότια και κεντρική Πελοπόννησο βλ. Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης, – Κόντη – Πανοπούλου (2004) 265-294

²²⁰ Δρανδάκης (1962) 306-319 και ειδικότερα 313

²²¹ Λαμψίδης (2007²) 435

καταγράφεται και η θαυματουργική δράση του όσο ήταν εν ζωή²²². Αρχικά περιγράφεται η απεικόνιση του οσίου από ζωγράφο της Κωνσταντινούπολης κατόπιν εντολής του Ιωάννη Μαλακηνού²²³, ενώ στη συνέχεια αναφέρεται η ύπαρξη εικόνας του οσίου στη μονή του αγίου Νικολάου²²⁴ και σε μετόχι του ναού του Σωτήρος²²⁵. Επίσης, στον Βίο αναφέρεται και η απεικόνιση του οσίου επάνω σε λίθινη πλάκα, η οποία αποκαλύφθηκε μετά από σεισμό που έπληξε την περιοχή και φυλασσόταν στον περίβολο του ναού του Σωτήρος²²⁶. Τέλος, σημειώνεται η αναφορά στο κεφάλαιο 37 που προσγράφεται στην τρίτη φάση συγγραφής του Βίου, στην καθιέρωση εορτών και πανηγύρεων προς τιμήν του οσίου πριν τα μέσα του 12ου αιώνα²²⁷.

Σήμερα, στον λακωνικό χώρο σώζονται αρκετές απεικονίσεις του οσίου, εκ των οποίων λίγες τοποθετούνται στα μεσοβυζαντινά χρόνια²²⁸, ενώ η πλειονότητα των παραστάσεων χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο²²⁹. Το γεγονός αυτό εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια διάδοσης και καθιέρωσης της λατρείας του οσίου στη Λακωνική, σε συνδυασμό με τη σύνθεση υμνογραφικών έργων προς τιμήν του που παρατηρείται κατά τον 13ο αιώνα, περίοδο με κύρια χαρακτηριστικά την αντίδραση του ορθόδοξου κλήρου κατά των Λατίνων και της Ένωσης των Εκκλησιών. Τέλος, σημειώνεται ότι στον πελοποννησιακό χώρο και κυρίως στη Λακωνία έχουν εντοπιστεί και καταγραφεί αρκετοί ναοί αφιερωμένοι στον όσιο Νίκωνα, πολιούχο της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης²³⁰.

Ακολουθεί καταγραφή και σχολιασμός στίχων του Βίου που παρέχουν στοιχεία για τη μνημειακή τοπογραφία της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας:

²²² Λαμψίδης (2007²) 66.17-18

²²³ Λαμψίδης (2007²) 92.10-13, 106.11 και 128.25-26, όπου μαζί με την εικόνα του οσίου αναφέρεται και η ύπαρξη εικόνας του *Χριστού Αντιφωνητοῦ*

²²⁴ Λαμψίδης (2007²) 128.10-11 και 128.16

²²⁵ Λαμψίδης (2007²) 130.29-31

²²⁶ Λαμψίδης (2007²) 134.12-13

²²⁷ Λαμψίδης (2007²) 106.26-27

²²⁸ Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου. (2004) 270 · Takoumi – Tassoyannopoulou (2019) 90-91

²²⁹ Για τη λατρεία του οσίου Νίκωνος κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο βλ. Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου (2004) 272 κ.ε. · Morris (2004) 453 κ.ε. Για τις απεικονίσεις του οσίου την ίδια περίοδο βλ. Δρανδάκης (1962) · Λαμψίδης (2007²). Βλ. επίσης Takoumi – Tassoyannopoulou (2019), όπου καταγράφονται οι πρώιμες απεικονίσεις του οσίου και συσχετίζεται το ιεραποστολικό έργο του με την προβολή της λατρείας του αγίου Λέοντα, επισκόπου Κατάνης. Ο Άγιος Λέων δεν είχε σχέση με τον πελοποννησιακό χώρο, εν τούτοις η απεικόνισή του σε μνημεία της Πελοποννήσου και της Μάνης, όπου σώζεται και η πρωιμότερη παράστασή του (ναός Αγίου Παντελεήμονα Μπουλαριών: 991/2μ.Χ.) είναι πολύ συχνή

²³⁰ Δρανδάκης (1962) 311, υποσ. 1 · Διαμαντή (1988) 347-375 · Λαμπροπούλου κ.ά. (2004) 271, υποσ. 25

58.25-27: *ἐπάνω τῆς ἐκεῖσε οὐσῆς ἀψίδος*²³¹, *ἐνθα δὴ καὶ ὁ θεῖος ναὸς ἵδρυνται τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*²³²

Οἱ στίχοι αναφέρονται στη μετάβαση του οσίου ἀπὸ τὴ Θήβα στὴν Κόρινθο με θαυματουργό τρόπο, καταγράφονται ὡστόσο στὴν παρούσα ἐργασία γιὰ τὴ χρῆση καὶ ἐπεξήγηση τῆς λέξης *ἀψίδος*, καθὼς ἡ ἴδια λέξη χρησιμοποιεῖται στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου κατὰ τὴν περιγραφή τῆς ἀνέγερσης τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος. Ὁ Λαμψίδης σημειώνει ὅτι στους συγκεκριμένους στίχους υποδηλώνεται εἴτε στωικὴ κατασκευὴ ἐπὶ τῆς ὁποίας ἦταν θεμελιωμένος ὁ ναός, εἴτε μεταφορικὰ τὸ υψηλότερο σημεῖο στο ὁποῖο εἶχε οἰκοδομηθεῖ²³³.

66.24-25: *θεῖον ναὸν ἀνεγείραι ἐξ' αὐτῶν κρηπίδων τῷ σωτήρι καὶ δεσπότη τῶν ἀπάντων [...]*²³⁴

Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη ἀναφορὰ στὸν Βίο τῆς ἀνέγερσης τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος, ἐνῶ στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου τονίζεται ἡ θεϊκὴ ἐντολὴ καὶ βούληση γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ²³⁵. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ μελετώμενο κείμενο, ὁ ὀσιος Νίκων συνέδεσε τὸ ἱεραποστολικὸ τοῦ ἔργο με τὴν ἀνέγερση ναῶν στὴν Κρήτη²³⁶, στὴ Δωριέων χώρα²³⁷ καὶ τὴ Λακεδαίμονια. Ἡ κατασκευὴ ἐκκλησιαστικῶν μνημείων φαίνεται πὼς αποτελοῦσε σημαντικὴ παράμετρο στὸ πρόγραμμα τῆς κηρυγματικῆς τοῦ δράσης, ἡ ὁποία συχνὰ συνδυαζόταν καὶ με τὴν ἐγκατάσταση ἐκκλησιαστικῆς τάξης στους νεοανεγειρόμενους ναοὺς.

Στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀναφέρεται πὼς ὁ ναός τοῦ Σωτήρος οἰκοδομήθηκε *ἐξ' αὐτῶν κρηπίδων*. Ἡ φράση αὐτὴ θεωρῶ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὅτι ὁ ὀσιος κατασκεύασε ἓνα «νέο» κτήριο καὶ δὲν προχώρησε σε

²³¹ Γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξης (=τόξο, κόγχη) βλ. Καλοπίση-Βέρτη – Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου (2010) 28-32

²³² Λαμψίδης (2007²) 422

²³³ Λαμψίδης (2007²) 422

²³⁴ Λαμψίδης (2007²) 426

²³⁵ Λαμψίδης (2007²) 66.26-31

²³⁶ Λαμψίδης (2007²) 48.12-13, 411: *ἐκκλησίας τε δειμάμενος ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ οὐκ ὀλίγας*. Στὴν Κρήτη, λίγο πρὶν τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὸ νησί ἐκτίσσε καὶ ἓναν ναὸ ἀφιερωμένο στὴν ἁγία Φωτεινὴ, βλ. Λαμψίδης (2007²) 50.12-14, 411 καὶ *ἐκεῖ θυσιαστήριον πῆξας*

²³⁷ Λαμψίδης (2007²) 62.17-18, 423 *Εἶτα, τὴν Δωριέων χώραν καταλαβὼν καὶ δύο ναοὺς ἱεροὺς ἐκεῖσε δειμάμενος καὶ πᾶσι τὴν μετάνοιαν κηρύξας, πρὸς Μαῖνην παρεγένετο*. Ὁ Λαμψίδης σημειώνει στα σχόλια ὅτι ἡ Δωριέων χώρα εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς Τσακωνιάς στὴν Ἀρκαδία, ἀπὸ τὴν ὁποία πέρασε ὁ ὀσιος καὶ στὴ συνέχεια κατευθύνθηκε στὸ Λεωνίδιο καὶ μέσω Κοσμᾶ ἢ Μαρίου ἔφτασε στὴ Σκάλα Λακωνίας γιὰ νὰ καταλήξει στὴ Μάνη. Γιὰ τὴ Δωριέων χώρα καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Τσακωνιάς βλ. Περδικούλιας (2018) 383-384, 387-391 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ Armstrong ταυτίζει τοὺς ναοὺς ποὺ ὁ ὀσιος ἐκτίσσε στὴ *Δωριέων χώρα* με τὰ μετόχια τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος στὸ Σκλαβοχώρι καὶ στὸ Παρόρι, βλ. Armstrong (2008) 355

μετασκευή παλιότερου κοσμικού ή εκκλησιαστικού κτίσματος, πρακτική προσφιλή κατά τη βυζαντινή περίοδο.

66.34: *δρομαίως ἄνεισιν ἐν τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ*²³⁸

Ο στίχος περιγράφει την πορεία του οσίου Νίκωνος προς τον καθεδρικό ναό της Λακεδαιμονίας, προκειμένου να συναντήσει τον επίσκοπο της πόλης, τον Θεόπεμπτο²³⁹. Η χρήση του ρήματος ἄνεισιν υποδεικνύει τη χωροθέτηση του επισκοπικού ναού, σε υψηλό σημείο σε σχέση με τη γύρω περιοχή, στοιχείο που έχει τεκμηριωθεί από την έρευνα²⁴⁰. Ακριβώς η ίδια αναφορά υπάρχει και στη συνέχεια του Βίου όταν μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του ναού ο όσιος Νίκων ἄνεισι πρὸς τὸν θεοφιλῆ ἐπίσκοπον τῆς χώρας²⁴¹, προκειμένου να του ζητήσει να τελέσει τα εγκαίνια του νεόδμητου ναού.

68.5-9: *Ὡς δ' ἄχρι τῆς ἀγορᾶς*²⁴² *ἐηλύθει, τοὺς λίθους ἐναποθέμενος τῷ ἐδάφει, « ἐνταῦθα », εἶπεν, « ὦ τεκνία μου, δέδοκται τῷ θεῷ, καθὼς μοι τῷ ταπεινῷ ἀπεκαλύφθη, ναὸν ἰδρυθῆναι ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆς πανυμνήτου Θεομήτορος καὶ τῆς καλλιμάρτυρος Κυριακῆς, εἰς βοήθειαν πάσης τῆς πόλεως ὑμῶν καὶ σωτηρίαν.*

Σύμφωνα με το ανωτέρω απόσπασμα, όταν οι λιτανεύοντες έφτασαν ἄχρι²⁴³ τῆς ἀγορᾶς, δηλαδή στην περιοχή όπου βρισκόταν η Αγορά, ο όσιος ακούμπησε στο έδαφος συμβολικά τρεις λίθους, ώστε να υποδείξει το σημείο, όπου κατόπιν θεϊκής υπόδειξης, θα κατασκευαζόταν ο ναός του Σωτήρος. Επισημαίνεται ότι τόσο το κείμενο του Βίου, όσο και εκείνο της Διαθήκης²⁴⁴ συμφωνούν απόλυτα αναφορικά με το σημείο ανέγερσης του ναού. Ο ναός του Σωτήρος οικοδομήθηκε στον χώρο που αναπτυσσόταν η Αγορά²⁴⁵, στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου που χωροθετείται ανατολικά του λόφου της Ακρόπολης, εντός των τειχών της πόλης.

Ο ναός ήταν τρισυπόστατος, αφιερωμένος στον Χριστό, τη Θεοτόκο και την καλλιμάρτυρα Κυριακή. Ο ναός της Λακεδαιμονίας είναι ο μόνος στην ηπειρωτική

²³⁸ Λαμψίδης (2007²) 426

²³⁹ Για τον επίσκοπο Θεόπεμπτο βλ. Λαμπροπούλου (2015-2016) 79-86, 95-96

²⁴⁰ Για τον επισκοπικό ναό της Λακεδαιμονίας βλ. υποσ. 125

²⁴¹ Λαμψίδης (2007²) 76.36

²⁴² Βλ. ανωτέρω υποσ. 121

²⁴³ Η πρόθεση ἄχρι απαντά και σε άλλα σημεία του Βίου 64.27 (ἄχρι τῆς Σπάρτης = στην Σπάρτη), 88.20 (ἄχρι τῆς μεγαλωνύμου καὶ βασιλίδος τῶν πόλεων = στην Κωνσταντινούπολη) και σε όλες τις περιπτώσεις δηλώνει τη μετάβαση σε ένα συγκεκριμένο σημείο

²⁴⁴ Λαμψίδης (2007) 251.21- 252.28 και 255.142-256.143 και σχόλια 426.

²⁴⁵ Η Αγορά της Λακεδαιμονίας αναφέρεται και στο Βίο του αγίου Θεοκλήτου, επισκόπου Λακεδαιμονίας, όπου καταγράφεται ότι ντόπιοι άρχοντες χλεύαζαν τον επίσκοπο Θεόκλητο στην Αγορά της πόλης, που πιθανότατα βρισκόταν κοντά στην επισκοπική έδρα, βλ. Vées (1916) 37.22

χώρα που έκτισε ο όσιος και παραδίδεται η αφιέρωσή του, ενώ στον Βίο αναφέρεται και η ανέγερση ναού προς τιμήν της αγίας Φωτεινής στην Κρήτη. Η αφιέρωση ναών στον Χριστό και τη Θεοτόκο είναι συχνή την περίοδο αυτή, ωστόσο ερωτηματικά και προτεινόμενες ερμηνείες έχει προκαλέσει η αφιέρωσή του και στην αγία Κυριακή. Σημειώνεται, ότι από τις τέσσερις αγίες που φέρουν το όνομα Κυριακή καμία δεν σχετίζεται με την περιοχή της Λακεδαιμονίας. Μελετητές συσχετίζουν την αφιέρωση του ναού στην αγία Κυριακή με την προσπάθεια του Νίκωνα να επιβάλλει την Κυριακή ως ημέρα αργίας, προβάλλοντας τον θρησκευτικό χρόνο ως στοιχείο συνοχής του κοινωνικού βίου και εξοβελίζοντας την εθνική πίστη που αντιπροσωπεύουν οι Εβραίοι και στους οποίους γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στη Διαθήκη για τη μη τήρηση της Κυριακής αργίας²⁴⁶. Η εγκαθίδρυση της Κυριακής αργίας, ήταν ένα μήνυμα που προωθήθηκε και στη μνημειακή τέχνη, σε άμεση συνάρτηση με απεικονίσεις του οσίου Νίκωνος μαζί με την αγία Κυριακή, σε μνημεία της περιοχής της Μάνης. Η πρωϊμότερη απεικόνισή τους εντοπίζεται στον ναό του αγίου Φίλιππου στα Κορογωνιάνικα της Μάνης και χρονολογείται στα τέλη του 10ου αιώνα²⁴⁷.

Αναφορικά με τη θέση που υπέδειξε ο όσιος και οικοδομήθηκε ο ναός του Σωτήρος, έχουν διατυπωθεί διάφορες προτάσεις. Αρχικά, όπως έχει ήδη αναφερθεί ο ναός είχε ταυτιστεί με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της βασιλικής στην κορυφή του λόφου της Ακρόπολης²⁴⁸, πρόταση που έχει απορριφθεί από τα δεδομένα της έρευνας²⁴⁹. Νέες προτάσεις για τη χωροθέτηση του μνημείου, ταύτισαν τον ναό του Σωτήρος με ναό νότια του λεγόμενου «κυκλικού οικοδομήματος»²⁵⁰ ή με τα μερικώς ανεσκαμμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ναού στον χώρο της ρωμαϊκής στοάς²⁵¹. Πρόσφατα προτάθηκε και η ταύτισή του με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ναού που εντοπίστηκε και διερευνήθηκε εκτός του κάστρου και νοτιοδυτικά αυτού, εντός του πολεοδομικού ιστού της σύγχρονη πόλης της Σπάρτης²⁵². Αναλυτική παρουσίαση των

²⁴⁶ Αναγνωστάκης (2012) 126 κ.ε. · Αναγνωστακης (2018)

²⁴⁷ Αναγνωστάκης (2012) 130-137 εικ. 1-3 · Αναγνωστακης (2018) 211, εικ.2 · Takoumi – Tassoyannopoulou (2019) 90-93, εικ.8, 9, 11

²⁴⁸ Adamantiou (1929) 169, Σωτηρίου (1939) 107-118

²⁴⁹ Βλ. υποσ. 125 για τις προτεινόμενες χρονολογήσεις του μνημείου

²⁵⁰ Κουρίνου-Πίκουλα (1998) 89-104 · Της ίδιας (2004) 55-61.

²⁵¹ Βελισσαρίου (1990) 19 · Waywell – Wilkes (1994) 389, 393-397, 424-429 · Βελισσαρίου (1999) 46-47, όπου τοποθετεί τον ναό στο δυτικό άκρο της στοάς · Armstrong (2007) 327-329. Armstrong, (2008) 364-365

²⁵² Αθανασούλης – Κάππας (2015) 85, 91.

ανωτέρω προτεινόμενων μνημείων και αντίστοιχος σχολιασμός των προτεινόμενων ταυτίσεων περιλαμβάνεται στο Παράρτημα της παρούσας εργασίας.

68.15-16: *τὸν τε πολλὸν φορυτὸν ἐξεκάθαρον καὶ τὴν συγκομιδὴν τῶν ὕλων ἐποιοῦντο.*

68.24-25: *Ὡς οὖν ἐν ὀλίγῳ πολλὴ ἠθροίσθη ὕλη, καὶ ἄλλος ἄλλα τὰ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν ἐπιτήδεια τῆς καλλίστης ὕλης τῷ ἁγίῳ ἐπεδαψίλευσεν [...]*

Από τους στίχους πληροφορούμαστε ότι το σημείο που ο όσιος επέλεξε δεν ήταν πλήρως ελεύθερο, καθώς έπρεπε ο χώρος να καθαριστεί πρώτα από τον *φορυτὸν*, δηλαδή τα διάσπαρτα υλικά που πιθανότατα ανήκαν σε ερειπωμένα αρχαία κτίσματα. Παράλληλα έπρεπε να συγκεντρωθούν τα απαιτούμενα οικοδομικά υλικά, εργασία η οποία αναφέρεται πως έγινε *ἐν ὀλίγῳ*, καθώς συμμετείχαν με μεγάλη προθυμία και οι άρχοντες και ο λαός της πόλης. Η συγκέντρωση μεγάλης ποσότητας υλικών σε μικρό χρονικό διάστημα ενισχύει την υπόθεση ότι μεγάλο μέρος του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του ναού του Σωτήρος προήλθε από ερειπωμένα ή μη κτήρια, της αρχαίας και ρωμαϊκής Σπάρτης²⁵³.

68.27-29: *[...] ἀπήρξατο ἤδη τῆς οἰκοδομῆς, σπαρτίῳ πρότερον ταύτην ὑπογράμας καὶ τὰς τε κάτω στοὰς καὶ τὰς ὑπερκειμένας εἰργάσατο φιλοτιμωτέραν τῆς χειρὸς καὶ τέχνην εἰσενεγκών.*

Ο Λαμψίδης σχολιάζοντας το παραπάνω απόσπασμα σημειώνει ότι αυτό αναφέρεται στη χάραξη των θεμελίων του ναού²⁵⁴. Ο ίδιος ο όσιος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, επέλεξε το σημείο ανέγερσης του ναού, και από το ανωτέρω απόσπασμα προκύπτει ότι ο ίδιος καθόρισε και το περίγραμμά του και κατ' επέκταση τον αρχιτεκτονικό του τύπο. Ο όσιος επομένως είχε αναλάβει διπλό ρόλο, του κτήτορα και του «αρχιτέκτονα»²⁵⁵. Αρχικά, το σημείο επισημάνθηκε με την τοποθέτηση των λίθων και στη συνέχεια σχεδιάστηκε η κάτοψη του ναού με τη χρήση σκοινιού (=σπαρτίῳ), πρακτική που εφαρμοζόταν ευρέως στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Το *σκοινίον* αποτελούσε σταθερή μονάδα μέτρησης για τη χάραξη κτηρίων και τη χωρομέτρηση και την περίοδο που κτίζεται ο ναός του Σωτήρος αντιστοιχούσε σε 10 οργυιές, με συνολικό μήκος 21,10μ²⁵⁶.

²⁵³ Για την επανάχρηση υλικού βλ. ανωτέρω σελ. 39-41

²⁵⁴ Βλ. Λαμψίδης (2007) 427

²⁵⁵ Το ίδιο έπραξε και ο άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης, κατά την ανέγερση την ίδια περίοδο, του καθολικού της Αγίας Λαύρας στο Άγιον Όρος, βλ. σχετ. Ousterhout (1999) 42

²⁵⁶ Η αντιστοιχία αυτή σκοινίου-οργυιάς ίσχυσε έως τα μέσα του 11ου αιώνα, βλ. Ousterhout (1999) 59-60

Στο ίδιο απόσπασμα αναφέρεται και η επισκευή και αποπεράτωση στοών, οι οποίες μάλιστα αναπτύσσονταν σε δύο στάθμες. Η φράση αυτή έχει προκαλέσει διαφορετικές ερμηνείες, καθώς κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι με τη λέξη στοά υποδηλώνεται ότι ο ναός οικοδομήθηκε επάνω σε προγενέστερη στωική κατασκευή, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι η λέξη αναφέρεται στα κλίτη του ναού²⁵⁷. Οι αναφορές που υπάρχουν στα κείμενα του Βίου και της Διαθήκης θεωρώ ότι ενισχύουν την πρώτη άποψη, ότι δηλαδή ο ναός δεν κτίστηκε σε ελεύθερο χώρο, αλλά θεμελιώθηκε επάνω σε προγενέστερη στωική κατασκευή, αφού προηγουμένως αυτή επισκευάστηκε. Στον Βίο εκτός από το συγκεκριμένο απόσπασμα, η ίδια πληροφορία καταγράφεται και κατά την εξιστόρηση του τρίτου θαύματος του οσίου που περιλαμβάνεται στο δεύτερο τμήμα συγγραφής²⁵⁸. Εκεί περιγράφεται ότι μία γυναίκα που δεν μπορούσε να περπατήσει βρισκόταν κάτω από τις αψίδες του ναού, παρακαλώντας για τη σωτηρία της, όταν είδε έναν μοναχό να κατεβαίνει από τις κλίμακες του ναού και να κατευθύνεται προς αυτή. Προκύπτει από το απόσπασμα η ύπαρξη δύο διαφορετικών επιπέδων, η επικοινωνία των οποίων γινόταν μέσω κλίμακας. Αντίστοιχη αναφορά υπάρχει και στη Διαθήκη, όπου παραδίδεται ότι ο όσιος ήθελε να φτιάξει καμάρες, κάτω από τις οποίες θα μπορούσαν να διέρχονται οι συμμετέχοντες στο αγώνισμα του τζυκανίου, ενώ επάνω θα βρισκόταν ο ναός²⁵⁹. Στην άποψη ότι ο ναός οικοδομήθηκε επάνω σε προγενέστερα λείψανα συνηγορεί και η φράση που υπάρχει στη Διαθήκη και αναφέρεται στην τέλεση των εγκαινίων όταν ο ναός *ἐκτίσθη ἕως τὸν πάτον*²⁶⁰.

Ως προς τα αρχαιολογικά δεδομένα, σημειώνεται ότι στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου, όπου η σύγχρονη έρευνα τοποθετεί την Αγορά και τα κείμενα χωροθετούν τον ναό του Σωτήρος, έχει ανασκαφεί τμήμα στωικού οικοδομήματος, μεγάλων διαστάσεων, το οποίο λόγω της κλίσης του εδάφους, φαίνεται ότι στο νοτιοανατολικό τμήμα του ήταν διώροφο. Ανατολικά και βόρεια του κτηρίου αυτού εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν θεμέλια οικιών και κατασκευών των βυζαντινών χρόνων, ενώ την ίδια περίοδο φαίνεται ότι και το ίδιο το στωικό οικοδόμημα δέχτηκε προσθήκες και επισκευές²⁶¹.

²⁵⁷ Η πρώτη ερμηνεία αποδίδεται στην Armstrong, βλ. Armstrong (2008) 360 και η δεύτερη στην Κουρίνου, βλ. σχετ. Κουρίνου (1998) 94

²⁵⁸ Λαμψίδης (2007²) 102.16-20 και παρακάτω σελ. 62-63

²⁵⁹ Βλ. ανωτέρω σελ. 37-38

²⁶⁰ Βλ. ανωτέρω σελ. 39

²⁶¹ Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 24-25 · Πάντου – Γιαννακάκη – Μαλτέζου – Ντουβή (2016)

68.29-30: *Ἐπειτα διαλαβὼν τὸν οἶκον πανταχόθεν οὕτω τὴν ὀροφὴν ἐπήξατο [...].*

Το απόσπασμα αναφέρεται στην κάλυψη του ναού, όταν πλέον είχε ολοκληρωθεί το κτήριο. Στη Διαθήκη παραδίδεται πιο συγκεκριμένη πληροφορία για τη στέγαση του ναού με τρούλο, *ἐστήσαμεν τὴν τροῦλλαν*²⁶², αναφορά που σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία της κάτοψης του ναού, επιτρέπουν τη διατύπωση υπόθεσης για τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού, όπως αναλυτικά παρουσιάζεται στα συμπεράσματα της εργασίας.

70.5-10: *[...] στιβουῶσθαι τὰ ὑφάσματα, εἶσω τοῦ ἄστεως ἓνα τῶν τοιούτων Ἰουδαίων ὁ τολμητίας ἐκεῖνος καὶ θρασυκάρδιος εἰσήγαγε [...] ἐξω τοῦ ἄστεως ἀπήλασε.*

Το απόσπασμα παραδίδει στοιχεία για τις ασχολίες των Εβραίων, οι οποίοι φαίνεται πως διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην εμπορική και οικονομική ζωή της πόλης. Η έντονη δραστηριοποίηση του ετερόδοξου εβραϊκού στοιχείου οδήγησε τον όσιο Νίκωνα στην ανάληψη άμεσων και δραστικών ενεργειών με σκοπό την απομάκρυνσή τους, ώστε το σημείο αναφοράς της πόλης, το οικονομικό και παράλληλα θρησκευτικό κέντρο της Λακεδαιμονίας να ανακτήσει τον «χριστιανικό» του χαρακτήρα. Εντός του άστεως οι Εβραίοι, όπως παραδίδει ο Βίος, ασχολούνται με την επεξεργασία και βαφή υφασμάτων και απασχολούνται και σε εργαστήρια ντόπιων, χριστιανών κατοίκων (περίπτωση Άρατου), ενώ από τη Διαθήκη προκύπτει ότι εκτός των τειχών, στην περιοχή του αγίου Επιφανίου, ασχολούνταν με τη σφαγή και εμπορεία ζώων.

Το ανωτέρω απόσπασμα αναφέρεται στον Λακεδαιμόνιο Ιωάννη Άρατο, χριστιανό έμπορο, ο οποίος είχε εργαστήριο βαφής υφασμάτων στην Αγορά της πόλης και σε αυτό εργάζονταν Εβραίοι. Αφότου ο όσιος απομάκρυνε τους Εβραίους από την πόλη, ο Άρατος²⁶³ φαίνεται πως δεν συμμορφώθηκε και έφερε έναν Εβραίο *εἶσω* της πόλης. Ο όσιος αντέδρασε έντονα, *χτυπώντας τον Ιουδαίο (πληγὰς οὐκ ὀλίγας τῷ Ἰουδαίῳ ἐπιθείς)* και τον έδιωξε από την πόλη (*ἐξω τοῦ ἄστεως ἀπήλασε*). Ο Άρατος αντέδρασε έντονα κατά του οσίου (*ἐξῆλθε πνέων κατὰ τοῦ ὀσίου καὶ γλώσση θρασεῖα οὐκ ἠδεῖτο ὕβρεσι βάλλειν, προπηλακίζειν*), καθώς θίγονταν τα οικονομικά του συμφέροντα. Ο Νίκων δεν κάμφθηκε από τις απειλές και προέβλεψε τον θάνατο

²⁶² Λαμψίδης (2007²) 253.64.

²⁶³ Στο κείμενο ο Άρατος χαρακτηρίζεται *τολμητίας, θρασυκάρδιος, μανίας ἐπόννυμος, πάντολμος, ἀναιδής*, Λαμψίδης (2007²) 70.6, 17, 21, 28

του Άρατου, ο οποίος σύμφωνα με το κείμενο προήλθε άμεσα από τη θεία δίκη, παρά τη μετάνοια του τελευταίου. Το ίδιο επεισόδιο περιλαμβάνεται και στη Διαθήκη, με λιγότερες ωστόσο λεπτομέρειες²⁶⁴.

Για την περίπτωση του όσιου Νίκωνος και τη στάση του απέναντι στο εβραϊκό φύλο έχει υποστηριχθεί πως πρόκειται για τη στράτευση μιας θρησκευτικής προσωπικότητας στην καταστολή μίας πληθυσμιακής ομάδας με συνεχώς αυξανόμενη δύναμη στην περιοχή²⁶⁵. Ο όσιος, συνδέοντας τον λοιμό που μάστιζε την πόλη με τις ανθυγιεινές ασχολίες των Εβραίων (μακελεία, βυρσοδευεία) και εκμεταλλευόμενος το αίσθημα φόβου και δυσφορίας μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, πέτυχε την προσωρινή απομάκρυνσή τους από την περιοχή²⁶⁶.

Στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι η λέξη ἄστυ αναφέρεται στην περιοχή που περιβαλλόταν από τα τείχη²⁶⁷. Τα τείχη της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας, έχει υπολογιστεί ότι περιέκλειαν έκταση 214 στρεμμάτων περίπου²⁶⁸. Στις αρχές του 11ου αιώνα η έκταση αυτή φαίνεται πως δεν επαρκούσε και για το λόγο αυτό η πόλη επεκτάθηκε νότια και δυτικά²⁶⁹, στοιχείο που έχει τεκμηριωθεί από τα πορίσματα της ανασκαφικής έρευνας²⁷⁰. Βιοτεχνική δραστηριότητα και εγκατάσταση από τον 11ο αιώνα και εξής έχει τεκμηριωθεί ανασκαφικά εκτός των τειχών και προς βορρά, πλησίον του ποταμού Ευρώτα, όπου πρόσφατα εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν μεσοβυζαντινός ναός με ταφική χρήση²⁷¹ και εργαστήριο παραγωγής οικοδομικού κεραμικού υλικού²⁷².

70.26-27: *Καὶ ὁ μὲν ταῦτ' εἰπὼν καὶ τὸ τοῦ λόγου νεκρῷ πρὸς οὓς διαλεχθεὶς εἰσῆει τὸ φροντιστήριον*

Σύμφωνα με το Λαμψίδη, η λέξη φροντιστήριον αναφέρεται σε κτίσμα, το οποίο οικοδόμησε ο όσιος αμέσως μόλις εγκαταστάθηκε στη Σπάρτη και χρησιμοποιούσε

²⁶⁴ Λαμψίδης (2007²) 252.34-37

²⁶⁵ Αναγνωστάκης – Λαμπροπούλου (2002) 56-58

²⁶⁶ Είναι γνωστή η μετακίνηση και εγκατάσταση εβραϊκής κοινότητας στον Μυστρα, βλ. Λαμπροπούλου (1999) 45-46

²⁶⁷ Πρόκειται για το υστερορωμαϊκό τείχος, μεγάλα τμήματα του οποίου σώζονται και είναι ορατά σήμερα και το οποίο περιβάλλει το λόφο της Ακρόπολης και το πλάτωμα του Παλαιοκάστρου, Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 15. Το υστερορωμαϊκό τείχος, με διάφορες επισκευαστικές φάσεις προστάτευε την πολη έως την πτώση της στους Φράγκους, βλ. σχετ. Traquair (1936) 428-429, · Αρβανιτόπουλος (2014) 381-382

²⁶⁸ Bouras (1981) 621

²⁶⁹ Μπούρας (1982) 108

²⁷⁰ Μέξια – Φλώρου (2015) 25 · Πάντου – Ντουβή – Μέξια – Φλώρου (2016)

²⁷¹ Πάντου – Ελευθερίου – Φλώρου (2014α) · Ελευθερίου – Φλώρου (2017). Παρουσίαση του μνημείου περιλαμβάνεται στο Παράρτημα της εργασίας στις σελ. 97

²⁷² Πάντου – Ελευθερίου – Φλώρου (2014β) · Πάντου – Ελευθερίου – Φλώρου (2014γ) · Ελευθερίου – Φλώρου (2017)

ως ησυχαστήριο, για τη διαμονή του. Σημειώνεται ότι η λέξη φροντιστήριον χρησιμοποιείται σε αρκετά σημεία του Βίου²⁷³. Από την εξέταση των σχετικών αποσπασμάτων προκύπτει ότι με τη λέξη αυτή ο βιογράφος στην πλειονότητα των περιπτώσεων εννοεί τον ίδιο τον ναό του Σωτήρος, σημείο αναφοράς για τον όσιο Νίκωνα. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα βέβαια ο ναός του Σωτήρος δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμα, θα μπορούσε λοιπόν να αναφέρεται σε κάποιο κτίσμα που διέμενε ο όσιος, χωρίς όμως, σύμφωνα με τα κείμενα, να μπορούμε να αποδώσουμε στον ίδιο την κατασκευή του.

72.28-30: Ἄρτι γὰρ τοῦ θεμελίου ὀρυσσομένου καὶ ἐπὶ πολὺ τοῦ βάθους προήκοντος, λίθος μέγιστος προσαπήντα καὶ ἀκατέργαστος.

Στο απόσπασμα περιγράφεται ότι κατά τη διάνοιξη των θεμελίων του ναού, σε ικανό βάθος, βρέθηκε ένας μεγάλου μεγέθους, ακατέργαστος λίθος. Ο λίθος ήταν αδύνατο να μετακινηθεί *ὑπὸ πλήθους ἀπειρου καὶ δυσαριθμήτου ὠθούμενος*²⁷⁴ και αυτό κατέστη εφικτό μόνο μετά την επέμβαση του οσίου²⁷⁵. Μετά δε την απομάκρυνσή του, πετάχτηκαν δαίμονες με τη μορφή σφηκών που έπληξαν τους εργάτες²⁷⁶. Ερμηνεύοντας το ανωτέρω απόσπασμα και λαμβάνοντας φυσικά υπόψη το στοιχείο της υπερβολής που χρησιμοποιείται συχνά στους βίους αγίων, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ύπαρξη λίθων και διαμόνων, ίσως παραπέμπει σε θεμελίωση του ναού σε προγενέστερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Σημειώνεται ότι το στοιχείο της υπερβολής καταγράφεται στο ίδιο κεφάλαιο και στη συνέχεια, κατά την περιγραφή της εξέλιξης του έργου από μέρα σε μέρα με θαυμαστό τρόπο²⁷⁷, παρουσιάζοντας μεγάλη ομοιότητα με το αντίστοιχο κεφάλαιο της Διαθήκης²⁷⁸.

76.24-28: Ἀπήρτιστο γὰρ ἤδη ὁ θεῖος ναὸς καὶ ἱερὸν ἦν φροντιστήριον ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἱερὸν καταγώγιον καὶ σκηνὴ τῷ ὄντι ἐπὶ γῆς ὑπέργειος καὶ οὐράνιος. Οἶα δὲ καὶ τὸν ναὸν περιειλήφασι κάλλη, κίωνων ἀύγαλ καὶ χροιαὶ καὶ λίθων στιλπνότης, καὶ γραφαὶ καὶ τέχνης ἀκρίβεια καὶ ὕλης ποικιλία [...]

76.39: Οἱ κίονες δὲ ἐστιλβοῦντο τῆς ἀγίας τραπέζης [...]

Ολοκληρώθηκε λοιπόν η ανέγερση του ναού του Σωτήρος και στο συγκεκριμένο απόσπασμα περιγράφεται η πολυτέλεια της κατασκευής, η φωτεινότητα των κίωνων,

²⁷³ Λαμψίδης (2007²) 22.26, 30.10, 70.27, 72.18, 76.24-25, 92.29, 102.16, 142.31-32.

²⁷⁴ Λαμψίδης (2007²) 72.31-32

²⁷⁵ Λαμψίδης (2007²) 72.32-34: *ἐπιβολῇ δὲ μόνη καὶ ἀφῆ χειρὸς τοῦ οσίου, πτεροῦ κουφότερος ἐδείκνυτο καὶ ῥᾶστα τῶν θεμελίων ἐξήγετο*

²⁷⁶ Λαμψίδης (2007²) 72.34-38

²⁷⁷ Λαμψίδης (2007²) 74.29-31

²⁷⁸ Λαμψίδης (2007²) 252.31 κ.ε.

η στιλπνότητα των λίθων, η διακόσμησή του με τοιχογραφίες, η ποικιλία των υλικών που είχαν χρησιμοποιηθεί. Από την περιγραφή προκύπτει ότι ο ναός στο εσωτερικό του ήταν τοιχογραφημένος και είχε κίονες, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για τον καθορισμό του αρχιτεκτονικού του τύπου, το οποίο καταγράφεται και στη Διαθήκη, όπως έχει ήδη παρουσιαστεί. Η Αγία Τράπεζα σύμφωνα με το απόσπασμα ήταν ελεύθερη, στηριζόμενη σε κιονίσκους.

80.1-3: [...] *καὶ γυμνάσιον ἦν τοῖς σφαιρίζουσι, κάκεισε συνέρρεον οἱ φιλιππόται ἔνερθεν²⁷⁹ τοῦ θεοῦ οἴκου τούτου· ἀνεῖτο γὰρ τὸ τηνικάδε ὁ χῶρος, γυμνάσιον τοῖς σφαιρίζουσι.*

Κοντά στον ναό και σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτόν υπήρχε, όπως προκύπτει από το κείμενο γυμνάσιον, δηλαδή δημόσιος χώρος όπου λάμβαναν χώρα αθλητικές δραστηριότητες και συγκεκριμένα το παιχνίδι τζυκάνιον²⁸⁰. Πρόκειται για ένα δύσκολο και επικίνδυνο παιχνίδι που απαιτούσε απότομους και επικίνδυνους ελιγμούς αναβατών και ιππέων. Τα τζυκανιστήρια²⁸¹ συνδέονται στις επαρχιακές πόλεις με τις δραστηριότητες της τοπικής αριστοκρατίας, στον δε Βίο αναφέρεται η συμμετοχή του στρατηγού του θέματος Πελοποννήσου Γρηγορίου. Δεν είναι σαφές που βρίσκονταν τα τζυκανιστήρια, ωστόσο ο Μπούρας σημειώνει ότι λόγω της ικανής έκτασης που έπρεπε να έχουν αυτοί οι χώροι θα πρέπει να αναζητηθούν εκτός των τειχών²⁸². Αναφορά στο τζυκανιστήριο υπάρχει και στη Διαθήκη²⁸³. Τέλος, σημειώνεται, ότι σε επιγραφή του ανατολικού κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας του ναού του αγίου Δημητρίου στο Μυστρά, όπου καταγράφεται η κτηματική περιουσία

²⁷⁹ Διαφορετικές ερμηνείες δίνουν οι μελετητές στη χρήση του επιρρήματος *ἔνερθεν*. Η Κουρίνου υποστηρίζει ότι η χρήση του επιρρήματος με ρήμα κίνησης (συνέρρεον) *φανερώνει την κίνηση από κάτω (από την πόλη;) προς τα επάνω, δηλαδή την ανάβαση των φιλιπποτών από τα επίπεδα εδάφη, χαμηλότερα από τον ναό, στον χώρο όπου γινόταν το αγώνισμα, υψηλότερα από τον ναό* Κουρίνου-Πίκουλα (1998) 102-103 · Της ίδιας (2014) 61. Ο Ήμελλος θεωρεί ότι το *ἔνερθεν* στο συγκεκριμένο απόσπασμα σημαίνει από κάτω, ακριβώς από κάτω και συνεπώς κάτω από τον ναό του Σωτήρος υπήρχε ελεύθερος χώρος τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι αθλητές, βλ. Ήμελλος (1999) 53-54. Την ίδια ερμηνεία δέχεται και η Armstrong, βλ. Armstrong (2008) 360

²⁸⁰ Διαφορετική άποψη σχετικά με το παιχνίδι που λάμβανε χώρα στο γυμνάσιον κοντά στον ναό του Σωτήρος εξέφρασε ο Πιέρρος, με βάση την αναφορά στο κείμενο των λέξεων σφαιρίζειν και σφαιρίζοντες βλ. σχετ. Πιέρρος (1999), 49-64, ο οποίος υποστήριξε ότι δεν παιζόταν το τζυκάνιον, αλλά ένα παιχνίδι με σφαίρα χωρίς όμως ίππους. Θεωρώ ότι η χρήση στο απόσπασμα του Βίου της λέξης φιλιππόται (αυτοί που αγαπούν τα άλογα) και κυρίως των λέξεων τσουγγάνιον και τσουγγανίζειν στη Διαθήκη τεκμηριώνουν το είδος του παιχνιδιού

²⁸¹ Λήμμα «Tzykanesterion» ODB 3, 2137

²⁸² Μπούρας (2006) 228

²⁸³ Βλ. ανωτέρω σελ. 37-38

της μητρόπολης Λακεδαιμονίας αναφέρονται κτήσεις της μητρόπολης, μεταξύ άλλων θέσεων και στο τζυκανιστήριο²⁸⁴.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες προτάσεις αναφορικά με τη χωροθέτηση του τζυκανιστηρίου της Λακεδαιμονίας. Τη θέση που σήμερα βρίσκεται το στάδιο της σύγχρονης πόλης, εκτός των τειχών, προτείνουν οι Waywell –Wilkes, δίνοντας ωστόσο και εναλλακτική θέση για τη χωροθέτησή του εντός των τειχών, νότια της ρωμαϊκής στοάς²⁸⁵. Ταύτιση του τζυκανιστηρίου με το λεγόμενο «κυκλοτερές οικοδόμημα»²⁸⁶ έχει προτείνει η Κουρίνου²⁸⁷, σε άμεσο συσχετισμό με τον μεσοβυζαντινό ναό που έχει ανασκαφεί σε επαφή με τη δυτική απόληξη του «κυκλοτερούς οικοδομήματος», και τον οποίο η ίδια μελετήτρια αποδίδει στον ναό που οικοδόμησε ο όσιος Νίκων²⁸⁸.

92.28-29: *Νοσήσας τοίνυν ἐπὶ μικρὸν ἀνέκλινεν ἑαυτὸν ἐν τῷ προνάῳ τοῦ θεοῦ καὶ ἱεροῦ αὐτοῦ φροντιστηρίου [...].*

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αναφορά που περιλαμβάνεται στο ανωτέρω απόσπασμα, σχετικά με την ύπαρξη πρόναου, δηλαδή νάρθηκα. Στον πρόναο αναφέρεται ότι ο όσιος συγκέντρωσε τους άρχοντες, τους ασκητές και τους μοναχούς της πόλης για τις τελευταίες συμβουλές, όταν προαισθάνθηκε το θάνατό του, συνεπώς υποθέτουμε ότι ήταν αρκετά ευρύχωρος χώρος.

102.16-29: *Ἐκεῖτο μὲν ὑποκάτωθεν τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ φροντιστηρίου [...], ὁρᾶν μοναχὸν τινα ἐκ τῶν τοῦ θεοῦ νεῶ κλιμάκων κατιόντα καὶ ὡς αὐτὴν ἀφικνούμενον, δορκαδοπρεπῶς βαδίζοντας καὶ εὐθὺς τῆς κλίμακος βαίνοντας*²⁸⁹.

Το απόσπασμα προέρχεται από το δεύτερο τμήμα του Βίου, όπου περιγράφεται το τρίτο θαύμα του οσίου, η θεραπεία γυναίκας από τη Σπάρτη²⁹⁰. Έχει ήδη αναφερθεί η άποψη του Λαμψίδη ότι πιθανώς με τη λέξη αψίδα δηλώνονται τα κλίτη του ναού και συνεπώς η άρρωστη γυναίκα βρισκόταν μέσα στον ναό. Ωστόσο, η πρόταση αυτή

²⁸⁴ Millet (1899) 123 · Ζησίου (1909) 435· Μαρίνου (2009) 240 · Βαχαβιώλος (2014) 199, 207 · Περδικούλιας (2018) 178

²⁸⁵ Waywell – Wilkes (1994) 428

²⁸⁶ Η Κουρίνου έχει ταυτίσει το οικοδόμημα αυτό με τον αναφερόμενο από τον Πausανία Χορό: Κουρίνου (2000) 114-127, όπου όλη η σχετική με το μνημείο βιβλιογραφία. Νεότερα στοιχεία της έρευνας παρουσιάζουν πιθανότερη την ταύτισή του με τη Σκιάδα, χώρο δημόσιων συγκεντρώσεων, Τσουλή – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 18-22

²⁸⁷ Κουρίνου-Πίκουλα (1998) 101-102 · Κουρίνου (2000) 127, υποσ. 401 · Κουρίνου (2004) 60-61

²⁸⁸ Κουρίνου-Πίκουλα (1998) 89-104 · Κουρίνου-Πίκουλα (2014) 55-61. Παρουσίαση του ναού περιλαμβάνεται στο Παράρτημα της εργασίας στη σελ. 91

²⁸⁹ Το απόσπασμα αυτό συσχετίζεται με απόσπασμα που έχει ήδη σχολιαστεί, αναφορικά με την ερμηνεία της φράσης *ὑποκάτωθεν τῶν ἀψίδων*, βλ. ανωτέρω σελ. 56-58

²⁹⁰ Πρόκειται για ένα από τα επτά θαύματα του οσίου που περιλαμβάνονται στον Βίο, εκδόθηκαν όμως και χωριστά μαζί με τη Διαθήκη και τον Συναξαριακό βίο, βλ. Λαμψίδης (2007²) 102.16-29. Επίσης, βλ. παρακάτω σελ. 73-74

θεωρώ πως δεν τεκμηριώνεται από το κείμενο, αφού σε αυτό περιγράφεται η κάθοδος ενός μοναχού από την κλίμακα του ναού σε χαμηλότερο επίπεδο, όπου βρισκόταν η άρρωστη Σπαρτιάτισσα, ενώ μετά τη θεραπεία της η γυναίκα ανέβηκε στον ναό από την ίδια κλίμακα..

104.19: [...] *δρομαῖος ἄνεισι πρὸς τὸν ἱερὸν καὶ θεῖον οἶκον τοῦ μάκαρος [...]*.

Στο απόσπασμα περιγράφεται η μετάβαση προς τον ναό του Σωτήρος, ο οποίος προκύπτει πως ήταν κτισμένος σε υπερυψωμένο σημείο σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο. Αναλυτικά και συνδυαστικά τα στοιχεία που αφορούν τη χωροθέτηση του ναού σε ύψωμα παρουσιάζονται στα συμπεράσματα της εργασίας.

Σημειώνεται ότι από το σημείο αυτό και εξής στο κείμενο του Βίου και στα αποσπάσματα που παρατίθενται στην εργασία γίνεται αναφορά στη μονή του Σωτήρος και όχι στον ναό. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, αυτό οφείλεται στον χρόνο συγγραφής του τμήματος αυτού του Βίου, στα μέσα του 12ου αιώνα, όταν ο ναός του Σωτήρος έχει μετατραπεί σε μοναστηριακό καθίδρυμα.

110.2-7: *ὁ τῆς μονῆς προεστῶς Γρηγόριος [...] τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων ἐπεδήμησε [...] διὰ χρυσοβούλλων λόγων [...] τὸ πάντη ἀσφαλὲς τῇ μονῇ ἐπιβραβευθεῖη καὶ ἀνεπιβούλευτον.*

112.12-38: *Ἐβδομήκοντα δὲ πρὸς τοῖς δυσὶ χρυσίνους [...]. Τὸ μέντοι χρυσίον, ὅπερ ὕπ' αὐτοῦ τῷ ἀγίῳ ἀφωσίωτο, λαβὼν ὁ τῆς μονῆς ἐπιτετραμμένος ταῶ προεστῶτι πέπομφε κατὰ τάχος, ἔτι τῇ βασιλίδι ἐνδημοῦντι. Ἐκεῖνος δὲ διὰ τοῦ τοιούτου χρυσίου πλήθος ἱερῶν πυξίδων καὶ σκευῶν ἐντίμων πριάμενος τῇ μονῇ διεκόμισεν ἅ δὴ καὶ μέχρι τῆς δεῦρο χρήσιμα λίαν [...] πολλὴν εἰσήνεγκε τὴν σπουδὴν τὸ τε γῆρας ἀποξῦσαι τοῦ θεοῦ ναοῦ καὶ ὄψιν φαιδρὰν καὶ ἔαρ αὐτῶ ἐπανατεῖλαι τὸ χαριέστατον. [...] Εἶτα καὶ πολλοῖς μὲν πεπλήρωκε τοῖς ἀναθήμασι, κίωνων δ' ἀυγαῖς καὶ χροιαῖς καὶ λίθων ξεστῶν στιλπνότητι καὶ γραφαῖς παναταχοῦ τέχνης ἀκριβεῖα καὶ ὕλης ποικιλία, ἐκόσμησέ τε [...]. Πρὸς δε καὶ στοαῖς κύκλω διαφανέσι περιλαβὼν καὶ φαιδροῖς προτεμενίσμασι καὶ κλίμαξι καὶ [...].*

Στα ανωτέρω αποσπάσματα γίνεται αναφορά στην προσπάθεια ηγούμενου της μονής, του Γρηγορίου, να εξασφαλίσει τα περιουσιακά στοιχεία του ναού μέσω αυτοκρατορικών εγγράφων²⁹¹ και στην «ανακαίνιση» του ναού του Σωτήρος, με τα 72 χρυσά νομίσματα που εξασφάλισε από χορηγία του αυτοκράτορα. Σύμφωνα με

²⁹¹ Βλ. ανωτέρω υποσ. 182. Η Armstrong θεωρεί ότι τη φράση αποτελεί δήλωση επανίδρυσης της μονής, Armstrong (2007) 326

τον Βίο²⁹² ο ηγούμενος Γρηγόριος είχε μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη για να ζητήσει από τον αυτοκράτορα την εξασφάλιση των δικαιωμάτων της μονής. Όσο ο Γρηγόριος ήταν στην Πόλη, φοροεισπράκτορες έφτασαν στη μονή για την είσπραξη φόρων²⁹³. Οι μοναχοί αντέδρασαν, ισχυριζόμενοι ότι *μηδὲν ἀπόθετον ἦν αὐτοῖς χρυσίον*. Ο κουβικουλάριος, ο υπεύθυνος για την είσπραξη των φόρων κρατικός υπάλληλος, έθεσε τους μοναχούς υπό περιορισμό, ωστόσο, μετά την απειλητική εμφάνιση του οσίου Νίκωνος στον ύπνο του, απελευθέρωσε τους μοναχούς, χάρισε στην πόλη της Σπάρτης τους φόρους που είχε συγκεντρώσει και στη μονή 72 χρυσά νομίσματα. Προφανώς, όσο ο κουβικουλάριος ήταν στη Λακεδαίμονα έλαβε σχετική εντολή από τον αυτοκράτορα, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ συναντήσει τον ηγούμενο²⁹⁴, να μην προχωρήσει στην είσπραξη των 72 χρυσών νομισμάτων από τη μονή, τα οποία σημειώνεται ότι αντιστοιχούσαν σε μία λίτρα χρυσού.

Ο Λαμψίδης τοποθετεί χρονολογικά το περιστατικό αυτό λίγο πριν τη συγγραφή του τρίτου τμήματος του βίου, δηλαδή λίγο πριν το 1149²⁹⁵, βασιζοντας την πρότασή του σε αναφορά που υπάρχει στο κείμενο, όπου ο ηγούμενος-συγγραφέας του τρίτου τμήματος σημειώνει ότι η ανακαίνιση της μονής ήταν εμφανής έως τις μέρες του²⁹⁶. Διαφορετική άποψη έχει η Γερολυμάτου, η οποία τοποθετηθεί το ταξίδι του ηγουμένου στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα²⁹⁷. Η Armstrong συμφωνεί με τον Λαμψίδα και υποστηρίζει ότι η «ανακαίνιση» του ναού και του ζωγραφικού διακόσμου του θα πρέπει να θεωρηθεί ως απόδειξη της εξέλιξης της μονής σε μεγάλης έκτασης και εμβέλειας μοναστηριακό συγκρότημα²⁹⁸. Η φράση που υπάρχει στο απόσπασμα *τὸ τε γῆρας ἀποξῶσαι τοῦ θεῖου ναοῦ καὶ ὄψιν φαιδρὰν καὶ ἔαρ αὐτῶ ἐπανατεῖλαι τὸ χαριέστατον* θεωρώ ότι ενισχύει την άποψη του Λαμψίδα για τη χρονολόγηση της επίσκεψης του ηγουμένου στην Πόλη και στη συνέχεια την ανακαίνιση του ναού.

²⁹² Λαμψίδης (2007²) 108.38-112.15, 368, 444-445

²⁹³ Για την ένταξη στο σύστημα φορολογίας περιθωριακών πληθυσμών, όπως οι Σλάβοι, μέσω εκκλησιαστικών δομών, όπως στην περίπτωση της μονής του Σωτήρος βλ. Γερολυμάτου (2017) 181-192

²⁹⁴ Γερολυμάτου (2004) 49-51

²⁹⁵ Λαμψίδης (2007²) 368-369. Την άποψη αυτή υιοθετεί και η Armstrong, υποστηρίζοντας ότι μάλλον στα μέσα του 12ου αιώνα ο ναός θα είχε ανάγκη από επισκευαστικές εργασίες, βλ. Armstrong (2007) 326

²⁹⁶ Λαμψίδης (2007²) 112.20, 369

²⁹⁷ Γερολυμάτου (2004) 45-46

²⁹⁸ Περαιτέρω η Armstrong θεωρεί ότι υποδηλώνεται η επέκταση των περιοχών που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της μονής, 150 χρόνια μετά τον θάνατο του οσίου Νίκωνος, περίοδο που συμπίπτει με την προώθηση της λατρείας του, βλ. Armstrong (2008) 354.

Σύμφωνα με το κείμενο, με τη χορηγία αυτή ο Γρηγόριος προμήθευσε τη μονή με λειτουργικά σκεύη και υλοποίησε εργασίες συντήρησης στο καθολικό²⁹⁹. Η επιλογή του ηγουμένου να διαθέσει τα χρήματα για την αγορά σκευών και μάλιστα πολυτελών υποδηλώνει ότι πιθανότατα η μονή ήταν φτωχή σε απαραίτητα για τη λειτουργία της τελετουργικά σκεύη. Από το απόσπασμα πληροφορούμαστε ότι στις εργασίες συμπεριέλαβε τις στοές (*στοαῖς κύκλω*), τον περίβολο (*προτεμενίσματι*) και τις κλίμακες (*κλίμαξι*), στοιχεία που συμπληρώνουν την κάτοψη του συγκροτήματος. Η ύπαρξη περιβόλου αναφέρεται και στη συνέχεια του Βίου³⁰⁰, όπου περιγράφεται η εμφάνιση λίθινης πλάκας με απεικόνιση της μορφής του οσίου μετά από σεισμό³⁰¹ και η φύλαξή της στον περίβολο. Τέλος, επαναλαμβάνεται στο απόσπασμα η αναφορά στην ύπαρξη κίωνων στο εσωτερικό του ναού.

114.7: [...] *χωρίω τῶν ἐθνικῶν μετοχίω τῆς μονῆς ἐπιστάς [...]*.

Σύμφωνα με την αφήγηση του τέταρτου θαύματος, από το οποίο προέρχεται το ανωτέρω απόσπασμα, ο Αντίοχος, εθνικός που είχε ενσωματωθεί στη βυζαντινή διοίκηση³⁰² καταπάτησε κτήματα της μονής του Σωτήρος που ανήκαν στο μετόχι της, στον οικισμό Σκλαβοχώρι, περιοχή στην οποία είχαν εγκατασταθεί εθνικοί³⁰³, δηλαδή Σλάβοι. Ο Αντίοχος, δεν λαμβάνει υπόψιν του τη Διαθήκη του οσίου, αντίγραφο προφανώς της οποίας κατείχαν οι μοναχοί και το επικαλέστηκαν για λόγους προστασίας και εγκαθίσταται στα κτήματα της μονής. Στη συνέχεια της διήγησης αναφέρεται ότι ο Αντίοχος εγκαταλείπει το μετόχι μετά την παρέμβαση του οσίου, χωρίς όμως τελικά να καταφέρει να σώσει τη ζωή του³⁰⁴.

116.26: [...] *δεινὸν ἐπωφθάλμικε τῇ μονῇ [..] και 116.28-29:[...] το τε δηλωθὲν ὑπὸ αὐτῆν μετόχιον και τοὺς ἐκεῖσε παροικικῶς βιοῦντας οὐκ ἠὲλαβεῖτο [...]*.

Το απόσπασμα αναφέρεται στον Μιχαήλ Χοιροσφάκτη, γόνο ισχυρῆς οικογένειας της περιοχῆς³⁰⁵, ο οποίος κατείχε ιδιοκτησία που συνόρευε με κτήματα της μονής και η γειτονεία αυτή προκαλούσε προστριβές.

²⁹⁹ Λαμψίδης (2007²) 112.36: *ἐκάλλυνε τε και παντοδαπῶς κατηγάϊσε*

³⁰⁰ Λαμψίδης (2007²) 134.11-12

³⁰¹ Λαμψίδης (2007²) 20-21

³⁰² Για την ένταξη Σλάβων στις υπηρεσίες της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, με ιδιαίτερη αναφορά στον *εκβυζαντινισμένο ειδωλόλατρη Αντίοχο*, βλ. Οικονομίδης (2004) 32-34

³⁰³ Για τη χρήση του ὀρου εθνικός ἀπὸ βυζαντινοῦς συγγραφεῖς βλ. Βαχαβιώλος (2014) 133-134, ὅπου και η σχετικὴ βιβλιογραφία

³⁰⁴ Αναλυτικὰ η περιγραφή του επεισοδίου στο: Λαμψίδης (2007²) 114.1-116.47 και η ερμηνεία του στο: Οικονομίδης (2004) 32

³⁰⁵ Bon (1951) 124-125

118. 36: [...] τοῖς θρέμμασι καὶ ταῖς αἰζὶ [...], 124.9-10: [...] μετοχίῳ τῆς μονῆς καὶ τὰ ἐκεῖσε θρέμματα τῆς μονῆς [...], 124.21: [...] σὸν τοῖς θρέμμασι, 126. 8-9: [...] ἢ τῶν θρεμμάτων ἀντιστροφή [...].

Από τα αποσπάσματα αντλούμε στοιχεία για τα περιουσιακά στοιχεία της μονῆς, στα οποία περιλαμβάνονται και ζῶα που υπήρχαν πιθανότατα στα εξαρτώμενα μετόχια.

126.20-25: *Μονὴ τις ἐστὶ κατὰ τὸν αἰπεινὸν τόπον τῆς Λακεδαιμόνος ἰδρυμένη, κατ' ἀντικρυ δὲ τοῦ ἄστεως πρὸς δυσμὰς διακειμένη, ἐν ἧ πέφυκε τιμᾶσθαι ὁ ἐν ἱεράρχαις μέγιστος, θαυματοργὸς καὶ περιώνυμος Νικόλαος, ἡσύχῳ βίῳ συμβαίνουσα καὶ εὖ μάλα ἔχουσα τοῖς ἐν ἀρετῇ ζῆν ἐλομένοις καὶ ἐνθέου πολιτείας ἀντιποιεῖσθαι ἀρμόδιον χρηματίζουσα ἐνδιαίτημα.*

Σύμφωνα με το ανωτέρω απόσπασμα, στην πόλη της Λακεδαιμονίας υπήρχε μονή αφιερωμένη στον ἅγιο Νικόλαο. Η μονή βρισκόταν ἀντίκρυ της πόλης και δυτικά αυτής. Η μονή του ἁγίου Νικολάου αναφέρεται στον Βίο διότι σε αυτήν ἔλαβε χώρα ἓνα ἀπὸ τα θαύματα του οσίου. Ἐνας νεαρὸς δόκιμος μοναχὸς τῆς μονῆς, ὀνόματι Λουκάς³⁰⁶, ἀρρώστησε. Προσευχήθηκε λοιπὸν στὴν εἰκόνα του οσίου Νίκωνος που υπήρχε στὴ μονή του ἁγίου Νικολάου³⁰⁷ καὶ εἶδε στὸν ὕπνο του ὅτι βρέθηκε στὴ μονή του Σωτήρος [...] ἐν δὲ τῷ ὑπνώττειν ἐν αὐτῇ ἔδοξεν εὑρεθῆναι τῇ διὰ τῆς δυτικῆς κλίμακος ἀναβάσει τοῦ θεοῦ καὶ ἱεροῦ οἴκου τοῦ ὀσίου [...] ³⁰⁸. Στὸ ἀπόσπασμα ἐπαναλαμβάνεται ὅτι ἡ πρόσβαση στὸν ναὸ του Σωτήρος γινόταν ἀπὸ κλίμακα, ἐδῶ δε προσδιορίζεται ὅτι ὁ Λουκάς εἰσῆλθε ἀπὸ τὴν κλίμακα που υπήρχε στα δυτικά.

Αναφορικὰ με τὴ μονή του ἁγίου Νικολάου ἔχει ἐκφραστεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀνέγερση καὶ ἀφιέρωσή τῆς στὸν ἅγιο Νικόλαο ἐγίνε στα τέλη του 9ου-αρχῆς 10ου αἰῶνα, ἀπὸ τὸν τότε ἐπίσκοπο Λακεδαιμονίας, Βασίλειο³⁰⁹. Παράλληλα, ἔχει ἐκφραστεῖ καὶ ἡ ἀποψη ὅτι ἴσως ἡ μονή του ἁγίου Νικολάου ἦταν ρωμαιοκαθολικὸ

³⁰⁶ Στὸν κατάλογο τῶν ἱεραρχῶν τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαιμονίας καταγράφεται ἐπίσκοπος με τὸ ὄνομα Λουκάς (πιθανότατα ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμα πρὶν τὸ 1032-1033). Τὸ ὄνομα του ἐπισκόπου Λουκά ἀναγράφεται καὶ σε μαρμάρινη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Σπάρτη, που ἔχει βρεθεῖ στὴ λεγομένη βασιλικὴ «του οσίου Νίκωνος», τὸν ἐπισκοπικὸ ναὸ τῆς πόλης, βλ. Feisseel – Philippidis-Braat (1985) 303-304. Ἡ Λαμπροπούλου καταγράφει τὸν συσχετισμὸ τῶν ὀνομάτων θεωρώντας ὅμως παρακινδυνευμένη τὴν ταύτιση του μοναχοῦ Λουκά με τὸν μετέπειτα ἐπίσκοπο τῆς πόλης, βλ. Λαμπροπούλου (2015-2016) 85-86, 96,

³⁰⁷ Λαμψίδης (2007²) 128.9-16

³⁰⁸ Λαμψίδης (2007²) 128.23-25:

³⁰⁹ Ἡ Λαμπροπούλου ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεση αὐτῆ βασιζόμενη στὴν προτεινόμενη ταύτιση του ἐπισκόπου Βασιλείου με τὸν ὁμώνυμό του ἐφηβο Βασίλειο που ἀναφέρεται σε ἓνα ἀπὸ τα μεταθανάτια θαύματα του ἁγίου Νικολάου τῶν Μύρων Λυκίας, Λαμπροπούλου (2015-2016) 81-82

μοναστήρι³¹⁰, ιδρυμένο από εμπόρους που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη³¹¹. Από το κείμενο του Βίου δεν αντλούμε πολλές πληροφορίες για τη μονή του αγίου Νικολάου, καθώς πρωτεύων στοιχείο της αφήγησης αποτελεί η περιγραφή του θαύματος του οσίου. Στην περιγραφή αυτή καταγράφεται η ύπαρξη εικόνας του οσίου Νίκωνος σε περίοπτη θέση, *ἔμπροσθεν τῶν ἀδύτων τοῦ ἱεροῦ τεμένους τῆς μονῆς*, καθώς και μίας λυχνίας με λάδι. Μετά την ίασή του ο νεαρός *τῷ τοῦ ζύλου κρούσματι τὸν τε ποιμένα καὶ τοὺς λοιποὺς θιασώτας νυκτὸς ἔτι βαθείας εἰς αὐτὸν συνεκάλει* και με ευχαριστήριους ύμνους δοξάζουν τον Θεό.

Σημειώνεται ότι στο β' μισό του 12ου αιώνα (1168 μ.Χ.), σύμφωνα με αρχαιακές πηγές υπάρχει στη Σπάρτη ναός αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο κτισμένος από βενετούς εμπόρους³¹². Πρόκειται όμως για αναφορά σε ύπαρξη ναού και όχι μονής, σε μία περίοδο που καταγράφεται έντονη παρουσία και εγκατάσταση κυρίως Βενετών εμπόρων στην πόλη³¹³. Σύμφωνα με τις ίδιες πηγές έντονη δραστηριότητα Βενετών εμπόρων στη Λακεδαίμονα καταγράφεται από τον 12ο αιώνα και εξής, μετά δηλαδή την παραχώρηση προνομίων στους Βενετούς από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό, το 1082. Στον Βίο καταγράφεται η εγκατάσταση δύο Βενετών στη Λακεδαιμονία, οι οποίοι κατάγονταν από την Ακυληία και βρίσκονταν στην πόλη *ἐμπορίας χάριν*. Όταν ένας από αυτούς αρρώστησε, θέλησε να προσευχηθεί για τη θεραπεία του στον τάφο του οσίου που βρισκόταν στη μονή του Σωτήρος³¹⁴. Επειδή, όμως οι έμποροι ήταν ξένοι, και όχι αυτόχθονες, σύμφωνα με το κείμενο ήταν δύσκολο και επικίνδυνο (*ἐργῶδες εἶναι τὸ πρᾶγμα καὶ χαλεπὸν τῇ ἐρημίᾳ [...] μηδ' ἀσφαλὲς ἦν αὐτοῖς*³¹⁵) να μεταβούν στη μονή χωρίς να κινδυνεύσουν και συνεπώς ο ασθενής προσευχήθηκε από το σπίτι του και μεταφέρθηκε νοερώς στη μονή του Σωτήρος. Θεωρώ πιο πιθανό, δεδομένης και της εχθρικής στάσης των κατοίκων απέναντι στους ξένους, ότι ο έμπορος θα κατέφευγε για να προσευχηθεί στη μονή του αγίου Νικολάου εάν ήταν ρωμαιοκαθολικό μοναστήρι.

³¹⁰ Στοιχεία για την ρωμαιοκαθολική επισκοπή Λακεδαιμονίας στο Βαχαβιώλος (2014) 102-108

³¹¹ Κόντη (2000) 42, 47. Την υπόθεση αυτή εκφράζει η μελετήτρια κατ' αντιστοιχία με την ύπαρξη λατινικής μονής αφιερωμένης επίσης στον άγιο Νικόλαο στην πόλη της Κορίνθου, η οποία έχει χρονολογηθεί στα μέσα του 12ου αιώνα

³¹² Waywell – Wilkes (1994) 425, υποσ. 110

³¹³ Armstrong (2009) 313-321

³¹⁴ Λαμψίδης (2007²) 146.24-150.25

³¹⁵ Η δυσκολία και επικινδυνότητα του εγχειρήματος έχει συσχετιστεί είτε με την έλλειψη ασφάλειας στην πόλη για ξένους που είχαν εγκατασταθεί σε αυτήν, είτε αποτελεί δικαιολογία ώστε να μην εισέλθουν στον ναό του οσίου όσοι δεν ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι βλ. Armstrong (2009) 317

Τέλος, σημειώνεται ότι στο οδοιπορικό του Εβλιά Τσελεμπί στην Ελλάδα (1668-1671) υπάρχει αναφορά στην πεδιάδα του αγίου Νικολάου, βόρεια και ανατολικά του Μυστρά. Ο περιηγητής αναφέρει ότι *τα σπίτια που είναι κτισμένα βόρεια και ανατολικά του Μυστρά, προς την πεδιάδα του αγίου Νικολάου, είναι όλα αρχοντόσπιτα*. Επίσης, περιγράφοντας το τοπίο και τη διαδρομή που ακολούθησε σημειώνει ότι *ένα μικρό ποταμάκι περνά μέσα από την πόλη και συναντά στην πεδιάδα του Αγιονικόλα τον ποταμό Ευρώτα*³¹⁶.

134.38-136.3: *ἐν χρεία ποτὲ καταστάς ἐλαίου, τῷ ἰδίῳ ὑπηρέτῃ ἐπέσκηψε καταλαβεῖν πρὸς τάχος τὸ τῆς μονῆς ἐργαστήριον, ἐν ᾧ εἴωθεν ζατρεύεσθαι τῶν ἐλαιῶν οἱ καρποὶ καὶ ὀργάνοις τισὶ καὶ λίθου βάρει τὸ ἔλαιον ἐκπιέζεσθαι καὶ κενὴν ὑδρίαν ἐλαίου πληρῶσαι καὶ ὡς αὐτὸν ἀγαγεῖν.*

Σύμφωνα με το απόσπασμα ένα σημαῖνον πρόσωπο (Στέφανος ὁ τὰς δημοσίας καὶ τοῦ κοινοῦ λειτουργίας ἀεὶ πιστευόμενος) χρειάστηκε λάδι και επειδή δεν είχε ἔστειλε τον υπηρέτη του να κλέψει λάδι από το ελαιοτριβείο της μονῆς.

Η μονή του Σωτήρος λοιπόν διέθετε εργαστήριο παραγωγῆς ελαιολάδου, προκύπτουν δε συμπεράσματα και για τα περιουσιακά της στοιχεία, αφού προφανῶς κατείχε και εκτάσεις με ελαιόδενδρα³¹⁷. Το στοιχείο αυτό είναι πιο σαφές στη Διαθήκη, όπου ο ὄσιος αναφέρεται στα εισοδήματα των μετοχιῶν: *εἰσόδιμα τῶν ἀμπελιῶν, καὶ χοραφίῶν, καὶ ἐλαιῶν*³¹⁸. Η μονή φαίνεται πως είχε τη δυνατότητα να διαθέτει και να συντηρεῖ τον δαπανηρό εξοπλισμό ενός εργαστηρίου παραγωγῆς λαδιού, εξυπηρετώντας τις ἀνάγκες της (διατροφή, λυχναψία). Ὅπως συμπεραίνεται από το εξεταζόμενο απόσπασμα η μονή είχε ἀπόθεμα και γίνονταν ἀπόπειρες κλοπῆς ελαιολάδου.

Τα ανασκαφικά δεδομένα και η επιφανειακή ἔρευνα επιβεβαιώνουν τις γραπτές πηγές για την ἀξία και τη σημασία του αγαθοῦ αὐτοῦ στη Λακεδαιμονία, κατά τη βυζαντινὴ περίοδο. Η ελαιοκαλλιέργεια αποτελούσε μία από τις κύριες ἀσχολίες στη Λακωνική, μία από τις βασικές παραγωγικές διαδικασίες για τον αγροτικό πληθυσμό ἕως τις μέρες μας. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εγκαταστάσεων παραγωγῆς ελαιολάδου ἔχουν εντοπιστεῖ τόσο ἐντός, ὅσο και ἐκτός των τειχῶν. Ἐντός των τειχῶν, μεταξύ του θεάτρου και προσκτισμάτων της λεγομένης «βασιλικῆς του οσίου Νίκωνος» ἔχει

³¹⁶ Τσελεμπί (1994) 82-84

³¹⁷ Αναγνωστάκης (2007) 66-67, όπου συνδυάζεται ο εντοπισμός ελαιοτριβείου ἐκτός των τειχῶν της Λακεδαιμονίας, με τις αναφορές του Βίου

³¹⁸ Λαμψίδης (2007²) 255.135

αποκαλυφθεί μονολιθική βάση συμπίεσεως ελαιοπιεστηρίου³¹⁹. Στον χώρο ωστόσο δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική διερεύνηση, ώστε να αξιολογηθεί εάν το εύρημα εντάσσεται σε οργανωμένη εγκατάσταση και να προσδιοριστεί η χρονολόγησή της. Λειτουργικά μέρη ελαιοτριβείων, όπως λεκάνες σύνθλιψης και βάσεις συμπίεσεως έχουν σποραδικά καταγραφεί στον χώρο της Ακρόπολης και από ανασκαφές της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής³²⁰. Τα ανωτέρω υποδηλώνουν έντονη ελαιοπαραγωγική διαδικασία εντός των τειχών της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας, ωστόσο στην παρούσα φάση δεν είναι δυνατό κάποιο από τα εντοπισμένα κατάλοιπα ελαιοτριβείων να ταυτιστεί με το ελαιοτριβείο της μονής.

Εκτός των τειχών, στο οικοδομικό τετράγωνο 127 της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης, έχει αποκαλυφθεί πλήρης εγκατάσταση ελαιοτριβείου της μεσοβυζαντινής περιόδου³²¹. Επίσης, στο όμορο προς ανατολές οικοδομικό τετράγωνο 126, είχε εντοπιστεί κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής λίθινο ελαιοπιεστήριο, καθώς και τα πήλινα αγγεία για τη συλλογή του ελαιόλαδου³²².

138.6-7: *Ἐπειδὴ καὶ ἡ πάνσεπτος δημοτελής ἑορτὴ ἐπέστη τῆς ἱεῤῃς κοιμήσεως τοῦ τρισμάκαρος.*

Στα μέσα του 12ου αιώνα, όταν γράφεται το τρίτο τμήμα του Βίου στο οποίο περιλαμβάνεται το ανωτέρω απόσπασμα, φαίνεται πως είχε καθιερωθεί ετήσια πανηγυρική προς τιμή της μνήμης του οσίου, η οποία έχει υποστηριχθεί ότι λάμβανε χώρα εντός των τειχών, πιθανότατα στον χώρο της μονής³²³. Η ίδια αναφορά για την τέλεση ετήσιας πανηγύρεως υπάρχει και σε άλλο σημείο του Βίου³²⁴.

142.31-33: *Γυναίῳ δὲ τινὶ τῶν λίαν μὲν πενεστάτων ἐν τοῖς στεγνομοίσι τοῦ καθ' ἡμᾶς ἱεροῦ φροντιστηρίου τὰς οἰκήσεις ποιουμένῳ ἄρτους πιπράσκοντι πορισμοῦ ζωῆς ἔνεκεν.*

Το μοναστηριακό συγκρότημα, όπως προκύπτει από το ανωτέρω απόσπασμα, περιελάμβανε και οικήματα, τα οποία χρησιμοποιούσαν φτωχοὶ ἄνθρωποι. Τα οικήματα αυτά υποθέτουμε ότι είτε τα παραχωρούσε η μονή, είτε τα εκμίσθωνε. Σε

³¹⁹ Μέξια (2006) 208

³²⁰ Waywell – Wilkes (1994) 393, 402 · Armstrong (2009) 316

³²¹ Μπακούρου – Κατσάρα (1998) 221 · Μπακούρου – Κατσάρα (2000) 265-266 · Μέξια (2006) 209-210 · Φλώρου (2006) 349-350 · Αναγνωστάκης (2007) 66-67 · Bakourou (2009) 307-310 · Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων 2000-2010 (2012) 131-132 · Μπακούρου – Κατσάρα (2012) 364-367

³²² Μουτζάλη (1979) 157-159 · Μπούρας (2006) 219

³²³ Για τις πανηγύρεις στην Πελοπόννησο κατά τη μεσαιωνική εποχή με αναφορά και στην ετήσια πανηγυρική προς τιμή του οσίου Νίκωνα βλ. Λαμπροπούλου (1989) 294-295

³²⁴ Λαμψίδης (2007²) 106.26-27: *ταῖς δι' ἔτους τιμαῖς καὶ πανηγύρεσι τὴν πρὸς τὸν ἅγιον πίστιν*

ένα από αυτά κατοικεί μια φτωχή γυναίκα, η οποία προκειμένου να ζήσει πουλά άρτους³²⁵. Στην Αγορά της πόλης λοιπόν φαίνεται πως μεταξύ άλλων καταστημάτων υπήρχαν και αρτοποιεία.

150. 1-152.5: *Καιρὸς ἦν, καθ' ὃν καρποὶ τῶν ὀπώρων προτίθενται ἐν τῇ ἀγορᾷ. Τὸ δὲ μεράκιον, τὸ ἐν τῇ ἱερα μονῇ τοῦ ὀσίου, παρασίτοις ὑπῆρχε κατελημμένον [...]* τὰς ὄψεις ἐπιβαλὼν τοῖς προκειμένοις ὀνίοις.

152.21-27: [...] *καὶ διὰ τῆς πρὸς μεσημβρίαν ἐν τῇ ἀγορᾷ ὀρώσης θυρίδος τῆς κέλλης [...]* τοῖς τῆς παρακειμένης κλίμακος λιθοστρώτου σκληροῖς καὶ ἀκροτόμοις λίθοις προσαραχθεῖς, οὐκ ἔλλατον ἢ ἕξ' οὐργίας τοῦ ὕψους διαστηκώτως [...] *ἀπαθῆς κακοῦ διετηρήθη καὶ ἦν ὄλος ἄρτιος καὶ ἀσινής, τῇ ἐπικλήσει καὶ μόνῃ τοῦ σοῦ θεράποντος Νίκωνος.*

152, στ. 27: *Πάντες γὰρ οἱ τῇ ἀγορᾷ προσμένοντες τὸν παῖδα ὡς ἐθεάσαντο ἀθλίως οὕτω καταφερόμενον [...]* τὸν ἄγιον ἐπεβοῶντο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω αποσπάσματα στη μονή του οσίου ζούσε ένα νέος, δόκιμος μοναχός, ο οποίος ήταν παραμελημένος. Ο νεαρός δόκιμος βλέποντας το πλήθος των προϊόντων που είχαν εκτεθεί προς πώληση στην Αγορά, καταλήφθηκε από λαιμαργία και έκλεψε χρήματα από τη μονή για να αγοράσει φαγητό. Η πράξη του έγινε αντιληπτή και προκειμένου να αποφύγει την τιμωρία πήδησε από το παράθυρο του κελιού που «βλέπει» προς νότο την Αγορά, από ύψος 6 οργυιών περίπου. Με την επίκληση της χάρις του οσίου ο νεαρός «προσγειώθηκε» ἄρτιος καὶ ἀσινής σε κλίμακα που υπήρχε στη νότια πλευρά των κελιών. Το κείμενο στη συνέχεια παραδίδει ότι όλοι όσοι βρίσκονταν εκείνη την ώρα στην Αγορά ήταν μάρτυρες του θαύματος.

Από τα αποσπάσματα είναι σαφής η άμεση γεινίαση του συγκροτήματος της μονής με τον χώρο της Αγοράς και η μεταξύ τους χωροταξική διάταξη. Βρίσκονται λοιπόν σε πολύ μικρή απόσταση και η Αγορά χωροθετείται νότια της μονής³²⁶. Διαφορετική ερμηνεία της φράσης *διὰ τῆς πρὸς μεσημβρίαν* έχει προταθεί από την Armstrong, η οποία θεωρεί ότι δεν δηλώνει προσανατολισμό, αλλά χρησιμοποιείται για να τονίσει ότι το περιστατικό συνέβη το μεσημέρι³²⁷, όπου στην Αγορά είναι

³²⁵ Για το επάγγελμα βλ. Κουκουλές *BBII*, Β'1, 232-235

³²⁶ Την ίδια άποψη ως προς τη σχέση προσανατολισμού Αγοράς και μονής Σωτήρος έχει εκφράσει η Κουρίνου, βλ. Κουρίνου (1998) 95 · Κουρίνου-Πίκουλα (2004) 59. Προβληματισμό για τη σχέση προσανατολισμού Αγοράς- μονής εκφράζουν οι Waywell – Wilkes (1994) 428

³²⁷ Armstrong (2007) 329 · Armstrong (2008) 361

συγκεντρωμένο πλήθος κόσμου για να πιστοποιήσει το θαύμα της σωτηρίας του δόκιμου μοναχού.

Επίσης, συμπεραίνουμε για την ύπαρξη λιθόστρωτης κλίμακας στη νότια πλευρά του συγκροτήματος των κελιών, σε οπτικό συσχετισμό με την Αγορά. Τέλος, από την αναφορά στο ύψος από το οποίο έπεσε ο νεαρός (η απόσταση από το παράθυρο του κελιού έως το έδαφος υπολογίζεται σε 11,5μ. περίπου, δεδομένου ότι μία οργυιά αντιστοιχεί σε 1,87μ.) μπορούμε να υποστηρίξουμε με ασφάλεια ότι η πτέρυγα αυτή των κελιών ήταν διώροφη. Την παρατήρηση αυτή ενισχύει και η αναφορά που υπάρχει στη συνέχεια του Βίου, σύμφωνα με την οποία κάποιοι από αυτούς που ζούσαν στη μονή, ήταν δύσπιστοι ως προς το περιστατικό και πετούσαν καρπούς στα λιθόστρωτα σκαλοπάτια, όχι από το παράθυρο που έπεσε ο νεαρός δόκιμος, αλλά από το υποκείμενο άνοιγμα, το οποίο βρισκόταν σε χαμηλότερο ύψος (*οὐκ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ὕψους τῆς θυρίδος, ἐξοχωτέρας οὔσης καὶ εἰς ὕψος πολὺ παρεκτεινομένης, ἀλλ' ἐκ τῆς ὑποκειμένης καὶ ὑποβεβηκυίας τῷ ὕψει ἐπάλλξεως ὁπώρας εἶδη τινὰ καθέντες κατὰ τῶν λιθοστρώτων βαθμίδων*)³²⁸.

³²⁸ Λαμψίδης (2007²) 154.30-32

6.3. Συναξαριακός Βίος Νίκωνος του Μετανοείτε³²⁹

Ὁ ὁσιος πατήρ ἡμῶν Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, ἐν εἰρήνῃ τελειοῦται.

Οἱ Λακεδαίμων οὐδαμῶς δαίμων λάκοι·

Σοβεῖ γὰρ αὐτὸν τοῖς τεραστίοις Νίκων³³⁰.

Στον Συναξαριακό Βίο του οσίου Νίκωνος περιλαμβάνεται μία αναφορά στον ναό του Σωτήρος Χριστοῦ που οικοδόμησε ο ὁσιος *εἰς τὴν πόλιν τῶν Λακώνων*, όπου εγκαταστάθηκε και μόνασε μέχρι το τέλος της ζωής του. Το αντίστοιχο απόσπασμα έχει ως εξής: *ἔκτισε ναὸν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ. Ὅθεν μονάσας ἐκεῖ μέχρι τέλους, ἀπῆλθε πρὸς ὃν ἐπόθει Χριστόν, ἵνα λάβῃ παρ' αὐτοῦ τὸν τῆς ἀσκήσεως στέφανον.*

6.4. Ἀκολουθία διὰ τὸν ὅσιον Νίκωνα³³¹

Μηνὶ τῷ αὐτῷ, κς' τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν ἀλυπίου τοῦ κιονίτου καὶ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν, νίκωνος τοῦ μετανοεῖται

Στην Ἀκολουθία του οσίου καταγράφονται γενικές αναφορές στον ναό του Σωτήρος, με αφορμὴ τὴ φύλαξη σε αὐτὸν του ιεροῦ λειψάνου του οσίου, χωρίς περαιτέρω στοιχεῖα (θέση, τυπολογία, μορφή, κ.λ.π.). Συγκεκριμένα, υπάρχουν οἱ ἀκόλουθες αναφορές: *ἐν οἴκῳ κυρίου ὅπου τὸ πανάγιον σκῆνος τεθησαύριστα τοῦ παμμάκαρος³³², ναὸν πανευκλεῖ ἀνεστήλωσας τῷ σωτήρι ναὸς ζῶν καὶ ἔμψυχος³³³, ναὸν ἀνεστήλωσε χριστῷ τῷ σωτήρι ἡμῶν³³⁴.*

³²⁹ Συναξαριστὴς Νικοδήμου τοῦ Ἀγορείου (1868) 255.

³³⁰ Στο μηναῖο Νοεμβρίου οἱ ἀντίστοιχοι στίχοι παραδίδονται ὡς ἀκολούθως: *Σοὶ λακεδαίμων, οὐδαμῶς, δαίμων λάκοι / Σοβεῖ γὰρ αὐτοῖς τοῖς τεραστίοις Νίκων.*

³³¹ Ἡ ἐκδοσις τῆς ἀκολουθίας ἀπὸ τον Λαμψίδη ἐγένε με βάση το ἐντυπο μηναῖο Νοεμβρίου του 1551

³³² Λαμψίδης (2007²) 263

³³³ Λαμψίδης (2007²) 266

³³⁴ Λαμψίδης (2007²) 267

6.5. Τα πέντε θαύματα του Οσίου Νίκωνος³³⁵

6.5.1. Από τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Νίκωνος καὶ Πρῶτον διὰ Ἑλιτον τὸν δαιμονισμένον³³⁶

Το πρώτο θαύμα περιγράφει τη σωτηρία κατοίκου της περιοχής του Έλους³³⁷, από δαιμονικές δυνάμεις³³⁸. Στην περιγραφή του θαύματος αναφέρεται η μεταφορά του δαιμονιζόμενου στην *Ἐκκλησίαν τοῦ Μάκαρος*, και η θεραπεία του μόλις άγγιξε την λάρνακα του οσίου, δεν περιλαμβάνεται όμως στο κείμενο κάποιο άλλο στοιχείο για τον ναό.

6.5.2. Δεύτερον θαῦμα διὰ τὸν δαιμονισμένον τὸν Κορίνθιον³³⁹

Το δεύτερο θαύμα αναφέρεται στη θεραπεία δαιμονιζόμενου από περιοχή της Κορίνθου, ο οποίος ήρθε στη Λακεδαίμονα, αλείφθηκε με μύρο που ανέβλυζε η λάρνακα του οσίου και θεραπεύθηκε.

6.5.3. Τρίτον θαῦμα διὰ τὴν γυναῖκα τὴν Λάκαιναν ὁποῦ εἶχεν κρατημένα τὰ ποδάρια της³⁴⁰

Το τρίτο θαύμα περιγράφει τη θεραπεία γυναίκας από τη Σπάρτη, η οποία με φθόνον πονηροῦ δαίμονος δεν μπορούσε να περπατήσει. Συγκεκριμένα στην περιγραφή του θαύματος αναφέρεται: *Ἐκείτετον ἡ ταλαίπωρις γυναῖκα ἀποκάτω ἀπὸ τὰ βόλτα,³⁴¹ καὶ καμάρες ἐκείνου τοῦ ἱεροῦ φροντηστηρίου, καὶ διδασκαλείου*

³³⁵ Η πρώτη έκδοση των πέντε θαυμάτων του οσίου ανάγεται στο έτος 1646. Στη συνέχεια επανεκδόθηκαν μαζί με το κείμενο της Ακολουθίας από τον Μ. Ι. Παπαγιαννόπουλο τα έτη 1875 και 1897. Ακολούθησε η ανατύπωσή τους από τον Κ. Στασινάκη το έτος 1904, με βάση την έντυπη έκδοση του 1800 της Βενετίας με τίτλο: «Ἴδου τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Νίκωνος εὑρεθέντα τετυπωμένα ἐν Βενετία κατὰ τὸ 1800». Η δημοσίευση των πέντε θαυμάτων του οσίου από τον Λαμψίδη έγινε με βάση την πρώτη έκδοση του 1646

³³⁶ Πρβλ Λαμψίδης (2007²) 100.19-28 και 442

³³⁷ Για την περιοχή του Έλους, στην οποία είχαν εγκατασταθεί σλαβικά φύλα και συγκεκριμένα οι Εζερίτες βλ. Κορδώσης (1981) 381-444 και υποσ. 15 και 17 στην παρούσα εργασία

³³⁸ Για την αναφορά σε δαιμονικές δυνάμεις βλ. ανωτέρω σελ. 35-36, 60

³³⁹ Πρβλ Λαμψίδης (2007²) 100.29-102.6 και 442

³⁴⁰ Πρβλ Λαμψίδης (2007²) 102.7-35. Επίσης βλ. ανωτέρω σελ. 62-63, όπου σχολιάζεται το ίδιο θαύμα όπως παραδίδεται στο κείμενο του Βίου

³⁴¹ Βόλτα: οι καμάρες του ναού, βλ. σχετ. http://www.greeklanguage.gr/greekLang/medievalgreek/kriaras/search.html?start=680&page=70&lq=%CE%92*&dq= (τελευταία επίσκεψη: 19.3.2020)

*τῶν ἀρρώστων [...] νὰ κατεβένη ἀπὸ ταῖς σκάλες τοῦ θείου ναοῦ ἕνας καλόγερος [...] πάραυτα τὴν σκάλαν ἀναβαίνουσα*³⁴².

Από την περιγραφή του θαύματος πληροφορούμαστε για την ύπαρξη χώρων κάτω από τον ναό που καλύπτονταν με καμάρες, καθώς και την ύπαρξη κλιμάκων για την πρόσβαση στους χώρους αυτούς και την επικοινωνία τους με τον ναό του Σωτήρος.

6.5.4. Τέταρτον θαῦμα τοῦ Ἁγίου διὰ τὴν γυναῖκα ὁποῦ εἶχε τὸν Καρκῖνον ἤγγουν Κάνκαρον³⁴³

Αναφέρεται σε ἐντόπια γυναίκα, η οποία έπασχε από καρκίνο και αφού έμαθε για τη θεραπεία συντοπίτισσάς της, χρησιμοποιώντας μύρο από τη λάρνακα του οσίου, θεραπεύτηκε.

6.5.5. Πέμπτον θαῦμα τοῦ Ἁγίου διὰ τὸν Ἔλιτον ὁποῦ εἶχε τὸν ὄφιν³⁴⁴

Το θαῦμα αυτό, όπως και το πρώτο, περιγράφει τη θαυματουργή επέμβαση του οσίου και τη σωτηρία κατοίκου της περιοχής του Έλους από δαιμονικές δυνάμεις που με τη μορφή φιδιού είχαν εισέλθει και κατέτρωγαν τα σωθικά του. Όταν ο άνθρωπος αυτός πληροφορήθηκε για την ιαματική δράση του οσίου, όπως περιγράφεται *τρέχωντας ἀνέβη εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου*³⁴⁵, όπου αφού παρακάλεσε τον όσιο *έβγήκεν καὶ τὸ ζωντανόν, καὶ κινούμενον, καὶ ἀπάνω εἰς τὴν γῆν συρνόμενον, ἕως τῆς ἱερᾶς θήκης τοῦ Ἁγίου [...] ἀπόθανεν*.

³⁴² Λαμψίδης (2007²) 258.9-26

³⁴³ Πρβλ. Λαμψίδης (2007²) 102.36-104.6

³⁴⁴ Πρβλ. Λαμψίδης (2007²) 104.7-33 και 443. Σημειώνεται ότι στον Βίο το θαῦμα αυτό αριθμείται ως έβδομο

³⁴⁵ Πρβλ. Λαμψίδης (2007²) 104.19: *δρομαῖος ἄνεισιν πρὸς τὸν ἱερὸν καὶ θεῖον οἶκον τοῦ μάκαρος*. Για τον σχολιασμό του στίχου βλ. ανωτέρω σελ 63

7. Επίλογος

Στην παρούσα εργασία μελετήθηκαν αγιολογικά κείμενα που σχετίζονται με τοπικούς αγίους της Λακεδαιμονίας, ενώ έγινε συνοπτική αναφορά στο λεγόμενο *Χρονικό της Μονεμβασίας*, στο τελευταίο προκειμένου να καταγραφούν οι συνθήκες που καθόρισαν και διαμόρφωσαν το κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και θρησκευτικό πλαίσιο κατά τον 9ο και 10ο αιώνα, μέσα στο οποίο εντάσσεται η δράση του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας και του οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε». Σε κάθε κείμενο παρουσιάστηκε το ιστορικό της έρευνας σχετικά με τον χρόνο συγγραφής του, τον συγγραφέα, τον «παραγγελιοδότη» και τη χειρόγραφη παράδοση, παράμετροι που σχετίζονται και με την αξιοπιστία των πληροφοριών που αντλούμε από αυτά. Ακολούθησε παρουσίαση και σχολιασμός αποσπασμάτων των κειμένων που περιγράφουν το μνημειακό τοπίο της Λακεδαιμονίας, τόσο εντός των τειχών, όσο και στην εγγύς περιοχή.

Το μεγαλύτερο τμήμα της εργασίας καταλαμβάνουν ο σχολιασμός της Διαθήκης και του Βίου του οσίου Νίκωνος. Από την καταγραφή του βίου και της πολιτείας του οσίου αναδύεται πλήθος πληροφοριών για την κοινωνία της λακωνικής, αλλά και την κατάσταση που επικρατούσε σε πολλές πόλεις και περιοχές της Πελοποννήσου, τις οποίες ο όσιος επισκέφθηκε πριν εγκατασταθεί οριστικά στη Σπάρτη. Το εύρος και το πλήθος των παραδιδόμενων στοιχείων μας επιτρέπει να αναπλάσουμε μία εικόνα του καθημερινού βίου των ανθρώπων, αλλά και της τοπογραφίας του επαρχιακού περιβάλλοντος στο οποίο διαβιούν. Τέλος, τα κείμενα μαρτυρούν για το υψηλό πνευματικό και καλλιτεχνικό επίπεδο στη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία, που αντανακλά μεταξύ άλλων στην ανέγερση και πλούσια διακόσμηση ναών, στοιχείο που έχει τεκμηριωθεί και από τα ανασκαφικά δεδομένα³⁴⁶.

Στα κείμενα που σχετίζονται με τον όσιο Νίκωνα γίνεται αναφορά σε τέσσερα μνημεία στη Λακεδαιμονία, τρεις ναούς, τον ναό της αγίας Βαρβάρας, τον ναό του αγίου Επιφανίου και τον ναό του Σωτήρος Χριστού και μία μονή, τη μονή του αγίου Νικολάου. Με βάση τα στοιχεία που αντλούμε από τα κείμενα μπορούμε να εξάγουμε γενικά συμπεράσματα για τα αναφερόμενα μνημεία, χωρίς να είναι δυνατή η ασφαλής ταύτισή τους με ιστάμενα ή γνωστά από την έρευνα αρχιτεκτονικά

³⁴⁶ Βλ. Παράρτημα της παρούσας εργασίας

κατάλοιπα ναών της μεσοβυζαντινής περιόδου που έχουν εντοπιστεί εντός και εκτός των τειχών της Λακεδαιμονίας και τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στο παράρτημα της εργασίας.

Ναός αγίας Βαρβάρας

Ο ναός της αγίας Βαρβάρας, ο οποίος αναφέρεται μόνο στη Διαθήκη, φαίνεται ότι αποτελούσε σημείο αναφοράς για την πόλη της Λακεδαιμονίας. Στον ναό αυτό συναντήθηκαν οι άρχοντες της πόλης για να προσκαλέσουν τον όσιο να έλθει στη Σπάρτη, ενώ μετά την εγκατάστασή του στην πόλη, ο όσιος Νίκων, μαζί με τον λαό και τον σκεοφύλακα παρέμειναν στον ίδιο ναό για δεκαπέντε μερόνυχτα τελώντας παράκληση προς τον Θεό. Στο κείμενο δεν καταγράφονται συγκεκριμένες πληροφορίες για τη θέση του μνημείου, την τυπολογία του κ.λ.π., ωστόσο, από τη συνδυαστική μελέτη αποσπασμάτων της Διαθήκης προκύπτουν στοιχεία που οδηγούν στη διατύπωση της υπόθεσης ότι ο αναφερόμενος ναός της αγίας Βαρβάρας θα μπορούσε ενδεχομένως να ταυτιστεί με τον επισκοπικό ναό της Λακεδαιμονίας.

Συγκεκριμένα, στους στίχους 17-20 όπως ήδη αναφέρθηκε, περιγράφεται η παράκληση που τέλεσε ο όσιος στον ναό της αγίας Βαρβάρας, μαζί με τον λαό της πόλης για τη σωτηρία της από τη νόσο που είχε αποδεκατίσει τον πληθυσμό της. Η σημαντική αυτή θρησκευτική συγκέντρωση και ακολουθία είναι πολύ πιθανό να πραγματοποιήθηκε στον επισκοπικό ναό. Ο επισκοπικός ναός των βυζαντινών πόλεων αποτελούσε το κέντρο της εκκλησιαστικής ζωής της πόλης και ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τον πολιτειακό βίο, τόσο στο επίπεδο της καθημερινής ζωής των πολιτών, όσο και της συλλογικής (στον επισκοπικό ναό λαμβάνουν χώρα επίσημοι εορτασμοί, πανηγυρισμοί, λιτανείες και επιπλέον αποτελεί το χώρο δημοσιοποίησης σημαντικών νόμων, αποφάσεων, διαταγμάτων κ.λ.π)³⁴⁷.

Επιπλέον, στο κείμενο της Διαθήκης αναφέρεται ότι ο όσιος τις δεκαπέντε μέρες και νύχτες που έμεινε στον ναό της αγίας Βαρβάρας βρισκόταν *άντάμα με τὸν σκεοφύλακα*³⁴⁸, δεν διευκρινίζεται ωστόσο εάν ο αναφερόμενος σκεοφύλακας υπηρετούσε στον συγκεκριμένο ναό. Στη συνέχεια του κειμένου της Διαθήκης και

³⁴⁷ Καραγιάννη (2017) 155-164

³⁴⁸ Στον Βίο δεν υπάρχει αναφορά στο αξίωμα του σκεοφύλακα

συγκεκριμένα στους στίχους 63-69³⁴⁹ παραδίδεται: *Ἡ δὲ Ἐκκλησία ἐκτίσθη, καὶ ὁπότεν ἐστήσαμεν τὴν τροῦλλαν ἐπήγα ἐγὼ εἰς τὴν Καθολικὴν³⁵⁰ εἰς τὴν ὁποῖαν ἔκαμα δύο βραδιαῖς ἦτον δὲ τόσον σκοτάδιον ὅπου δὲν ἔβλεπεν ἄνθρωπος τὸν ἄνθρωπον. Ἐγὼ δὲ ἶδα τρία ἄστρα τὰ ὁποῖα ἤλθασιν, καὶ ἐπέσασιν ἀπάνω εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀπὸ τὸ πέσιμον τῶν ὁποῖων ἔγινε τόσον μέγαν φῶς ὥστε ὅπου ἐφάνησαν, καὶ τὰ χωρία ἀπὸ τὸ φῶς τῶν ἀστέρων. Ἐκραζα ἀκόμι τὸν σκευοφύλακα, καὶ ἶδε τὸ γεγονὸς φῶς.* Στο απόσπασμα περιγράφεται η μετάβαση και παραμονή του οσίου στον επισκοπικό ναό, *τὴν καθολικὴν³⁵¹*, όπου συνέβη ένα θαυμαστό γεγονός, η εμφάνιση επάνω από την εκκλησία τριῶν ἀστρῶν που φώτισαν ὅλη την περιοχή ενώ πριν υπήρχε βαθύ σκοτάδι. Ο ὀσιος για την πιστοποίηση του θαύματος, κάλεσε τον σκευοφύλακα του ναού³⁵². Ο σκευοφύλακας, ως θρησκευτικός αξιωματούχος, εἶχε τὴν ἐδρα του στον επισκοπικό ναό της πόλης και ἦταν υπεύθυνος για το σκευοφυλάκιο, ειδικά διαμορφωμένο χώρο στον επισκοπικό ναό, όπου φυλάσσονταν ιερὰ αντικείμενα, ἄμφια, ιερὰ βιβλία, εἰκόνες του ναού της πόλης ἢ ἀκόμα και ὅλης της επισκοπικῆς περιφέρειας, καθὼς και τα επίσημα ἔγγραφα που ἀφορούσαν στην εκκλησιαστικὴ περιουσία³⁵³.

Τα στοιχεία λοιπὸν που ἀντλούμε ἀπὸ τα ἀνωτέρω ἀποσπάσματα συνοψίζονται στα ἀκόλουθα. Οἱ ἄρχοντες της πόλης ἐπέλεξαν τὸν ναό της ἀγίας Βαρβάρας ὡς χώρο συνάθροισης, λόγω της δεινῆς κατάστασης που ἐπικρατοῦσε ἀπὸ *το θανατικὸν³⁵⁴* που μάστιζε τὴν πόλη, προκειμένου να ἀποφασίσουν για τὴν πρόσκληση του οσίου στη Λακεδαίμονα. Ο ὀσιος Νίκων ἐπέλεξε τὸν ναό της ἀγίας Βαρβάρας για τὴν τέλεση παράκλησης πρὸς τὸν Θεὸ για τὴ σωτηρία της πόλης, ναὸς ο οποίος συμπεραίνουμε θα εἶχε ικανὲς διαστάσεις και μεγάλη χωρητικότητα για τὴ συγκέντρωση μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων (σύμφωνα με τὴ Διαθήκη συγκεντρώθηκε ἐκεῖ ὅλος ο λαός). Στον επισκοπικό ναό της πόλης υπηρετοῦσε σκευοφύλακας, ο οποίος ἦταν μαζί με τὸν ὀσιο στην παράκληση που τελέστηκε στον ναό της ἀγίας Βαρβάρας. Ὑποθέτοντας λοιπὸν ὅτι ἡ τέλεση της ἰδιαίτερα σημαντικῆς –για τὴν ἐπιβίωση της πόλης–

³⁴⁹ Λαμψίδης (2007²) 253.63-69

³⁵⁰ Βλ. ὑποσημ. 125

³⁵¹ Στο κείμενο του Βίου ο επισκοπικός ναὸς ἀναφέρεται σε μία περίπτωση ὅταν ο ὀσιος «ἀνέβηκε» στον ναό, ὥστε μαζί με τὸν ἐπίσκοπο να κάνουν λιτανεῖα μέχρι τὸ σημεῖο που εἶχε ἐπιλέξει για τὴν ἀνέγερση του ναοῦ του Σωτήρος, βλ. σχετ. Λαμψίδης (2007²) 66.34: *δρομαίως ἄνεισιν ἐν τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ*

³⁵² Ἡ χρήση του ῥήματος *ἐκραζα* ὑποδεικνύει ὅτι ο σκευοφύλακας βρισκόταν στον επισκοπικό ναό

³⁵³ Για τὴ μετέπειτα μητρόπολη Λακεδαμονίας, γραπτὲς πηγὲς παραδίδουν στοιχεία για τὸν σκευοφύλακα της μητροπολιτικῆς ἐδρας, βλ. Βαχαβιώλος (2014) 239

³⁵⁴ Λαμψίδης (2007²) 251. 6-7

θησκευτικής ακολουθίας έλαβε χώρα στον επισκοπικό ναό, δηλαδή στη μεγάλων διαστάσεων βασιλική που δεσπόζει στον λόφο της Ακρόπολης, σε συνδυασμό με την παραδιδόμενη από τη Διαθήκη πληροφορία για την παρουσία και τη συμμετοχή του σκευοφύλακα που είχε την έδρα του στο ναό αυτό, θα μπορούσαμε να προτείνουμε την ταύτιση του αναφερόμενου ναού με τον επισκοπικό ναό της Λακεδαιμονίας, πρόταση η οποία βέβαια απαιτεί περαιτέρω τεκμηρίωση.

Την υπόθεση αυτή ενισχύει και ένα ιδιαίτερα σημαντικό κατά την άποψή μου στοιχείο ιστορικής μνήμης και συνέχειας, το οποίο είναι η αφιέρωση του βόρειου παρεκκλησίου του σημερινού μητροπολιτικού ναού της πόλης, στην αγία Βαρβάρα. Η αναφορά της αφιέρωσης αυτής σώζεται στο λόγο που εκφώνησε ο Θεόκλητος Χ. Μηνόπουλος, αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας και Σπάρτης και μετέπειτα Αθηνών, στη μνήμη του οσίου Νίκωνος, κατά την τελετή εγκαινίων του μητροπολιτικού ναού, το έτος 1894. Στον λόγο του ο μητροπολίτης ανέφερε: *έπειδή ό Άγιος έποιήσατο την έπί δεκαπέντε όλας ήμέρας καϊ νύκτας παράκλησιν πρός τόν Θεον έν τῷ ναῷ τῆς άγίας Βαρβάρας, διά τούτο καί καθιερώσαμεν έν τῷ ναῷ τούτῳ τὸ βόρειον παρεκκλήσιον έπ' όνόματι τῆς άγίας καί μεγαλομάρτυρος Βαρβάρας*³⁵⁵.

Ναός αγίου Επιφανίου

Μέχρι σήμερα η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει εντοπίσει ή ταυτίσει τον αναφερόμενο ναό του αγίου Επιφανίου³⁵⁶, ενώ γενικότερα στην περιοχή δεν έχει καταγραφεί η ύπαρξη ναού αφιερωμένου στον άγιο Επιφάνιο. Στο κείμενο της Διαθήκης παραδίδεται ότι οι Εβραίοι που κατοικούσαν στην πόλη είχαν εγκαταστήσει σφαγεία *πρός τόν άγιον Έπιφάνιον*, δηλαδή στην περιοχή που βρισκόταν ο ναός, στη «συννοικία» του αγίου Επιφανίου θα λέγαμε με τη σημερινή ορολογία. Στοιχεία για τη χωροθέτηση του ναού και των σφαγείων σε συγκεκριμένη τοποθεσία, ή εάν βρίσκονταν εντός ή εκτός των τειχών δεν υπάρχουν στο κείμενο³⁵⁷. Ο Αναγνωστάκης

³⁵⁵ Μηνόπουλος (1894) 7

³⁵⁶ Ο Γαλανόπουλος στο έργο του για τον όσιο Νίκωνα αναφέρει ότι *ο ναός του Αγίου Επιφανίου πιθανότατα ήταν ο καθεδρικός ναός της Λακεδαιμονίας* βλ. σχετ. Γαλανόπουλος (1933) 22, χωρίς ωστόσο να παραθέτει στοιχεία τεκμηρίωσης. Θεωρώ ότι η υπόθεση αυτή δεν τεκμηριώνεται από τα κείμενα, βλ. ανωτέρω την προτεινόμενη ταύτιση του επισκοπικού ναού της πόλης με τον αναφερόμενο στη Διαθήκη ναό της αγίας Βαρβάρας

³⁵⁷ Στον Βίο καταγράφεται σαφώς ότι οι Εβραίοι *έντός του άστεως* ασχολούνταν με τις βαφές υφασμάτων

αναφέρει ότι τα μακελεία βρίσκονταν σε μία άκρη της αγοράς, συνεπώς εντός των τειχών³⁵⁸, ωστόσο θεωρώ πως η παρατήρηση αυτή δεν επιβεβαιώνεται από το κείμενο της Διαθήκης. Τα σφαγεία, όπως έχει επισημανθεί από μελετητές αποτελούσαν οπωσδήποτε μια οχλούσα δραστηριότητα, η οποία πιθανότατα λάμβανε χώρα εκτός των τειχών³⁵⁹.

Τέλος, σημειώνεται, ότι κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο χώρο του αρχαίου θεάτρου της Σπάρτης, εντοπίστηκε σφραγίδα με το όνομα *Επιφανίου γηροκόμου*³⁶⁰, η οποία έχει χρονολογηθεί στον 10ο αιώνα. Για την εν λόγω σφραγίδα έχει υποστηριχθεί ότι ανήκε σε αξιωματούχο ευαγούς ιδρύματος της Μονεμβασίας ή της ευρύτερης περιοχής της³⁶¹, ενώ πρόσφατα εκφράστηκε η άποψη ότι ίσως να σχετίζεται με το ναό του αγίου Επιφανίου και τα σχετικά με αυτόν ιδρύματα στη Λακεδαιμονία³⁶².

Μονή Αγίου Νικολάου

Η μονή του Αγίου Νικολάου αναφέρεται μόνο στον Βίο, με αφορμή το θαύμα που της θεραπείας νεαρού δόκιμου μοναχού. Όπως έχει ήδη αναλυτικά σχολιαστεί, έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις, αναφορικά με τη χρήση της μονής του αγίου Νικολάου, από τον ορθόδοξο ή τον καθολικό πληθυσμό της πόλης. Το ερώτημα παραμένει ανοιχτό στην έρευνα, καθώς από τις διαθέσιμες πηγές δεν προκύπτουν ασφαλή στοιχεία υπέρ της μίας ή της άλλης άποψης. Θεωρώ, ωστόσο πιο πιθανή, με βάση όσα παρουσιάστηκαν κατά τον σχολιασμό του αντίστοιχου αποσπάσματος, την άποψη ότι η μονή του αγίου Νικολάου ανήκε στο ορθόδοξο δόγμα³⁶³.

Όσον αφορά τον τοπογραφικό εντοπισμό της μονής, είναι σαφής, σύμφωνα με το κείμενο του Βίου, η χωροθέτησή της δυτικά της πόλης και απέναντι από αυτή, επομένως εκτός των τειχών. Έως σήμερα η έρευνα δεν έχει ταυτίσει, ούτε έχει προταθεί ταύτιση για τη μονή του αγίου Νικολάου. Σημειώνεται, ωστόσο ότι εκτός των τειχών της Λακεδαιμονίας, δυτικά/νοτιοδυτικά *τοῦ ἄστεως*, στις υπώρειες του λόφου της Ακρόπολης και στην πεδιάδα που ανοίγεται και παρεμβάλλεται μεταξύ της

³⁵⁸ Αναγνωστάκης (2012) 120

³⁵⁹ Μπούρας (2006) 220

³⁶⁰ Αβραμέα κ.ά., (1990) 254 αρ. 72α

³⁶¹ Stavrakos (2005) 358-359.

³⁶² Αναγνωστάκης (2012) 124, σημ. 77

³⁶³ Βλ. ανωτέρω σελ. 66-68

μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας και του υστεροβυζαντινού Μυστρά³⁶⁴, η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως μνημειακή ενότητα που θα μπορούσε να αποδοθεί σε ένα μοναστηριακό συγκρότημα. Συγκεκριμένα έχουν αποκαλυφθεί και διερευνηθεί τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού του 10ου αιώνα³⁶⁵ και πλησίον αυτού, βόρεια και ανατολικά, ελαιοτριβείου και λουτρικής εγκατάστασης αντίστοιχα, που θα μπορούσαν να τοποθετηθούν χρονολογικά στην ίδια περίοδο. Η ταύτιση του ανωτέρω συγκροτήματος με την αναφερόμενη μονή του αγίου Νικολάου είναι δελεαστική, βασίζεται όμως μόνο στην πληροφορία του Βίου για τη χωροθέτηση της μονής δυτικά και εκτός των τειχών της πόλης και απαιτεί περαιτέρω μελέτη και τεκμηρίωση.

Ναός Σωτήρος Χριστού

Αρχικά πρέπει να επισημανθεί ότι τα κεφάλαια του Βίου που περιλαμβάνουν την περιγραφή της ανέγερσης του ναού του Σωτήρος, ανήκουν στην πρώτη φάση συγγραφής του, που τοποθετείται στο χρονικό διάστημα 1005-1025 και αποδίδεται σε αδελφό του ναού που πιθανότατα ήταν αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων. Επιπλέον, στα δύο βασικά κείμενα, στον Βίο και στη Διαθήκη, υπάρχει ταύτιση των παραδιδόμενων στοιχείων ως προς τη θέση που επέλεξε ο όσιος για την κατασκευή του ναού και τα μορφολογικά και κατασκευαστικά του χαρακτηριστικά.

Η ανέγερση λοιπόν του ναού του Σωτήρος Χριστού, αποτέλεσε προτεραιότητα για τον όσιο, αμέσως μόλις εγκαταστάθηκε στη Λακεδαίμονα περί το 970 μ.Χ.³⁶⁶, σε άμεση συνάρτηση με την προσπάθειά του να εκδιώξει τους Εβραίους, να απομακρύνει τις δαιμονικές δυνάμεις που κυριαρχούσαν στη *Λακκοδαιμονία*³⁶⁷ και να επανασχεδιάσει το τοπίο της πόλης με χριστιανική θεώρηση. Έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές³⁶⁸ πως η έλευση του οσίου και η συνακόλουθη δράση του στη Λακεδαιμονία είχε οριστεί και κατευθυνόταν από την κεντρική εξουσία, λόγω των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η πόλη και τα οποία φαίνεται πως η τοπική πολιτική

³⁶⁴ Πρβλ. τις τοπογραφικές παρατηρήσεις του Εβλία Τσελεμπί αναφορικά με την πεδιάδα του αγιονικόλα, οι οποίες καταγράφονται στη σελ. 68 της παρούσας εργασίας

³⁶⁵ Βλ. αναλυτικά παράρτημα σελ. 90-92

³⁶⁶ Η κατασκευή του ναού στο χρονικό διάστημα 979-987 έχει προταθεί από τον Βελισσαρίου, βλ. Βελισσαρίου (1992) 9

³⁶⁷ Δημόδης τύπος της Λακεδαιμονίας

³⁶⁸ Γαλανόπουλος (1933) 18-25 · Αναγνωστάκης (2012) 120-121 124, 126

και θρησκευτική εξουσία δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει, στοιχείο όμως που δεν επιβεβαιώνεται από τα κείμενα. Σε κάθε περίπτωση ο όσιος Νίκων με τις ενέργειές του, συνέβαλε στη θρησκευτική σταθερότητα της περιοχής, με σημείο αναφοράς τόσο για την ίδια, όσο και για όλο τον πελοποννησιακό χώρο, τον ναό και μετέπειτα τη μονή του Σωτήρος Χριστού.

Ο όσιος Νίκων ανέλαβε το εγχείρημα της ανέγερσης του ναού του Σωτήρος στο σύνολό του, δηλαδή εμπνεύστηκε την ιδέα της ίδρυσης του ναού και υπήρξε οργανωτής και επόπτης του συνόλου του έργου. Επέλεξε το σημείο που θα κτιζόταν ο ναός, όρισε με ακρίβεια την κάτοψή του, ανέλαβε τη χρηματοδότηση του έργου, έδινε κατευθύνσεις για την εξέλιξή του, φρόντιζε με κάθε μέσο³⁶⁹ για την εξασφάλιση των απαιτούμενων υλικών, πέτυχε την εθελοντική εργασία των κατοίκων της πόλης³⁷⁰, ενώ παράλληλα προσέλαβε εργάτες για την άμεση αποπεράτωσή του και τελικά εξασφάλισε τη βιωσιμότητά του με τα τρία εξαρτώμενα από τον ναό μετόχια.

Οι προθέσεις και οι ενέργειες του οσίου βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην πλειονότητα λαού και αρχόντων, υπήρξαν όμως και διαμαρτυρίες και αντιδράσεις, από τοπικούς άρχοντες, με πρόσχημα τον χώρο που διεκδίκησε ο όσιος για την ανέγερση του ναού του, αλλά στην πραγματικότητα επειδή ο όσιος με την ενεργό ανάμιξή του στον έλεγχο της περιοχής³⁷¹ έθιγε τα συμφέροντά τους. Σε αντίθεση με τους τοπικούς άρχοντες, οι εκπρόσωποι της κεντρικής εξουσίας φαίνεται πως είχαν αγαστές σχέσεις με τον Νίκωνα, και συνέβαλαν με οικονομικά μέσα στην ανέγερση του ναού του Σωτήρος.

Η σχέση του οσίου με τον τοπικό επίσκοπο σύμφωνα με τον Βίο, φαίνεται ότι βασιζόταν στη συνεργασία, καθώς συμμετέχουν από κοινού στη λιτανεία και ο επίσκοπος Θεόπεμπος, μετά από πρόσκληση του Νίκωνος, τελεί τα εγκαίνια του ναού του Σωτήρος. Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι αναφορές στον επίσκοπο Θεόπεμπο έχουν αποδοθεί στο τρίτο στάδιο συγγραφής και αναμόρφωσης του κειμένου, όταν ο ηγούμενος-συγγραφέας στα μέσα του 12ου αιώνα, επιδιώκοντας να τονίσει τη σημασία της δράσης του Νίκωνος και της ανέγερσης του ναού του Σωτήρος πρόσθεσε στην αφήγηση τη συμμετοχή του επισκόπου. Σύμφωνα με τη Διαθήκη, από την οποία απουσιάζει οποιαδήποτε μνεία του Θεόπεμπτου, ο όσιος

³⁶⁹ Είναι χαρακτηριστική η αναφορά στη Διαθήκη, όπου ο όσιος απειλεί έναν άνθρωπο εάν δεν προσφέρει τον ασβέστη που χρειάζεται για την οικοδόμηση του ναού, βλ. Λαμψίδης (2007²) 254.85-89

³⁷⁰ Λαμψίδης (2007²) 68.10-27

³⁷¹ Ο όσιος αμέσως μόλις εγκαταστάθηκε στη Σπάρτη έδωσε τους Εβραίους μέσα από την πολη (σημειωτέον ότι πολλοί εβραίοι εργάζονταν στην αγορά της πόλης σε εργαστήρια ντόπιων) και «χάλασε» σύμφωνα με τη Διαθήκη τα σφαγεία, χώρο σφαγής αλλά και εμπορίας ζώων

όρισε το χώρο που ήθελε να οικοδομήσει τον ναό του χωρίς να εξασφαλίσει την έγκριση του επισκόπου, πραγματοποίησε τη λιτανεία και τη θεμελίωση του ναού με την παρουσία του σκευοφύλακα και κάλεσε τον πρωτοπαπά για την τέλεση των εγκαινίων. Με βάση τα στοιχεία της Διαθήκης έχει υποστηριχθεί ότι ο όσιος Νίκων, με τις ενέργειές του φαίνεται να υποκαθιστά τον επίσκοπο.

Από τα μελετώμενα κείμενα αντλούμε πληροφορίες για τη θέση που επέλεξε ο όσιος Νίκων για την ανέγερση του ναού, τον προσανατολισμό και την κατά προσέγγιση απόστασή του από κοσμικά και εκκλησιαστικά κτήρια του άμεσου περιβάλλοντός του (Αγορά, επισκοπικός ναός), τη γεωμορφολογία του εδάφους της περιοχής, τα στοιχεία της κάτοψης του ναού, τον αρχιτεκτονικό του τύπο, τα υλικά δομής, και την εσωτερική διακόσμησή του. Επιπλέον, στον Βίο περιλαμβάνονται στοιχεία που αφορούν το μετέπειτα μοναστηριακό συγκρότημα.

Για τη θέση λοιπόν που οικοδομήθηκε ο ναός, με βάση τα κείμενα που εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία, μπορούμε να καταγράψουμε τις ακόλουθες παρατηρήσεις. Ο ναός του Σωτήρος κτίστηκε εντός των τειχών της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας, σε σημείο όπου διασταυρώνονταν κεντρικές οδοί. Βρισκόταν βόρεια της Αγοράς, σε πολύ μικρή απόσταση και σε άμεσο οπτικό συσχετισμό με την τελευταία. Είχε οικοδομηθεί σε χαμηλότερο σημείο από τον επισκοπικό ναό της πόλης, αφού η διαδρομή από τον ναό του Σωτήρος προς τον καθεδρικό ναό καταγράφεται ανηφορική και σε μικρή απόσταση από αυτόν. Σημειώνεται ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των δύο μνημείων, του επισκοπικού ναού και του στωικού οικοδομήματος που έχει ταυτιστεί με την Αγορά βρίσκονται σε σχετικά μικρή απόσταση μεταξύ τους³⁷² και η Αγορά χωροθετείται σε χαμηλότερο επίπεδο, νοτιοανατολικά του ναού. Ο ναός του Σωτήρος ήταν επίσης κτισμένος σε υπερυψωμένο σημείο και η πρόσβαση από τον περιβάλλοντα χώρο γινόταν μέσω κλιμάκων. Νότια, σε χαμηλότερο επίπεδο και σε μικρή απόσταση υπήρχε επίπεδος και ευρύς χώρος, ικανής έκτασης για τη διεξαγωγή του τζυκανίου. Στο σημείο που κατασκευάστηκε ο ναός προκύπτει ότι υπήρχαν λείψανα παλαιότερου κτίσματος - συγκεκριμένα αναφέρεται η ύπαρξη διώροφης στωικής κατασκευής- τα οποία αξιοποιήθηκαν και ενσωματώθηκαν στη νέα κατασκευή.

Σημειώνεται, ότι από τις αρχές του 19ου αιώνα και εξής έχουν καταγραφεί αρκετές αναφορές και μαρτυρίες για τη θέση του ναού του Σωτήρος, οι οποίες

³⁷² Η απόσταση των σωζόμενων αρχιτεκτονικών καταλοίπων του επισκοπικού ναού και της Αγοράς σε ευθεία γραμμή είναι περίπου 100μ.

βασίζονταν στην προφορική παράδοση, στη διατήρηση τοπωνυμίων και σε ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ναού του Σωτήρος. Η παλαιότερη ανάγεται στο πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, όταν ο Διονύσιος Πύρρος Θετταλός κατά την περιήγησή του στην Ακρόπολη (1813-1814), στην περιγραφή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων των μνημείων που είδε συμπεριλαμβάνει και τον ναό του Σωτήρος και σημειώνει ότι *λείψανα της μονής που οικοδόμησε ο όσιος σώζονται ακριβώς βόρεια του δυτικού άκρου της ρωμαϊκής στοάς*³⁷³. Στη συνέχεια, ο Παναγιώτης Κομνηνός, γυμνασιάρχης και διανοούμενος της εποχής, στο επτάτευχο έργο του, το οποίο συνέγραψε στα τέλη του 19ου αιώνα και αφιέρωσε στον μητροπολίτη Θεόκλητο Μηνόπουλο, αναφέρει: *φαίνεται δ' ότι και μεταξύ θεάτρου και χοροῦ και λόφου τῆς ἐνόπλου Ἀφροδίτης παρετείνεται ἡ περιοχή τοῦ τρισυποστάτου ναοῦ, τοῦ οἰκοδομηθέντος ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος*³⁷⁴.

Η επόμενη μαρτυρία για τον ναό του Σωτήρος περιλαμβάνεται στον λόγο του αρχιεπισκόπου Θεόκλητου Χ. Μηνόπουλου που εκφωνήθηκε το 1894 κατά τα εγκαίνια του ναού του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, μητροπολιτικού ναού της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης. Η θέση του ναού του Σωτήρος προσδιορίζεται ως εξής: *ἐκτίσθη ὁ Ναὸς τοῦ Σωτῆρος εἰς τὸν φόρον, ἦτοι τὴν ἀγορὰν Λακεδαιμονίας... Ἡ ἐκκλησία αὕτη τὸ πάλαι ἐκαλεῖτο ἢ τοῦ Μάκαρος, κειμένη κατὰ τὴν τοποθεσίαν, ἣτις νῦν καλεῖται ἀγία Σωτεῖρα, ἅγιος Νίκων καὶ μάνδρα Πατρίκη, ἔχουσα καμάρας, χρησιμευούσας ὡς κελία τοῦ ἱεροῦ φροντιστηρίου καὶ διδασκαλείου τῶν ἀρρώστων. Τῶν καμαρῶν τούτων λείψανα συνεχῆ σώζονται ἔτι καὶ νῦν*³⁷⁵. Σημειώνεται ότι ο μητροπολίτης είχε παρακολουθήσει τις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολῆς στη νότια πλαγιά του λόφου του Παλαιοκάστρου, τα ἔτη 1892/93 και είχε προσωπική γνώση για την τοπογραφία της περιοχής.

Ακολούθως, στα τοπογραφικά συμπεράσματα των ερευνών της αγγλικῆς αρχαιολογικῆς σχολῆς για την περιοχή της Ακρόπολης και του Παλαιοκάστρου³⁷⁶, όπου καταγράφονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των ναῶν της βυζαντινῆς εποχῆς που ἦταν ορατά στις αρχές του 20ου αιώνα, αναφέρεται: *On the eastern slope can be traced the outline of a large Byzantine church with three apses... A second Byzantine church exists close to the round building, a third known as Haghios Nikon or Sotéra stood on a mound between the round building and the Stoa, and a fourth was*

³⁷³ Βελισσαρίου (1990) 19 · Armstrong (2008) 360

³⁷⁴ Κομνηνός (1898) τόμ. ΣΤ', 279

³⁷⁵ Μηνόπουλος (1894) 7, υποσ. 1.

³⁷⁶ Dickins (1905-6) 431-439.

discovered in our excavations on the central summit. Οι αρχαιολόγοι που ερεύνησαν, έστω και αποσπασματικά την περιοχή, καταγράφουν την ύπαρξη τεσσάρων διαφορετικών χριστιανικών ναών και αναφέρουν ότι ο ναός που ήταν γνωστός ως άγιος Νίκωνν ή Σωτεΐρα βρισκόταν σε ανάχωμα μεταξύ του κυκλικού οικοδομήματος και της στοάς. Ο Έφορος Αρχαιοτήτων Γ. Σωτηριάδης, σε αναφορά του το 1906 μεταξύ άλλων σημειώνει: *πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου συνήθως ὑποτίθεται ὅτι ἔκειτο ἡ ἀρχαία ἀγορά, νῦν δὲ καλεῖται Ἁγία Σωτεΐρα καὶ φέρει ἴχνη τοῦ ποτὲ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος*³⁷⁷. Οι ανωτέρω αναφορές περιλαμβάνουν τις ίδιες περίπου πληροφορίες αναφορικά με τη χωροθέτηση του ναού του Σωτήρος, κυρίως σε σχέση με την Αγορά και ιστάμενα μνημεία της Ακρόπολη και συμφωνούν με τα στοιχεία του Βίου και της Διαθήκης. Επιπλέον, προκύπτει η ύπαρξη σχετικού αγιωνυμίου/τοπωνυμίου έως τις αρχές του 20ου αιώνα, το οποίο δυστυχώς δεν διατηρείται στις μέρες μας.

Σχετικά με τα στοιχεία της κάτοψης του ναού, στα κείμενα αναφέρονται το άδυτο, δηλαδή το Ιερό Βήμα, ο κυρίως ναός, ο πρόναος, δηλαδή ο νάρθηκας, ο περίβολος και στεγασμένοι ανοικτοί χώροι (στοές). Η διάταξη των ανωτέρω χώρων σε έναν ναό είναι συγκεκριμένη, εκτός από τις αναφερόμενες στοές, για τις οποίες ωστόσο δεν έχουμε στοιχεία πως αναπτύσσονταν σε σχέση με τον ναό. Ο νάρθηκας προφανώς ήταν ευρύς, αφού σύμφωνα με τον Βίο ο όσιος, λίγο πριν την εκδημία του, συγκέντρωσε στο χώρο αυτό τους άρχοντες της πόλης, τους μοναχούς και τους ασκητές και τους διηγήθηκε τα του βίου του. Επιπλέον, στον νάρθηκα τοποθετήθηκε η λάρνακα του οσίου³⁷⁸, την οποία πλήθη πιστών επισκέπτονταν για προσκύνημα. Η πρόσβαση στον πρόναο γινόταν μέσω κλίμακας που βρισκόταν στη δυτική πλευρά. Στον Βίο αναφέρονται δύο ακόμη κλίμακες, μία λιθόστρωτη νότια των κελιών –*τῆς παρακειμένης κλίμακος λιθοστρώτου*³⁷⁹– και μία δεύτερη που οδηγούσε από τον ναό στους καμαροσκέπαστους χώρους κάτω από αυτόν –*ὑποκάτωθεν τῶν ἀγίδων τοῦ ἱεροῦ φροντιστηρίου [...] μοναχὸν τινὰ ἐκ τῶν τοῦ θεοῦ νεὸ κλιμάκων κατιόντα*–³⁸⁰. Η τελευταία κλίμακα θα μπορούσε να συσχετιστεί με εκείνη που υπήρχε στη δυτική

³⁷⁷ Την αναφορά του Εφόρου Αρχαιοτήτων παραθέτω από τη δημοσίευση της Κουρίνου, στο: Κουρίνου (2014) 56, όπου στην υποσημείωση 8 αναφέρει ότι την εντόπισε στο παλαιό αρχείο του Υπουργείου Πολιτισμού

³⁷⁸ Λαμψίδης (2007²) 92.22-96.17

³⁷⁹ Λαμψίδης (2007²) 152.23-24

³⁸⁰ Λαμψίδης (2007²) 102.16,19-20

πλευρά του νάρθηκα. Τέλος, από την περιγραφή της διαδικασίας χάραξης της κάτοψης του ναού προκύπτει ότι είχε ικανές διαστάσεις³⁸¹.

Για την κατασκευή του ναού ο όσιος χρησιμοποίησε προφανώς οικοδομικό υλικό προερχόμενο από προγενέστερα ερειπωμένα ή μη κτήρια (μονολιθικοί κίονες, λαξευτοί λίθοι), αργούς λίθους, ασβέστη και πλίνθους. Περιμετρικά του ναού, που αποτέλεσε το καθολικό όταν οργανώθηκε μοναστική κοινότητα υπήρχαν βοηθητικά κτίσματα και κελιά, τα οποία προς νότο αναπτύσσονταν σε δύο στάθμες. Κάποια από τα βοηθητικά κτίσματα φαίνεται πως προϋπήρχαν της ανέγερσης του ναού (η ύπαρξη κτισμάτων πριν κατασκευαστεί ο ναός του Σωτήρος, στα οποία έμενε ο όσιος καταγράφεται στο πρώτο τμήμα του Βίου), ενώ κάποια άλλα πιθανότατα ήταν σταδιακές προσθήκες, για την εξυπηρέτηση των αυξανόμενων αναγκών του μοναστηριακού συγκροτήματος. Στον Βίο αναφέρεται και η ύπαρξη ελαιοτριβείου της μονής, χωρίς όμως να καταγράφονται στοιχεία για τη χωροθέτησή του σε σχέση με αυτήν.

Στον Βίο και τη Διαθήκη γίνεται λόγος για την ύπαρξη κίωνων στο εσωτερικό του ναού και τη στέγασή του με τρούλο. Συνδυάζοντας τα ανωτέρω στοιχεία που προκύπτουν από τις πηγές και την καταγεγραμμένη εξάπλωση και επικράτηση την περίοδο αυτή σε όλη σχεδόν την αυτοκρατορία, ενός συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου, του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού³⁸², θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο ναός του Σωτήρος ίσως ανήκε στον τύπο αυτό. Την πρόταση αυτή υποστήριξε πρώτος ο Βελισσαρίου, ο οποίος κατέταξε τον ναό του Σωτήρος στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς τετρακίονιου εγγεγραμμένου με τρούλο ναού, κατ' επίδραση του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία³⁸³, περιοχή την οποία επισκέφθηκε ο όσιος λίγο πριν εγκατασταθεί στη Σπάρτη³⁸⁴.

Στον Βίο, κατά την περιγραφή της ολοκλήρωσης κατασκευής του ναού και της ανακαίνισής του από τον ηγούμενο Γρηγόριο, παρουσιάζεται και το εσωτερικό του

³⁸¹ Βλ. ανωτέρω σελ. 56-57

³⁸² Ο τύπος αυτός εμφανίζεται πιθανότατα στις αρχές του 9ου αιώνα και σταδιακά αναδεικνύεται στον επικρατέστερο ναοδομικό τύπο της βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής

³⁸³ Για το μνημείο το οποίο έχει χρονολογηθεί στον 10ο αιώνα βλ. Γκιολές (1992) 132-135

³⁸⁴ Βελισσαρίου (1992) 9. Η πρόταση αυτή έχει έρεισμα, καθώς φαίνεται πως υπάρχει κάποιος συσχετισμός του Νίκωνα με την περιοχή της Βοιωτίας. Σύμφωνα με τον Βίο ο όσιος επισκέφθηκε την περιοχή, όπου *κηρύξας εφ' ικανόν τήν μετάνοιαν, αναχώρησε για την Πελοπόννησο*, βλ. Λαμψίδης (2007²) 58.11-16. Επιπλέον, επαναλαμβάνεται ότι στο καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά σώζεται η πρωιμότερη εντοίχια ψηφιδωτή απεικόνιση του οσίου Νίκωνος εκτός του Πελοποννησιακού χώρου, βλ. ανωτέρω σελ. 51-52, υποσ. 220. Τέλος, έχει επισημανθεί και η εξάρτηση τμημάτων του Βίου του οσίου Νίκωνος από τον Βίο του Οσίου Λουκά του Στειριώτη, βλ. σχετ. Sullivan (1978) 157-173 · Λαμψίδης (2007²) 335-344

μνημείου, με έντονο και διακριτό το στοιχείο της υπερβολής. Στο εσωτερικό λοιπόν, υπήρχαν κίονες όπως αναφέρθηκε ήδη, με λεία και καθαρή επιφάνεια, λίθοι στους τοίχους που έλαμπαν (ίσως λιθεπενδύσεις), μεγάλος αριθμός ταμάτων από πιστούς, μία μεγάλη κανδήλα, το λάδι της οποίας είχε θεραπευτική δράση, ενώ μετά την κοίμηση του οσίου εντός του ναού, στον νάρθηκα, τοποθετήθηκε και η *ιερὰ θήκη*. Τέλος, προκύπτει ότι ο ναός ήταν κατάγραφος με τοιχογραφίες υψηλής τέχνης, οι οποίες «συντηρήθηκαν» κατά την περιγραφόμενη ανακαίνιση στα μέσα του 12ου αιώνα. Στον Βίο το έργο του Νίκωνος, δηλαδή ο ναός του Σωτήρος, συγκρίνεται με τα έργα *Φειδίου και Ζεύξιδος και Πολυγνώτου*³⁸⁵.

Αναφορικά με τη «διάρκεια ζωής» του ναού του Σωτήρος επισημαίνονται τα ακόλουθα: ο ναός οικοδομήθηκε από τον όσιο περίπου το 970 μ.Χ. Μετά το θάνατό του (1005 μ.Χ.) αναδείχθηκε σε λατρευτικό κέντρο μεγάλης εμβέλειας, καθώς σύμφωνα με τον Βίο συνέρρεαν στο ναό για προσκύνημα πλήθη από όλη την Πελοπόννησο. Η ύπαρξη και η λειτουργία της μονής του Νίκωνα τεκμηριώνεται από γραπτές πηγές τουλάχιστον έως τα μέσα του 14ου αιώνα.. Το 1304 κάτοικοι από την περιοχή των Σκορτών μεταβαίνουν στη Λακεδαιμονία, με πρόσχημα το προσκύνημά τους στη μονή του οσίου, αλλά με πραγματικό σκοπό να ζητήσουν βοήθεια από τον Μυστρά για να αποφύγουν την επαχθή φορολογία του πρίγκιπα της Αχαΐας Φίλιππου της Σαβοΐας³⁸⁶. Επίσης, σε πατριαρχικό έγγραφο του έτους 1340 μ.Χ. υπάρχει αναφορά σε χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ για τη ρύθμιση θέματος που αφορούσε τη μονή του οσίου Νίκωνος³⁸⁷. Συνεπώς τουλάχιστον έως τα μέσα του 14ου αιώνα και ενώ ο Μυστράς είχε ήδη εξελιχθεί και αναδειχθεί στο σημαντικότερο διοικητικό και πνευματικό κέντρο της Πελοποννήσου, η μονή του Νίκωνος βρίσκεται σε λειτουργία και απασχολεί την αυτοκρατορική εξουσία.

³⁸⁵ Λαμψίδης (2007²) 76.29-30

³⁸⁶ Bon (1969) 379 · Κουρίνου (1998) 96-97 · Περδικούλιας (2018) 184, υποσ. 284

³⁸⁷ Miklosich- Müller (1860-1890) 219

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η μελέτη αγιολογικών κειμένων και συγκεκριμένα του Βίου του αγίου Θεοκλήτου, επισκόπου Λακεδαιμονίας και των κειμένων που σχετίζονται με τον όσιο Νίκωνα τον Μετανοείτε (Διαθήκη, Βίος, Συναξαριακός Βίος, Ακολουθία, Θαύματα), με στόχο την καταγραφή των στοιχείων εκείνων που άμεσα ή έμμεσα μαρτυρούν για το μνημειακό απόθεμα της Λακεδαιμονίας κατά τον 9ο και 10ο αιώνα μ.Χ., μίας σημαντικής πόλης της Πελοποννήσου, τουλάχιστον έως τις αρχές του 13ου αιώνα. Στα κείμενα που μελετήθηκαν περιγράφεται η γενική εικόνα της λακωνικής, αλλά και του πελοποννησιακού χώρου, κυρίως από το β' μισό του 9ου αιώνα έως τα μέσα περίπου του 12ου αιώνα μ.Χ. και βεβαίως καταγράφονται πολλά στοιχεία για ναούς που υπήρχαν και νέους που οικοδομήθηκαν.

Στον Βίο του αγίου Θεοκλήτου περιγράφεται η ασκητική ζωή του αγίου, την οποία εφάρμοζε ακόμα και όταν ανέλαβε το επισκοπικό αξίωμα, σε αντίθεση με τη ζωή και το έργο άλλων εκκλησιαστικών λειτουργών, που σύμφωνα με το κείμενο φρόντιζαν για τη συγκέντρωση πλούτου σε ναούς αδιαφορώντας για το ποίμνιό τους. Η αναφορά αυτή σε ναούς της πόλης αποτελεί τη μοναδική πληροφορία που αντλούμε από τον Βίο σχετικά με το μνημειακό περιβάλλον, το οποίο ο άγιος είχε τη δυνατότητα να παρατηρεί από το επισκοπικό συγκρότημα, όπου είχε εγκατασταθεί. Η αντίδρασή του σε αυτή την πρακτική οδήγησε στον χλευασμό του στο κέντρο της πόλης, στην Αγορά. Περαιτέρω στοιχεία που θα βοηθούσαν στην καταγραφή, παρουσίαση και πιθανή ταύτιση των ναών που υπήρχαν στην πόλη επί επισκοπείας Θεοκλήτου (869-879μ.Χ. περίπου) με ιστάμενα σήμερα μνημεία, δεν περιλαμβάνονται στο κείμενο του Βίου.

Τα σχετικά με τον όσιο Νίκωνα κείμενα, περιλαμβάνουν πλήθος βιογραφικών στοιχείων, εστιάζουν όμως περισσότερο –αυτό διαπιστώνεται ιδιαίτερα στη Διαθήκη– στο κηρυγματικό του έργο, το οποίο πολλές φορές συνδύαζε με την ανέγερση χριστιανικών ναών, όπως για παράδειγμα στην Κρήτη, στην Τσακωνιά, στη Λακεδαιμονία. Η κηρυγματική δράση του οσίου, κατευθυνόμενη ή μη από την κεντρική εξουσία, επικεντρώθηκε σε συγκεκριμένες, απομακρυσμένες επαρχίες της αυτοκρατορίας, κυρίως στην Κρήτη και τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, με

διαφορετικό στόχο σε κάθε περιοχή. Στον πελοποννησιακό χώρο η αποστολική περιοδεία του οσίου Νίκωνος υπολογίζεται σε δύο περίπου χρόνια έως την οριστική εγκατάστασή του στη Λακεδαίμονα, μία πόλη στην οποία οι χριστιανοί κάτοικοι συγχρωτίζονταν με εθνικούς και Εβραίους, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη θρησκευτική σταθερότητα της περιοχής.

Ο όσιος Νίκων επέλεξε να εγκατασταθεί στην «πολυπολιτισμική» αυτή πόλη και να αναλάβει σειρά ενεργειών ώστε να τη μετατρέψει σε «χριστιανική» πόλη, ενέργειες οι οποίες σύμφωνα με τα κείμενα πολλές φορές συνδυάστηκαν με κάθε άλλο παρά χριστιανικές πρακτικές. Για την εμπέδωση της ορθής πίστης από τον χριστιανικό πληθυσμό και τον ταυτόχρονο εξοβελισμό των αλλοθρήσκων και κυρίως των Εβραίων που είχαν «εισβάλλει» στην πόλη, ο όσιος Νίκων ανέγειρε έναν τρισυπόστατο ναό εντός των τειχών της Λακεδαιμονίας, στο κεντρικότερο σημείο της, στην Αγορά. Για την εκδίωξη των δαιμονικών δυνάμεων του ειδωλολατρικού παρελθόντος χρησιμοποίησε στην κατασκευή του ναού οικοδομικό υλικό από ερειπωμένα ή μη οικοδομήματα, προβάλλοντας τη νίκη του χριστιανισμού, ενόψει και της επερχόμενης συντέλειας του κόσμου που αναμενόταν στα τέλη του 10ου αιώνα. Ο ναός του Σωτήρος, με «διάρκεια ζωής» όπως καταγράφεται στις γραπτές πηγές, τεσσάρων τουλάχιστον αιώνων εξελίχθηκε σε μοναστηριακό συγκρότημα και αναδείχθηκε σε προσκυνηματικό και λατρευτικό κέντρο της λακωνικής και γενικότερα της Πελοποννήσου. Ο εντοπισμός των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του συγκροτήματος παραμένει ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής, ωστόσο θεωρώ ότι ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση αποτελεί η συνολική και συγκριτική μελέτη των γραπτών πηγών στην παρούσα εργασία, τα συμπεράσματα της οποίας μπορούν ενδεχομένως να συνδράμουν την αρχαιολογική έρευνα.

Στον Βίο και τη Διαθήκη, εκτός από τον ναό που οικοδόμησε ο όσιος Νίκων, καταγράφονται και άλλα μνημεία, τα οποία προϋπήρχαν της έλευσης του οσίου. Εκτός των τειχών της Λακεδαιμονίας υπήρχε ο ναός του αγίου Επιφανίου, ενώ δυτικά της πόλης στον Βίο καταγράφεται η ύπαρξη μονής αφιερωμένης στον άγιο Νικόλαο. Δυστυχώς τα κείμενα δεν περιέχουν συγκεκριμένες πληροφορίες που θα συνέβαλαν στον εντοπισμό ή την ταύτιση των μνημείων αυτών, οπότε αυτό αποτελεί αντικείμενο της μελλοντικής έρευνας.

Στα κείμενα υπάρχουν πολλές αναφορές στον επισκοπικό ναό της Λακεδαιμονίας, το κέντρο της θρησκευτικής ζωής της πόλης. Η μνημειώδης βασιλική δέσποζε στην

κορυφή του λόφου της Ακρόπολης και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του μνημείου, προσκτισμάτων και μεταγενέστερων προσθηκών είναι σήμερα ορατά και επισκέψιμα στον αρχαιολογικό χώρο της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης. Σύμφωνα με τον Βίο και τη Διαθήκη, στον ναό αυτό είχε την έδρα του ο επίσκοπος της Λακεδαιμονίας, υπηρετούσε σκευοφύλακας και πρωτοπαππός και βεβαίως αποτελούσε σημείο αναφοράς για τις λατρευτικές και όχι μόνο εκδηλώσεις της πόλης. Η συνδυαστική μελέτη των στοιχείων που παραδίδουν τα κείμενα, οδήγησαν στην παρούσα εργασία, σε προτεινόμενη ταύτιση του επισκοπικού ναού με τον αναφερόμενο στη Διαθήκη ναό της Αγίας Βαρβάρας, τον ναό που επέλεξε και ο ίδιος ο όσιος αμέσως μόλις έφθασε στην πόλη για την τέλεση παράκλησης υπέρ της σωτηρίας της Λακεδαιμονίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στο παρόν Παράρτημα καταγράφονται ναοί των οποίων η κατασκευή ή κάποια περίοδος χρήσης χρονολογείται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και χωροθετούνται είτε στην Ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης δηλαδή εντός των τειχών, είτε εκτός των τειχών, στην ευρύτερη περιοχή. Σε κάθε μνημείο παρουσιάζεται συνοπτικά το ιστορικό της έρευνας, περιγράφονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν, αναφέρονται και σχολιάζονται τυχόν προτεινόμενες ταυτίσεις, ενώ στους τοπογραφικούς χάρτες και τις εικόνες που ακολουθούν σημειώνεται η θέση τους σε σχέση με την Ακρόπολη και τη σύγχρονη πόλη της Σπάρτης. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται δυο ναοί που έχουν εντοπιστεί εντός των τειχών, ένας νοτιοδυτικά και σε επαφή με το λεγόμενο «κυκλικό οικοδόμημα» και ο δεύτερος νότια των κεντρικών χώρων της ρωμαϊκής στοάς, καθώς και τέσσερις ναοί εκτός των τειχών, εκ των οποίων τρεις έχουν αποκαλυφθεί νότια της Ακρόπολης και εντός του πολεοδομικού ιστού της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης και ένας στη θέση «Κεραμιδάκι», στην περιφέρεια του οικισμού Κοκκινόραχη, σε μικρή απόσταση βόρεια της Ακρόπολης.

ΝΑΟΙ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1. Ναοί εντός των τειχών

1.1. Ναός στο «Κυκλοτερές οικοδόμημα»

Στη νότια πλαγιά του λόφου της Ακρόπολης, σε επαφή με τη δυτική απόληξη του «κυκλοτερούς οικοδομήματος», έχει αποκαλυφθεί ναός των μεσοβυζαντινών χρόνων. Το μνημείο είχε μερικώς ανασκαφεί το 1892/93³⁸⁸, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα του αποκαλύφθηκε το έτος 1964 από τον καθηγητή Χρυσάνθο Χρήστου³⁸⁹. Το έτος 2009 πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές εργασίες από την (τέως) 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για την πλήρη αποκάλυψη του περιγράμματος του ναού και τη συλλογή στοιχείων που θα επέτρεπαν την ταύτιση του αρχιτεκτονικού του τύπου³⁹⁰.

Ο ναός, ορατός σήμερα στους επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης, έχει σχεδόν τετράγωνη κάτοψη. Ανατολικά απολήγει σε τρεις καμπύλες αψίδες, ενώ το δυτικό όριο του εξωτερικού περιγράμματός του δεν έχει ακόμα εντοπιστεί. Το μνημείο, έχει οικοδομηθεί σε προγενέστερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ορισμένα από τα οποία ενσωματώθηκαν στη νέα κατασκευή, ενώ εμφανής είναι η χρήση αρχαίων μελών στις τοιχοποιίες του. Με βάση τα στοιχεία της έρευνας έως σήμερα, δεν είναι δυνατός ο προσδιορισμός του αρχιτεκτονικού τύπου του μνημείου, εάν δηλαδή πρόκειται για βασιλική ή σταυροειδή εγγεγραμμένο τρουλαίο ναό.

Σημειώνεται, ότι έχει προταθεί η ταύτιση του ανωτέρω ναού με τον ναό του Σωτήρος που οικοδόμησε ο όσιος Νίκων, με βάση τοπογραφικά δεδομένα και στοιχεία από τη Διαθήκη και τον Βίο του οσίου³⁹¹.

³⁸⁸ Dickins (1906) 432

³⁸⁹ Χρήστου (1964) 106

³⁹⁰ Μέξια (2010) 45-46 · Τσουλή – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 23

³⁹¹ Κουρίνου-Πίκουλα (1998) 89-104 · Κουρίνου-Πίκουλα (2014) 55-61. Θεωρώ ότι οι πληροφορίες που παραδίδονται από τα κείμενα του Βίου και της Διαθήκης και αφορούν τη θέση, την απόσταση και κυρίως τον προσανατολισμό του ναού σε σχέση με την Αγορά, αλλά και στοιχεία της κάτοψης του ναού του Σωτήρος, όπως αναλυτικά παρουσιάστηκαν στην παρούσα εργασία, δεν τεκμηριώνουν την πρόταση αυτή. Επιπρόσθετα, επισημαίνεται ότι στις αρχές του 20ου αιώνα, είναι σαφής η διάκριση από τους αρχαιολόγους που εργάζονται στην περιοχή, του ναού που βρισκόταν στο κυκλικό οικοδόμημα και του ναού του Σωτήρος, με τον τελευταίο να χωροθετείται ανατολικά/βορειοανατολικά του «κυκλοτερούς οικοδομήματος»

1.2.Ναός στη ρωμαϊκή στοά

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, νότια της ρωμαϊκής στοάς³⁹² ανασκάφηκε μερικώς κατά τη διάρκεια ερευνών της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, ναός που χρονολογήθηκε από τους ανασκαφείς στους βυζαντινούς χρόνους (10ος-11ος αιώνας μ.Χ). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ανασκαφικών εργασιών, ο ναός με προσανατολισμό Α-Δ εντοπίστηκε νότια των κεντρικών χώρων της στοάς, ενώ διαπιστώθηκε από τους ανασκαφείς αξιοσημείωτη επανάχρηση του συνόλου σχεδόν των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της ρωμαϊκής στοάς από τα τέλη του 10ου αιώνα έως και τα μέσα του 13ου αιώνα μ.Χ³⁹³.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς οι δύο κεντρικοί χώροι της ρωμαϊκής στοάς, ανακαινίστηκαν για λειτουργική ή ταφική χρήση τη μεσοβυζαντινή περίοδο και προτάθηκε η ταύτισή τους με το *ἄδυτον* που αναφέρεται στον Βίο. Ίχνη τοιχογραφιών δύο φάσεων³⁹⁴ που εντοπίστηκαν σε τοιχοποιίες και απεικονίζουν φυτικά κοσμήματα, αλλά και ανθρώπινες μορφές οδήγησαν τους ανασκαφείς στο συμπέρασμα ότι ο ναός ήταν πλήρως τοιχογραφημένος. Εξωτερικά του αποκαλυφθέντος περιγράμματος του ναού, αλλά και εντός των δύο κεντρικών χώρων της ρωμαϊκής στοάς εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν αρκετές ταφές³⁹⁵.

Οι ανασκαφείς, Waywell και Wilkes υποστήριξαν τη *σοβαρή πιθανότητα ταύτισης* του ανωτέρω ναού με τον ναό του Σωτήρος³⁹⁶, επισημαίνοντας ωστόσο, ότι απαιτείται η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας για την τεκμηρίωση της πρότασης αυτής³⁹⁷. Η υπόθεσή τους, όπως αναφέρουν στηρίχθηκε σε δεδομένα της έρευνας, όπως αυτά παρουσιάστηκαν στις σχετικές δημοσιεύσεις, σε συνδυασμό με τις αναφορές του Βίου και της Διαθήκης. Βασικό στοιχείο τεκμηρίωσης της πρότασης των Waywell και Wilkes είναι οι πληροφορίες των κειμένων για την ανέγερση του ναού, επάνω στα ερείπια παλαιότερης διώροφης στοάς³⁹⁸. Βέβαια, οι ίδιοι οι μελετητές καταγράφουν και τα στοιχεία των πηγών που δεν είναι δυνατόν να

³⁹² Traquair (1906) 415-430 · Waywell – Wilkes (1994) 377-432 · Waywell – Wilkes (1997) 401-434 · Κουρίνου (2000) 109-114 · Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου (2015) 4-5, 16-17

³⁹³ Waywell – Wilkes (1994) 424

³⁹⁴ Waywell – Wilkes (1994) 388

³⁹⁵ Waywell – Wilkes (1994) 388-389

³⁹⁶ Waywell – Wilkes (1994) 389. Την πρόταση αυτή υποστήριξε και η Armstrong, βλ. σχετ. Armstrong (2007) 328-329 · Armstrong (2008) 362

³⁹⁷ Παρουσίαση και σχολιασμός των λόγων για τους οποίους δεν τεκμηριώνεται η προτεινόμενη ταύτιση του ναού της ρωμαϊκής στοάς με τον ναό του Σωτήρος παρουσιάζεται αναλυτικά στο Κουρίνου-Πίκουλα (1998) 93-97

³⁹⁸ Waywell – Wilkes (1994) 389, 393, 424

διαπιστωθούν στον ναό της στοάς, όπως η αναφορά στην ύπαρξη κλιμάκων και στον τάφο του οσίου στον νάρθηκα που δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί³⁹⁹.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, ο ναός της ρωμαϊκής στοάς οικοδομήθηκε μεταξύ των ετών 970-1000 μ.Χ., ενώ οι ταφές που διερευνήθηκαν τοποθετούνται μεταξύ 1150-1175 μ.Χ. Μετά τα μέσα του 13ου αιώνα (1260-1275μ.Χ.) και έως το 1300 μ.Χ. περίπου διαπιστώνεται εγκατάλειψη των κεντρικών χώρων της στοάς, οι οποίοι χρησιμοποιούνται και πάλι περίπου το 1325 μ.Χ. Στα μέσα του 14ου αιώνα διακόπτεται οριστικά η χρήση τους και ο χώρος εγκαταλείπεται⁴⁰⁰. Θεωρώ ότι στοιχεία των γραπτών πηγών για τη χωροθέτηση του ναού του Σωτήρος και τη «διάρκεια ζωής» του⁴⁰¹, όπως αναλυτικά παρουσιάστηκαν στην εργασία δεν επαληθεύονται στον ναό της ρωμαϊκής στοάς.

2. Ναοί εκτός των τειχών

2.1. Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στο οικοδομικό τετράγωνο 127⁴⁰²

Ναός των μεσοβυζαντινών χρόνων έχει αποκαλυφθεί –κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας– στο οικοδομικό τετράγωνο 127, σε οικόπεδο απαλλοτριωμένο σήμερα από το Υπουργείο Πολιτισμού. Το μνημείο ανήκει στην παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με συνεπτυγμένο το δυτικό σκέλος. Στα ανατολικά απολήγει σε τρεις ασπίδες Ιερού Βήματος, εκ των οποίων η κεντρική είναι πολυεδρική και οι πλάγιες ημικυκλικές, ενώ δυτικά αναπτύσσεται ο νάρθηκας. Στον ημικύλινδρο της μεσαίας ασπίδας διατηρούνται ίχνη υποστρώματος, ενώ κατά τη διάρκεια της ανασκαφής συλλέχθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών που μαρτυρούν ότι ο ναός έφερε

³⁹⁹ Οι ταφές που διερευνήθηκαν περιμετρικά του ναού δεν σχετίζονται με την ταφή του οσίου, ο οποίος ετάφη εντός του νάρθηκα, ενώ μία ταφή που διερευνήθηκε εντός της ρωμαϊκής στοάς, πλησίον πιθανής εισόδου στον ναό ανήκε σε νεαρό άντρα, όχι άνω των 25 ετών, βλ. σχετ. Waywell – Wilkes (1994) 428-429

⁴⁰⁰ Waywell – Wilkes (1994) 398

⁴⁰¹ Η αντιπαραβολή στοιχείων του αρχιτεκτονικού τύπου και της κάτοψης του ναού του Σωτήρος με τα αντίστοιχα του ναού που εντοπίστηκε στη ρωμαϊκή στοά δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί και να αποτελέσει ασφαλές στοιχείο σύγκρισης, διότι ο ναός της ρωμαϊκής στοάς έχει ανασκαφεί μερικώς

⁴⁰² Μπακούρου (1991) 116-117 · Βακούρου (2009) 306-307 · Μέξια – Φλώρου (2015) 5-9 · Πάντου – Ντουβή – Μέξια – Φλώρου (2016), υπό έκδοση

ζωγραφικό διάκοσμο. Κατά χώραν εντοπίστηκαν η Αγία Τράπεζα, καθώς και η τράπεζα της πρόθεσης. Βόρεια του ναού εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν αποδοθεί από τους μελετητές σε στοά ή πλαγιονάρθηκα. Περιμετρικά του μνημείου, αλλά και εσωτερικά στον νάρθηκα, ανασκάφησαν κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς τάφοι. Τα ορατά σήμερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ναού, διατηρούνται σε χαμηλό ύψος και ανήκουν κυρίως στη θεμελίωσή του. Στο μνημείο υλοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και ανάδειξης από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας τα έτη 2012-2015, στο πλαίσιο έργου συγχρηματοδοτούμενου από το ΕΣΠΑ.

Παλαιότερα το μνημείο είχε χρονολογηθεί στον 11ο αιώνα, με καταγραφή διαδοχικών οικοδομικών φάσεων έως και τα ύστερα κομνήνεια χρόνια, οπότε ο ναός καταστράφηκε από σεισμό. Νεότερα πορίσματα της έρευνας τοποθετούν την ανέγερση του ναού στα τέλη του 10ου αιώνα, με βάση τυπολογικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία⁴⁰³. Το μνημείο που έχει αποκαλυφθεί στο οικοδομικό τετράγωνο 127 έχει συσχετισθεί, λόγω του αρχιτεκτονικού του τύπου⁴⁰⁴, με τον ναό του Σωτήρος που οικοδόμησε ο όσιος Νίκων. Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με συνεπτυγμένο το δυτικός σκέλος, φαίνεται να επιχωριάζει στη Λακωνία και τη Μεσσηνία και έχει συνδεθεί με την κηρυγματική δράση του οσίου Νίκωνος στις περιοχές αυτές, η οποία συνδυάστηκε ενδεχομένως με την ανέγερση νέων εκκλησιαστικών κτισμάτων⁴⁰⁵. Υπέρ της προτεινόμενης ταύτισης έχει αναφερθεί και ο εντοπισμός σε μικρή απόσταση από τον ναό, εγκατάστασης ελαιοτριβείου και λουτρού, τα οποία θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τον ναό, συναποτελώντας ένα μοναστηριακό συγκρότημα. Το βυζαντινό λουτρό⁴⁰⁶ βρίσκεται ανατολικά του ναού και έχει θεμελιωθεί σε προγενέστερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα λουτρικής εγκατάστασης, των υστερορωμαϊκών χρόνων, ενώ το ελαιοτριβείο έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί βόρεια του ναού⁴⁰⁷. Κατά την άποψή μου η προτεινόμενη ταύτιση του ναού στο Ο.Τ. 127 με

⁴⁰³ Αθανασούλης – Κάππας (2015) 85, 91

⁴⁰⁴ Αθανασούλης – Κάππας (2015) 85, 91

⁴⁰⁵ Βλ. Κάππας (2010) 147-184

⁴⁰⁶ Μπούρας (1982) 99-112, όπου προτείνεται χρονολόγηση του μνημείου στο διάστημα 1100-1260, με βάση αρχιτεκτονικά στοιχεία και συγκρίσεις με άλλα λουτρικά συγκροτήματα στον ελλαδικό χώρο. Βλ. επίσης Βακούρου (2009) 307. Νεότερα στοιχεία της έρευνας στο οικοδομικό τετράγωνο 127 θα επέτρεπαν μία πρωϊμότερη χρονολόγηση του μνημείου, στο β' μισό του 10ου αιώνα, βλ. Μέξια – Φλώρου (2015) 11-25 · Πάντου – Ντουβή – Μέξια – Φλώρου (2016) υπό έκδοση

⁴⁰⁷ Μπακούρου – Κατσάρα (1998) 221 · Μπακούρου – Κατσάρα (2000) 265-266 · Μέξια (2006) 209-210 · Φλώρου (2006) 349-350 · Αναγνωστάκης (2007) 66-67 · Βακούρου (2009) 307-310 · Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων 2000-2010 (2012) 131-132 · Μπακούρου – Κατσάρα (2012) 364-367

τον ναό του Σωτήρος δεν τεκμηριώνεται από τον Βίο και τη Διαθήκη του οσίου, επί τη βάσει τόσο της χωροθέτησης, όσο και του αρχιτεκτονικού τύπου του τελευταίου.

2.2. Τρίκογχος ναός στο οικοδομικό τετράγωνο 126

Στο οικοδομικό τετράγωνο 126, εντός του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού της πόλης της Σπάρτης, έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί, επίσης σε απαλλοτριωμένες σήμερα από το Υπουργείο Πολιτισμού ιδιοκτησίες, τρίκογχος ναός. Πρόκειται για μόνοχωρο τρίκογχο τρουλαίο ναό με ταφική χρήση, όπως πιστοποιούν οι 53 συνολικά τάφοι που διερευνήθηκαν. Δυτικά του τρίκογχου διαμερίσματος και εγκάρσια σε αυτό, αναπτύσσεται ορθογώνιος νάρθηκας, στη δυτική πλευρά του οποίου εντοπίστηκε μαρμάρινο κατώφλι θυραίου ανοίγματος. Ο κυρίως ναός έφερε μαρμαροθετημένο δάπεδο, τμήματα του οποίου εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή, ενώ σπαράγματα τοιχογραφιών που συλλέχθηκαν μαρτυρούν για την τοιχογράφησή του.

Αναλυτικότερα όσον αφορά τις ταφές, διερευνήθηκαν 28 κιβωτιόσχημοι και 25 λακκοειδείς τάφοι, στο εσωτερικό του ναού, αλλά και περιμετρικά του. Δύο μόνο από τους τάφους, αμφότεροι κιβωτιόσχημοι, βρέθηκαν επάνω από τη στάθμη του δαπέδου του μνημείου, ενώ οι υπόλοιποι ήταν κατασκευασμένοι κάτω από αυτή. Από το εσωτερικό των τάφων συλλέχθηκε πλήθος κτερισμάτων που περιελάμβανε αντικείμενα προσωπικής χρήσης (π.χ. πόρπες, ενώτια, βραχιόλια), αλλά και καλής ποιότητας εφυαλωμένη κεραμική. Περιμετρικά του μνημείου διερευνήθηκαν προσκτίσματα πρόχειρης κατασκευής, ενώ νοτιοδυτικά του τρικόγχου, σε χαμηλότερη στάθμη εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων, κιβωτιόσχημος τάφος και ψηφιδωτό δάπεδο των υστερορωμαϊκών χρόνων. Αξιοσημείωτο στοιχείο αποτελεί η ευρείας χρήσης αρχαίου οικοδομικού υλικού στην οικοδόμηση του μνημείου, στην κατασκευή και κάλυψη των τάφων και κυρίως στην τοιχοποιία του νάρθηκα.

Οι ανασκαφείς χρονολόγησαν το μνημείο στο β' μισό του 10ου αιώνα, καταγράφοντας τη χρήση του έως και το α' μισό του 13ου αιώνα⁴⁰⁸.

⁴⁰⁸ Bakourou (2009) 303-306 · Μέξια – Φλώρου (2015) 27-31 · Πάντου – Ντουβή – Μέξια – Φλώρου (2016) υπό έκδοση

2.3. Μονόχωρος ναός στο οικοδομικό τετράγωνο 112

Στο οικοδομικό τετράγωνο 112, στις παρυφές του υψώματος *Τούμπανο*, σε ιδιωτικό οικόπεδο (φερόμενης ιδιοκτησίας Αγγελόπουλου) κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία ήρθε στο φως κοιμητηριακός ναός που χρονολογήθηκε από τον ανασκαφέα στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, με πιθανή χρήση και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο⁴⁰⁹. Ο ναός ήταν μικρών διαστάσεων, μονόχωρος, με ημικυκλική αψίδα Ιερού Βήματος, στα ανατολικά. Στο εσωτερικό του Ιερού Βήματος εντοπίστηκε κτιστή, τετράγωνη κάτοψη Αγία Τράπεζα και δυτικότερα ίχνη από τη θεμελίωση του τέμπλου. Το δάπεδο του ναού, διατηρούμενο σε καλή κατάσταση σε ικανή έκταση, αποτελούσαν αργοί λίθοι με παρέμβλητες πλίνθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό και η άνω επιφάνειά του ήταν επιστρωμένη με κουρασάνι.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής ήρθαν στο φως και διερευνήθηκαν 21 ταφές, εκ των οποίων οι 16 των χριστιανικών χρόνων. Δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, επιμελημένης κατασκευής εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του ναού και αποδόθηκαν από τον μελετητή σε εκκλησιαστικά ή εξέχοντα κοσμικά πρόσωπα. Σε ασύλητο κιβωτιόσχημο τάφο, δυτικά και εκτός του ναού εντοπίστηκε θησαυρός 556 χάλκινων νομισμάτων, αποτελούμενος κυρίως από μισά τεταρτηρά Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180). Σύμφωνα με τον μελετητή, η απόκρυψη του θησαυρού μπορεί να ερμηνευθεί με βάση δύο στοιχεία που προκύπτουν από γραπτές πηγές. Το πρώτο είναι ο σεισμός που έγινε στην περιοχή της Λακεδαιμονίας και καταγράφεται στον Βίο του Οσίου Νίκωνος: *καθ' ὃν καιρὸν ἔμελλε μικροῦ πᾶς ὁ χώρος τῆς Λακεδαίμονος ἔργον σεισμοῦ γενέσθαι καὶ πανωλεθρίαν δεινὴν ὑποστῆναι ἐκ θείας ἀγανακτήσεως, διὰ τρόπων φαυλότητα τῶν ἐν αὐτῇ κατοικούντων*⁴¹⁰. Επισημαίνεται ότι το τρίτο στάδιο συγγραφῆς του Βίου στο οποίο αποδίδεται το κεφάλαιο 47, όπου και η αναφορά στον σεισμό, τοποθετείται ένα έτος μετά την ανάληψη της ηγουμενίας της μονῆς από τον ηγούμενο-συγγραφέα του τμήματος αυτού, δηλαδή το 1149⁴¹¹. Η χρονολόγηση του θησαυρού μετά το 1143 και η συγγραφή του τρίτου τμήματος του Βίου το 1149, προσδιορίζουν το χρονικό διάστημα της απόκρυψης, εάν η τελευταία σχετίζεται με

⁴⁰⁹ Βελισσαρίου (2006) 427-434

⁴¹⁰ Λαμψίδης (2007²) 134.20-22

⁴¹¹ Σημειώνεται, ότι η χρονολογία αυτή είναι η μοναδική που παραδίδεται στο κείμενο του Βίου και έχει δεχτεί διαφορετικές ερμηνείες, βλ. Λαμψίδης (2007²) 138.6-11 και 317-320, όπου καταγράφεται αναλυτικά η προβληματική αναφορικά με την παραδιδόμενη χρονολογική ένδειξη

τον σεισμό. Η δεύτερη ερμηνεία της απόκρυψης του νομισματικού θησαυρού συνδυάζεται με τη διαταγή που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός το 1171, για την αιχμαλωσία των Βενετών και την κατάσχεση των περιουσιών τους⁴¹². Υπενθυμίζεται ότι στον Βίο, επίσης στο τρίτο τμήμα, καταγράφεται η παρουσία εμπόρων από την Ακουηλία, στη Λακεδαίμονα⁴¹³.

2.4. Τρίκλιτη βασιλική στη θέση «Κεραμιδάκι», Κοκκινόραχης⁴¹⁴

Στη θέση «Κεραμιδάκι» στην περιφέρεια του οικισμού Κοκκινόραχη, Δήμου Σπάρτης, 1χλμ. βόρεια της ακρόπολης της Αρχαίας Σπάρτης και της σύγχρονης πόλης αποκαλύφθηκε και διερευνήθηκε μεσοβυζαντινός κοιμητηριακός ναός⁴¹⁵. Η περίοδος χρήσης του προσδιορίστηκε, με βάση τα κινητά ευρήματα, μεταξύ του 11ου και του όψιμου 12ου/ πρώιμου 13ου αιώνα που συνιστά το *terminus post quem* για τη χρονολόγηση της εγκατάλειψης, ίσως και καταστροφής του ναού.

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με τρεις ημικυκλικές αψίδες στα ανατολικά και προσκτίσματα στα δυτικά. Στον ναό καταγράφηκαν δύο οικοδομικές φάσεις. Στην αρχική φάση κατασκευάστηκε μία μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με κοιμητηριακή χρήση εξαρχής, ενώ στην επόμενη οικοδομική φάση, έγινε η προσθήκη των δύο πλάγιων κλιτών. Ο ναός εντοπίστηκε στο επίπεδο της θεμελίωσης. Μετά την ολοκλήρωση της σωστικής ανασκαφικής έρευνας και την αρχαιολογική, σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση του μνημείου, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Εντός και εκτός του περιγράμματος του ναού αποκαλύφθηκαν σαράντα δύο (42) συνολικά τάφοι, εκ των οποίων τριάντα επτά (37) ήταν λακκοειδείς, τέσσερις (4) κιβωτιόσχημοι και ένας (1) κεραμοσκεπής, ενώ διερευνήθηκαν και τρεις (3) ελεύθερες ταφές. Οι τάφοι περιείχαν λιγοστά κτερίσματα που περιελάμβαναν κυρίως αντικείμενα προσωπικής χρήσης (ενώτια, πόρπη, δαχτυλίδι).

⁴¹² Κορδώσης (1982-1983) 109 · Βελισσαρίου (2006) 434, υποσ. 24 όπου σημειώνονται τα σχετικά αρχαιολογικά έγγραφα που μαρτυρούν για την διαταγή του Μανουήλ

⁴¹³ Λαμπιδής (2007²) 146.24-150.25, 450. Για την παρουσία και δραστηριοποίηση Βενετών εμπόρων στην πόλη της Λακεδαιμονίας βλ. Armstrong (2009) 313-321

⁴¹⁴ Οι αρχαιότερες εντοπίστηκαν κατά την διάρκεια κατασκευής του Αυτοκινητόδρομου Κόρινθος – Τρίπολη – Καλαμάτα και κλάδος Λεύκτρο – Σπάρτη

⁴¹⁵ Αρμένη – Ελευθερίου – Κώτση – Μπακοδήμου – Σκάγκος – Φλώρου (2014) 51-53 · Πάντου – Ελευθερίου – Φλώρου (2014α) · Ελευθερίου – Φλώρου (2017) · Παπαδημητρίου – Τσούλη – Ελευθερίου – Μαλτέζου – Σουχλέρης – Φλώρου (2019)

Στο εσωτερικό του κεντρικού κλίτους του ναού εντοπίστηκε θησαυρός 25 υπέρπυρων, κοπές Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185–1195) και Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195–1203), απόκρυψη η οποία έγινε μετά την παύση λειτουργίας του ναού και την εγκατάλειψη, ίσως και καταστροφή του. Πιθανή αιτία απόκρυψης συνιστά η φραγκική εισβολή στη Λακεδαιμονία.

Σημειώνεται ότι σε μέγιστη απόσταση 100μ. περίπου βόρεια/βορειοανατολικά του ναού, στο πλαίσιο υλοποίησης εργασιών του ίδιου έργου, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως βιοτεχνική εγκατάσταση των μεσοβυζαντινών χρόνων⁴¹⁶ που περιελάμβανε εργαστηριακό χώρο για την παραγωγή οικοδομικού κεραμεικού υλικού στο ανατολικό τμήμα της και οικιστικά κατάλοιπα της ίδιας εποχής στα δυτικά⁴¹⁷.

Ο εντοπισμός του κοιμητηριακού ναού, του εργαστηρίου και των οικιστικών καταλοίπων που πιθανότατα αποτελούν μια ενιαία εγκατάσταση, είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την τοπογραφία της περιοχής. Τεκμηριώνεται η ύπαρξη οργανωμένης εγκατάστασης εκτός των τειχών της Λακεδαιμονίας, όχι μόνο νότια και δυτικά της τειχισμένης Ακρόπολης, όπως είχε καταγραφεί έως σήμερα από τις σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αλλά και βόρεια σε μικρή απόσταση (500μ. περίπου) από τον ποταμό Ευρώτα⁴¹⁸ και επί κεντρικής οδικής αρτηρίας που οδηγούσε από τη Σπάρτη στη Θεράπνη, την περιοχή του Πάρνωνα και την Τεγέα της Αρκαδίας⁴¹⁹.

⁴¹⁶ Πάντου – Ελευθερίου – Φλώρου (2014β) · Πάντου – Ελευθερίου – Φλώρου (2014γ)

⁴¹⁷ Οι εν λόγω αρχαιότητες μετά την ολοκλήρωση των εργασιών και την αρχαιολογική, σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωσή τους διατηρήθηκαν σε κατάχωση, ενώ μικρό μέρος τους αποδομήθηκε, για τις ανάγκες του έργου

⁴¹⁸ Επισημαίνεται ότι στον ποταμό Ευρώτα στις αρχές του 11ου αιώνα (1027 μ.Χ.) ο μοναχός Νικόδημος ανακατασκευάζει παλαιά γέφυρα και οικοδομεί νέο μοναστηριακό συγκρότημα, αφιερωμένο στον Σωτήρα Χριστό, βλ. ανωτέρω σελ. 45-46

⁴¹⁹ Κουρίνου (2000) 70-73, 79-84

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εἰς Ἀθηνῶν
- AA: Αρχαιολογικόν Δελτίον
- AE: Αρχαιολογική Ἐφημερίς
- ABSA: *The Annual of the British School at Athens*
- ΒυζΜελ: Βυζαντιναί Μελέται
- ΒυζΣύμμ: Βυζαντινά Σύμμεικτα
- BNJ : *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher*
- ΔΧΑΕ: Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
- DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
- ΕΕΒΣ: Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
- ΕΙΕ: Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἐρευνῶν
- JÖB: *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*
- ΙΒΕ: Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν
- ΛακΣπ: Λακωνικαὶ Σπουδαί
- ΝΕ: Νέος Ἑλληνομνήμων
- ΠΑΕ: Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
- ΡG: *Patrologiae cursus completes. Series Graeca*
- ΡΕΒ: *Revue des Études Byzantines*
- ΟDB : *The Oxford Dictionary of Byzantium*
- ΤΜ: *Travaux et Mémoires.*

Αβραμέα, Α. – Γαλάνη-Κρίκου, Μ. – Τουράτσογλου, Γ. (1990). «Μολυβδόβουλλα με γνωστή προέλευση από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου Ἀθηνῶν», *Studies in Byzantine Sigillography* 2, 249-257

Αβραμέα, Α, (1993). «Νομισματικοὶ θησαυροὶ καὶ μεμονωμένα νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (ΣΤ΄ - Ζ΄ αἰῶνα)», *ΒυζΣύμμ* 5, 49-89

Αβραμέα, Α. (2000). «Ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ Πελοπόννησος», στο: *Οἱ μεταμορφώσεις τῆς Πελοποννήσου. (4^{ος} – 15^{ος} αἰ.)* (Ἐλ. Γραμματικοπούλου επιμ.), Ἀθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 9-18

- Αβραμέα, Α. (2012). *Η Πελοπόννησος από τον 4ο ως τον 8ο αιώνα. Αλλαγές και συνέχεια*, (Μ. Κρεμμυδάς μτφρ.), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Αδαμαντίου, Αδ. (1931). «Μονή τοῦ Ὁσίου Νίκωνος καὶ ἀρχαῖαι τοιχογραφίαι ἐν Σπάρτῃ», *ΕΕΒΣ* 8, 416-417
- Αδαμαντίου, Αδ. (1934). «Ἀνασκαφαὶ ἐν Σπάρτῃ», *ΠΑΕ*, 126-128
- Αθανασούλης, Δ. – Κάππας, Μ. (2015). «Σταυροειδεῖς εγγεγραμμένοι ναοὶ με συνεπτυγμένο δυτικὸ σκέλος», στο: *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκὸ Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, (Β. Κατσαρός, Α. Τούρτα επιμ.), Αθήνα, 79-96
- Αναγνωστάκης, Η. (1993α). «Ἡ θέση των ειδωλολατρῶν στο Βυζάντιο. Ἡ περίπτωση των “Ἑλλήνων” του Πορφυρογέννητου», στο: *Οἱ περιθωριακοὶ στο Βυζάντιο*, (Χρ. Μαλτέζου, επιμ.), Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, 25-47
- Αναγνωστάκης, Η. (1993β). «Το επεισόδιο του Ἀδριανού. “Πρόγνωσης” καὶ “Τελεσθέντων Δήλωσις”», στο: *Πρακτικὰ του Β’ Διεθνούς Συμποσίου Ἡ ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, (Ν. Μοσχονάς, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΚΒΕ, 195-226
- Αναγνωστάκης, Η. (1997). «Ἡ χειροποίητη κεραμικὴ ἀνάμεσα στην Ἱστορία καὶ την Αρχαιολογία», *Βυζαντικά* 17, 285-330
- Αναγνωστάκης, Η. (2000). «Οἱ πελοποννησιακοὶ σκοτεινοὶ χρόνοι: Το σλαβικὸ πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ἢ της ἔρευνας;», στο: *Οἱ μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4^{ος} – 15^{ος} αι.)*, (Ελ. Γραμματικοπούλου, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 19-34
- Αναγνωστάκης, Η. – Λαμπροπούλου, Α. (2002). «Καταστολή: μια μορφή ανοχῆς στην Πελοπόννησο του 9ου καὶ 10ου αἰώνα», στο: *Ανοχὴ καὶ καταστολή στους μέσους χρόνους*, (Κ. Νικολάου επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 47-61
- Αναγνωστάκης, Η. (2007), «Ἡ ελαιοφόρος Πελοπόννησος στους μέσους βυζαντινοὺς χρόνους», στο: *«Ὁ δε τόπος... ελαιοφόρος». Ἡ παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, (Ε. Μπενέκη, επιμ.), Αθήνα: Πολιτιστικὸ Ίδρυμα Ομίλου Πειραιῶς, 61-73
- Αναγνωστάκης, Η. (2012). «Μονεμβασία – Λακεδαίμων: Για μια τυπολογία ἀντιπαλότητας καὶ για την Κυριακὴ ἀργία στις πόλεις», στο: *Οἱ Βυζαντινὲς πόλεις (8ος – 15ος αἰώνας)*, (Τ. Κιουσοπούλου επιμ.), Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης, 101-137
- Αναγνωστάκης, Η. (2018). «Ὁ χρόνος στον Βίο του Νίκωνος Μετανοείτε», στο: *Ὅψεις του βυζαντινοῦ χρόνου*, (Ελ. Σαράντη, Αικ. Δελλαπόρτα, Θ.

- Κολλυροπούλου, επιμ.), Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και Χριστιανικό και Βυζαντινό Μουσείο, 196-218
- Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων 2000-2010 (2012), (Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, επιμ.), Αθήνα, 131-132
- Αρβανιτόπουλος, Στ. (2014). «Επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών της αρχαιότητας σε εκκλησιαστικά και κοσμικά κτήρια του Μυστρά», στο: *Η πρόσληψη της Αρχαιότητας στο Βυζάντιο, κυρίως κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους*, (Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 373-394
- Αρμένη, Π. – Ελευθερίου, Ε. – Κώτση, Α. – Μπακοδήμου, Ζ. – Σκάγκος, Ν. – Φλώρου, Μ. (2014). «Στον πηγαϊμό για την Σπάρτη, στις όχθες του Ευρώτα...», *Λακωνικόν Ημερολόγιον*, Σπάρτη: Εκδ. ΙΔΙΟΜΟΡΦΗ, 51-53
- Anagnostakis, I. – Kaldellis, An. (2014). “The Textual Sources for the Peloponnese, A.D. 582-959: Their Creative Engagement with Ancient Literature”, στο: *Greek Roman and Byzantine Studies* 54, 105-135
- Armstrong, P. – Cavanagh, W. G. – Shipley, G. (1992). “Crossing the river: Observations on routes and bridges in Laconia from the Archaic to Byzantine periods”, *ABSA* 97, 293-310
- Armstrong, P. (2002). “The survey area in the Byzantine and Ottoman periods”, στο: *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey, τ. 1. Methodology and Interpretation*, (W. Cavanagh – J. Crouwel – R.W.V. Catling – G. Shipley, επιμ.), BSA, [Supplementary Volume 26], Λονδίνο: Βρετανική Σχολή Αθηνών, 339-402
- Armstrong, P. (2007). “ Monasteries old and new: the nature of the evidence”, στο: *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries*, (Μ. Mullett, επιμ.), Μπέλφαστ, 315-344
- Armstrong, P. (2008). “The Monasteries of saint Nikon: The Amyklaion, Sparta and Lakonia”, στο: *Dioskouroi. Studies presented to W.G.Cavanagh and C.B.Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology*, (C.Gallou – Μ. Georgiadis – G. Musket, επιμ.), Οξφόρδη, 352-369
- Armstrong, P. (2009). “Merchants of Venice at Sparta in the 12th century”, στο: *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical*

- Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, (W. Cavanagh – C. Gallou – M.Georgiadis, επιμ.), BSA Studies 16, London, 313-321
- Ανταμέα, Α. (2001). “Les Slaves dans le Péloponnèse”, στο: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος – 9ος αι.)*, (Ε. Κουντούρα-Γαλάκ, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 293-302
- Βαγιακάκος, Δ.Β. (1990). «Ευρώτας. Ονοματολογία», στο: *Πρακτικά του Έκτακτου Πνευματικού Συμποσίου (Σπάρτη-Μυστράς 27-29 Μαΐου 1988). Από την φωτεινή κληρονομιά του Μυστρά στην Τουρκοκρατία*, [Πελοποννησιακά, Παράρτημα 16], Αθήνα, 365-380
- Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, Α. (1979). «Λακωνία, Λάκωνες εις τούς βυζαντινούς συγγραφείς», *ΛακΣπ* 4, 3-12
- Βαχαβιώλος, Δ. (2014). *Η ιστορία της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο*, (Διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα:
<http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/5643>
- Βέης, Ν. (1905). «Οι Εβραίοι της Λακεδαιμονίας και του Μυστρά», *Νουμάς*, 10-11
- Βελισσαρίου, Π. (1988). «Η τοπογραφική θέση της Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας», *ΛακΣπ* 9, 114-116
- Βελισσαρίου, Π. (1990). «Η Μονή του Όσιου Νίκωνος στην Λακεδαιμονία. Τοπογραφικός εντοπισμός», *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, 10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 18-20.5.1990, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 19
- Βελισσαρίου, Π. (1992). «Η Αρχιτεκτονική του Καθολικού τῆς Μονῆς Νίκωνος στην Λακεδαιμονία κατὰ τὰς πηγὰς», *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, 12ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 15-17.5.1992, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 9
- Βελισσαρίου, Π. (1999). «Η τοπογραφία και αρχαιολογία της μεσοβυζαντινής Πελοποννήσου στα κείμενα του Οσίου Νίκωνος» (περίληψη), στο: *Μνήμη του οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε»*, [Πελοποννησιακά, Παράρτημα τόμ. ΚΔ'], 46-47
- Βελισσαρίου, Π. (2006). «Ανασκαφή κοιμητηριακού ναού στη Σπάρτη (οικόπεδο Γ. Αγγελόπουλου)», στο: *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Στ' ΕΠΚΑ – 6η ΕΒΑ, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 427-434

- Βλαχάκος, Π. (2015). *Ο βίος του αγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας. Ιστορική, γλωσσική και υφολογική διερεύνηση*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μπαρμπουνάκη
- Βογιατζής, Σ. (2012). «Κιονοστήρικτοι νάρθηκες-λιτές στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική», *ΔΧΑΕ* 33, 37-54
- Βοκοτόπουλος, Π. (1976-1978). «Παρατηρήσεις στην λεγομένη βασιλική του Ἁγίου Νίκωνος», στο: *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, τόμ. 2, [Πελοποννησιακά, Παράρτημα 6], ἐν Ἀθήναις, 273-282
- Baker, J. (2006). “A coinage for late Byzantine Morea under Manuel II Palaiologos (1391-1425), *Revue Numismatique* 162, 395-416
- Bakourou, Aim., (2009). «Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία», στο: *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, (W. Cavanagh – C. Gallou – M.Georgiadis, επιμ.), BSA Studies 16, Λονδίνο, 301-311
- Bandy, A. (2000). “Testament of Nikon the Metanoelite for the Church and Monastery of the Savior, the Mother of God and St. Kyriake in Lakedaimon”, στο: *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders’ Typika and Testaments*, (J. Thomas – A. Constantinides Hero, επιμ.), Ουάσινγκτον, 313-322
- Blouet, A., Ravoisie, A., Poirot, A., Trezel, F., Gournay, F. (1833). *Expédition scientifique de Morée ordonnée par le gouvernement et archéologiques sur la principauté d’Achaïe (1205-1430)*, vols I-IV, Paris
- Bon, A. (1951). *La Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris
- Bon, A. (1969). *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d’Achaïe (1205-1430)*, Paris
- Bosonquet, R.C. – Wace, A.J.B. – Dickins, G. – Dawkins, G. – Tillyard, H.J.W. – Traquair, R. (1905-1906). “Laconia: II. Excavations at Sparta, 1906”, *BSA* 12, 277-479
- Buchon, J. A. (1843). *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, Séjour et Études historiques en 1840 et 1841*, Paris

- Bouras, Ch. (1981). "City and Village: Urban Design and Architecture" *JÖB* 31/1. 611-635
- Bowman, St. (1985). "The Jewish Settlement in Sparta and Mistra", *BNJ*, 22, 131-146
- Γαλανόπουλος, Μ. (1933). *Βίος, πολιτεία, εικονογραφία, θαύματα και άσματική άκολουθία του Όσίου και Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος του «Μετανοείτε»*, Έν Αθήναις
- Γαλανόπουλος, Μ. (1936). «Ο Λακεδαιμόνιος βιβλιογράφος επίσκοπος Βρεσθένης Παρθένιος», *ΕΕΒΣ* 12, 251-263
- Γερολυμάτου, Μ. (2014). «Πελοποννησιακές μονές και εξουσία (10ος -11ος αι.)», στο: *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, (Β. Κόντη, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 37-53
- Γερολυμάτου, Μ. (2017). «Νόμισμα και φορολογία στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο», στο: *Το νόμισμα στην Πελοπόννησο, Βυζαντινοί και Νεότεροι χρόνοι*, *BCH* 57, Τόμ. 2, (Ε. Αποστόλου, επιμ.), Αθήνα, 181-192
- Γκαγκτζής, Δ. – Λεοντσίνη, Μ. – Πανοπούλου, Α. (1993). «Πελοπόννησος και νότια Ιταλία: σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο», στο: *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, (Ν. Μοσχονάς, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ, 469-486
- Γκιολές, Ν. (1992). *Βυζαντινή Ναοδομία (600 – 1204)*, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα
- Γριτσόπουλος, Τ. (1999) «Είσαγωγή εις τὰς περι τὸν Όσιον Νίκωνα σπουδὰς», στο: *Μνήμη του οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε»*, [Πελοποννησιακά, Παράρτημα τόμ. ΚΔ'], 5-26
- Costa-Louillet, G. (1961). "Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles", *Hommage a G. Ostrogorsky, Byzantion* 31, 309-369
- Διαμαντή, Κ. (1988). «Οι τοιχογραφίες του ασκηταριού του Αγίου Νίκωνα στην Τρύπη της Λακωνίας», *ΛακΣπ* 9, 347-375
- Δρανδάκης, Ν. (1962). «Εικονογραφία του όσιου Νίκωνος», *Πελοποννησιακά* 5, 306-319, πίν. Θ'-ΙΗ', (= *Μάνη και Λακωνία*, Γ', 135-158)
- Δρανδάκης, Ν. (1967). "Χριστιανικὰ Έπιγραφαὶ Λακωνικῆς", *ΑΕ*, 137 -177, πίν. 16-29 (= *Μάνη και Λακωνία*, Δ', 57-111)
- Δρανδάκης, Ν. (2009). *Μάνη και Λακωνία*, (Χ. Κωνσταντινίδη, επιμ.), *ΛακΣπ*, Παράρτημα 17, τ. Α'-Ε', Αθήναι
- Dickins, G. (1906α), "Laconia.II. Excavations at Sparta, 1906. The Theatre", *BSA* 12 (1905-6), 394-406

- Dickins, G. (1906β), “Laconia.II. Excavations at Sparta, 1906. Topographical Conclusions”, *BSA* 12 (1905-6), 431-439
- Ελευθερίου, Ε. – Φλώρου, Μ. (2017). «Νέα εθνική οδός Λεύκτρο – Σπάρτη. Ανακαλύπτοντας την ανθρώπινη παρουσία στην υπαίθρο χώρα της Λακεδαιμονίας κατά τους πρωτοβυζαντινούς και βυζαντινούς χρόνους», στο: *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα*, Συνέδριο, ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΥΠΠΟΑ, Αρχαιολογική Εταιρεία, 8–9 Δεκεμβρίου 2017 (Πρακτικά υπό έκδοση)
- Forster, E.S. – Woodward, M.N.T. (1906-1907). “Laconia : II. Topography”, *BSA* 13, 219-267
- Feissel, D. – Philippidis-Braat, A. (1985). “Inventaires en vue d’ un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l’ exception de Mistra)”, *Travaux et mémoires* 9, 267-395
- Jenkins, R.J.H. – Mango, C. (1961). “A Synodikon, of Antioch and Lacedaemonia”, *DOP* 15, 225-242
- Heurtley, W.A. (1925-1926). “ Annual Meeting of Subscribers”, *BSA* 27, 256-275
- Ζακυθινός, Δ. (1957). «Κάστρον Λακεδαίμονος», *Ελληνικά* 15, 108-111.
- Ζησίου, Κ. (1909). «Επιγραφαί των Χριστιανικών χρόνων της Ελλάδος. Α΄ Λακεδαίμονος», *Βυζαντίς* 1, 422-460
- Ήμελλος, ΣΤ. (1999), «Η Εθνική σημασία της δράσεως του Οσίου Νίκωνος», στο: *Μνήμη του οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε»*, [Πελοποννησιακά, Παράρτημα τόμ. ΚΔ΄], 5-74
- Θέμελης, Π. (2007-2008). «Ιουδαίοι, Σπαρτιάτες, Κάδμος», *ΑΑΑ*, τόμ. 40-41, 177-186
- Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*, (2005). Δίκτυο Μουσείων Μάνης 2. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης, (Π. Καλαμαρά, επιμ.), Αθήνα
- Καλοπίση-Βέρτη, Σ. – Παναγιωτίδη-Κεσίσσολου, Μ. (2010). *Πολύγλωσσο εικονογραφημένο λεξικό όρων βυζαντινής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Κάππας, Μ. (2010). «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία 7^{ος} – 12^{ος} αιώνας», στο: *Χριστιανική Μεσσηνία: Μνημεία και ιστορία της ιεράς μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Μίλητος, 147-186

- Καραγιάννη, Φ. (2017). «Η θέση του επισκοπικού ναού στη βυζαντινή πόλη», στο: *ΚΤΙΤΩΡ, Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη*, (επιστ. επιμ. Βαραλής Ι. , Καραγιάννη Φ.), Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μυγδονία, 155-164
- Κολιτσίδα-Μακρή, Ι. (2017). «Η σφραγιστική μαρτυρία στην Πελοπόννησο κατά τους Σκοτεινούς χρόνους: Μία πρώτη προσέγγιση», στο: *Το νόμισμα στην Πελοπόννησο, Βυζαντινοί και Νεότεροι χρόνοι, BCH 57*, Τόμ. 2, (Ε. Αποστόλου, επιμ.), Αθήνα, 157-168
- Κομνηνός, Π. (1896-1898). *Λακωνικά χρόνων προϊστορικῶν τε καὶ ἱστορικῶν*, τεύχ. Α΄- Ζ΄, Ἐν Ἀθήναις
- Κόντη, Β. (1999). «Μαρτυρίες για την εικονομαχική έριδα στην Πελοπόννησο. Προβλήματα και προσεγγίσεις», *ΒυζΣύμμ* 13, 77-95
- Κόντη, Β. (2000). «Ἡ βυζαντινὴ Πελοπόννησος», στο: *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου. (4ος – 15ος αι.)*, (Ελ. Γραμματικοπούλου, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ, 35-58.
- Κορδώσης, Μ. (1981). «Ἡ σλαβικὴ ἐποίκηση στὴν Πελοπόννησο με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια», *Δωδώνη* 10, 381-444
- Κορδώσης, Μ. (1981-1982). «Ἡ περιγραφὴ τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν Ἄραβα περιηγητὴ Ἐδρίσι», στο: *Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Διεθνοῦς συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980*, [Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8], Αθήνα, 261-268
- Κορδώσης, Μ. (1982-1983). «Τὸ ἐμπόριο στὴ βυζαντινὴ Λακωνία (Θ΄ αἰ.-1204)», στο: *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982*, [Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9], Αθήνα, 107-112
- Κορδώσης, Μ. (1986). «Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ελλάδος ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά προβλήματα», *Ἱστοριογεωγραφικά* 1, 53-194
- Κουκουλές, Φ. (1935). Βιβλιοκρισία του: Αρχ. Μελ. Εὐαγγ. Γαλανόπουλος, Βίος, πολιτεία, εικονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε», *ΕΕΒΣ* 11, Ἐν Ἀθήναις, 468
- Κουκουλές, Φ. (1949). *Βυζαντινὸν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, τόμ. Γ΄, Εκδόσεις Παπαζήση
- Κουκουλές, Φ. *Βυζαντινὸν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, τόμ. Β΄ 1, Αθήναι: Εκδόσεις Παπαζήση
- Κουρίνου-Πίκουλα, Ε. (1998). «Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», *ΛακΣπ* 14, 89-104

- Κουρίνου, Ε. (2000). *Σπάρτη, Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα: Horos
- Κουρίνου-Πίκουλα, Ε. (2014). «Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Λακεδαιμονίας: Ο ναός του Οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε», στο: *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, (Β. Κόντη, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 55-61
- Katsara, E. (2009). «Η βασιλική της ακρόπολης της Σπάρτης: πρόγραμμα έρευνας», στο: *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, (W. Cavanagh – C. Gallou – M.Georgiadis, επιμ.), BSA Studies 16, London, 323-330
- Kaplan, M. (2008). “La fondation de Nikôn le Métanoëite à Sparte: un monastère urbain, sa ville et sa campagne”, στο: *Puer Apuliae: mélanges offerts à Jean-Marie Martin*, τόμ. Β΄, (Ε. Cuozzo – V. Déroche – A. Peters-Custot – V. Prigent, επιμ.), Παρίσι, 383-393
- Kazdan, A. – Maguire, H. (1991). “Byzantine Hagiographical Texts as sources on Art”, *DOP* 45, 1-22
- Kazhdan, A. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I-III, New New York - Oxford
- Λαμπροπούλου, Ά. (1989). «Οι πανηγύρεις στην πελοπόννησο κατά την μεσαιωνική εποχή», στο: *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, (Χ. Αγγελίδη, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΚΒΕ, 291-310
- Λαμπροπούλου, Ά. (1993). «Μορφές επικοινωνίας Εβραίων και χριστιανών στην Πελοπόννησο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», στο: *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, (Ν. Μοσχονάς, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΚΒΕ, 657- 682
- Λαμπροπούλου, Ά. – Αναγνωστάκης, Η. – Κόντη, Β. – Λεοντσίνη, Μ. – Πανοπούλου, Α., (1996). «Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο», στο: *Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού, 9ος-20ος αιώνες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος «Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε», Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 1994*, (Κ. Νικολάου επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 77-107

- Λαμπροπούλου, Α. (1999). «Οι Εβραίοι στην Πλοπόννησο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο», στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο Ο Ελληνικός εβραϊσμός*, Αθήνα, 32-63
- Λαμπροπούλου Α. – Αναγνωστάκης, Η. – Κόντη Β. – Πανοπούλου, Α. (2001). «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους σκοτεινούς αιώνες», στο: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου*, (Ελ. Κουντούρα-Γαλάκη, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 189-229
- Λαμπροπούλου, Α. – Αναγνωστάκης, Η. – Κόντη, Β. – Πανοπούλου, Α., (2004). «Μνήμη και λήθη της λατρείας των αγίων της Πελοποννήσου (9ος – 15ος αιώνας)», στο: *Οι Ηρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος – 16^{ος} αιώνας*, (Ελ. Κουντούρα-Γαλάκη, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ, 272-275
- Λαμπροπούλου, Α. (2013). «Από τη λήθη στη μνήμη: η λατρεία του Αγίου Θεοκλήτου επισκόπου Λακεδαιμονίας (9ος αι.)», στο: *Πρακτικά του Λακωνικού Πνευματικού Συμποσίου 2008, Γύθειον 17-19 Οκτωβρίου 2008*, [Πελοποννησιακά, Παράρτημα 30], Αθήνα, 103-120
- Λαμπροπούλου, Α. (2015-2016). «Η Επισκοπή Λακεδαίμονος κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Από τον Επίσκοπο Θεόκλητο στον Θεοδώρητο», *ΛακΣπ.* τόμ. ΚΑ', 79-98
- Λάμπρος, Σπ. (1907). «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν», *ΝΕ* 4, 152-187, 303-357, 492-494
- Λάμπρος, Σπ. (1908). «Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης ἐν τῇ Λακωνικῇ», *ΝΕ* 5, 414-423
- Λαμψίδης, Ο. (2007²). *Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. Κείμενα – Σχόλια*, [Παράρτημα 13], Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακῶν Μελετῶν περιοδικῶ “Ἀρχεῖον Πόντου”
- Λαμψίδης, Ο. (2014). «Αποστολικὸς κηρυγματικὸς μοναχισμὸς», στο: *Ο μοναχισμὸς στην Πελοπόννησο*, (Β. Κόντη, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 17-27
- Lemerle, P. (1963). “La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire”, *REB* 21, 5-49
- Μακρή, Ι. (1982). «Μολυβδόβουλο Ρενδακίου», *ΑΑΑ* 25/1, 101-114
- Μαλιγκούδης, Φ. (2013²). *Σλάβοι στην Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη
- Μαρίνου, Γ.(2009). «Άγιος Δημήτριος, η μητρόπολη του Μυστρά», στο: *Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά* (Στ. Σίνος επιμ.), Αθήνα, 115-131

- Μέντζος, Α. (2017). *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Θεσσαλονίκη 4-7 Οκτωβρίου 2017, Περιλήψεις Ανακοινώσεων*
- Μέξια, Α. (2006). «Ελαιοκομία στη βυζαντινή Λακεδαιμονία. Πηγές και αρχαιολογικά τεκμήρια», *ΛακΣπ* 18, 205-223
- Μέξια, Α. (2010). «Ακρόπολη Αρχαίας Σπάρτης, βυζαντινός ναός στο κυκλικό οικοδόμημα», *ΑΔ* 65, 45-46
- Μέξια, Α. – Φλώρου, Μ. (2015). *Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης*, Αθήνα
- Μητράκος, Ι. (2007). *Το Συναξάρι των Λακώνων Αγίων, Σπάρτη*
- Μηνόπουλος, Θ. (1894). *Λόγος έκφωνηθείς ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε καὶ ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις τοῦ ἐν Σπάρτῃ ἐνοριακοῦ ναοῦ τοῦ Ἐὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου*, Αθήνα
- Μουτζάλη Α. (1979). «Οδός Ἀγίδος. Οικόπεδου φερόμενης ιδιοκτησίας Κάτσου», *ΑΔ* 34, Χρονικά Β' 1, 157-159
- Μουτζάλη Α. (2000). «Σλάβοι στην βυζαντινή Πελοπόννησο», *Αρχαιολογία* 74, 64-72.
- Μπακούρου, Αιμ. (1991). «Σπάρτη. Οδός Τριακοσίων. Οικόπεδο Ελευθ. Ρήγου», *ΑΔ* 46, Β' 1 Χρονικά, 116-117
- Μπακούρου, Αιμ. (1996). «Το «κυμητήριον» του επισκόπου Στεφάνου. Τοπογραφικές παρατηρήσεις για την παλαιοχριστιανική Λακεδαιμονία», *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Α' Μελέτες, 335-360
- Μπακούρου, Αιμ. – Κατσάρα, Ε. (1998). «Οδός Αλκμάνος και Λυσσάνδρου (Ο.Τ. 127, οικόπεδο Ε. Φιλippόπουλου,)», *ΑΔ* 50, Β' 1 Χρονικά, 265-266
- Μπακούρου, Αιμ. – Κατσάρα, Ε. (2000). «Οδός Λυσσάνδρου (οικόπεδο Φιλippόπουλου, Ο.Τ. 127)», *ΑΔ* 53, Β' 1 Χρονικά, 221
- Μπακούρου, Αιμ., Κατσάρα, Ε. (2012). «Οδός Αλκμάνος και Λυσσάνδρου (Ο.Τ. 127, οικόπεδο Ε. Φιλippόπουλου,)», *ΑΔ* 56-59, Β' 4 Χρονικά, 364-367
- Μπούρας, Χ. (1982). «Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαιμονία». *Αρχαιολογική Έφημερίς*, 99-112.
- Μπούρας, Χ. (2006). «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα», στο: *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τόμ. 2, (Α. Λαΐου, επιμ.), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 193-230

- Miklosich, Fr. –Müller, J. (1860-1890). *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I-VI, Βιέννη
- Millet, G. (1899). “ Les inscriptions byzantins de Mistra”, *BCH* 23, 97-156
- Morris, R. (2004). «The Spread of the Cult of St. Nikon “Metanoieite”», στο: *Οι ήρωες της ορθόδοξης εκκλησίας, Οι νέοι άγιοι, 8ος – 16^{ος} αιώνας*, (Ελ. Κουντούρα-Γαλάκη, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ, 433-458
- Νικοδήμου Άγιορείτου (1998). *Συναξαριστής τῶν δώδεκα μηνῶν*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη: Ορθόδοξος Κυψέλη
- Nesbitt, J. – Oikonomides, N. (1994). *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks Papers and in the Fogg Museum of Art*, Τόμ. II, Ουάσινγκτον
- Οικονομίδης, Ν. (2014). «Όψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία», στο: *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο*, (Β. Κόντη, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 29-35
- Ousterhout, R. (1999). *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press
- Πάντου, Ε. – Ελευθερίου, Ε. Π. – Φλώρου, Μ. (2014α). «Αυτοκινητόδρομος Λεύκτρο-Σπάρτη. Κλάδος 1/Χ.Θ. 0+250 (παρά τη Χ.Θ. 44+900)», *ΑΔ* 69, Χρονικά (υπό έκδοση)
- Πάντου, Ε. – Ελευθερίου, Ε. Π. – Φλώρου, Μ. (2014β). «Αυτοκινητόδρομος Λεύκτρο-Σπάρτη. Χ.Θ. 44+825-44+925», *ΑΔ* 69, Χρονικά (υπό έκδοση)
- Πάντου, Ε. – Ελευθερίου, Ε. Π. – Φλώρου, Μ. (2014γ). «Αυτοκινητόδρομος Λεύκτρο-Σπάρτη. Χ.Θ. 44+925-44+975», *ΑΔ* 69, Χρονικά (υπό έκδοση)
- Πάντου, Ε. – Ντουβή, Κ. – Μέξια, Α. – Φλώρου, Μ. (2016). «Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης», *ΑΔ* 71, Χρονικά (υπό έκδοση)
- Πάντου, Ε. – Γιαννακάκη, Χ. – Μαλτέζου, Α. – Ντουβή, Κ. (2016). «Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Σπάρτης», *ΑΔ* 71, Χρονικά (υπό έκδοση)
- Παπαδημητρίου, Ά. – Τσούλη, Μ. – Ελευθερίου, Ε. – Μαλτέχου, Α. – Σουχλέρης, Λ. – Φλώρου, Μ. (2019). «Αρχαίοι και σύγχρονοι δρόμοι στην κοιλάδα του Ευρώτα. Οι ανασκαφικές έρευνες στην υπαίθρο χώρα της βόρειας Λακεδαίμονος, στο πλαίσιο του Έργου “Μελέτη, Κατασκευή, Χρηματοδότηση, Λειτουργία, Συντήρηση και Εκμετάλλευση του Αυτοκινητόδρομου Κόρινθος – Τρίπολη – Καλαμάτα και κλάδος Λεύκτρο – Σπάρτη”», στο: *Ίδια ή μνήμη γινάμενη παρὸν...Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειῶν Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική*

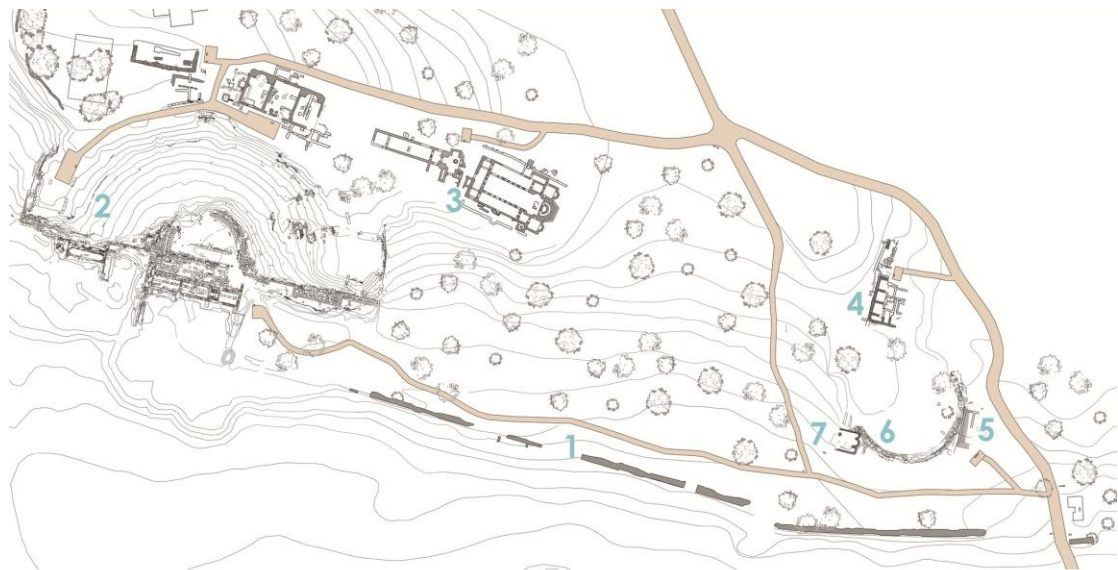
- περίοδο 2011-2019, Συνέδριο, ΥΠΠΟΑ, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 25-28 Νοεμβρίου 2019, (Πρακτικά υπό έκδοση)
- Πέννα Β. (1996). «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: Η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.)», στο: *Μνήμη Martin J. Price*, Αθήνα: Ελληνική Νομισματική Εταιρεία, 195-288
- Περδικούλιας, Π. (2018). *Τα χρυσόβουλλα του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου του ναού της Οδηγήτριας στον Μυστρά: τοπογραφία και ζητήματα γαιοκτησίας*, Διδακτορική διατριβή, Καλαμάτα: <http://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/84>
- Πιέρρος, Ν. (1999). «Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος τοῦ Ὁσίου Νίκωνος καὶ τοῦ παιγνίου τοῦ τσουγγανίου», στο: *Μνήμη του οσίου Νίκωνος του «Μετανοείτε»*, [Πελοποννησιακά, Παράρτημα τόμ. ΚΔ'], 49-64
- Πολέμης, Ι. – Μίνεβα, Ε. (2016). *Βυζαντινὰ ὕμνογραφικὰ καὶ ἀγιολογικὰ κείμενα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη
- Pantou, E. (2009). «Ὁ Λακεδαιμονίας Ἅγιος Θεόκλητος: τοπογραφικές επισημάνσεις», στο: *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, (W. Cavanagh – C. Gallou – M.Georgiadis, επιμ.), BSA Studies 16, London, 343-349
- Pertusi, A. (1952). *Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Περί Θεμάτων, Constantino Porfirogenito, De thematibus*, Biblioteca Apostolica Vaticana, studi e testi 160, Vaticano
- Powell, A.D. (1995). “Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report. The Medieval Occupation of the theatre”, *ABSA* 90, 445-447
- Rosenqvist, J.O. (1996). “The Text of the Life of St Nikon “Metanoieite” Reconsidered”, στο: *Leimon: studies presented to Lennart Rydén on his sixty-fifth birthday*, (J. O. Rosenqvist, επιμ.), Ουψάλα, 93-111
- Σαββίδης, Α. (1991). «Τα προβλήματα σχετικά με τον Λέοντα Χαμάρετο», *ΒυζΜελ* 3, 350 – 383
- Σαββίδης, Α. (1995). «Ο Λάκων Άρατος και οι Ιουδαίοι της Σπάρτης στα τέλη του 10ου μ.Χ. αιώνα», *ΒυζΜελ* 6, 123 – 140
- Σγουρίτσας, Α. (1956). «Ο Λακεδαιμονίας Ἅγιος Θεόκλητος», *Θεολογία* 27, 567-593

- Σίνος, Στ. (2009). «Η ιστορία του βυζαντινού οικισμού του Μυστρά», στο: *Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά* (Στ. Σίνος επιμ.), Αθήνα
- Σκάγκος, Ν. (2008). «Η αμπελοκαλλιέργεια στη Λακωνία κατά τους βυζαντινούς χρόνους», στο: *Μονεμβάσιος Οίνος – Μονοβασ(ί)α – Malvasia* (Η. Αναγνωστάκης, επιμ.), Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, 223 – 258
- Σοφιανός, Δ. (1993). *Οι βυζαντινοί άγιοι του ελλαδικού χώρου μέσα από τις πηγές και τα κείμενα*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν
- Σωτηρίου Γ. (1940), «Ανασκαφαὶ ἐν τῇ παλαιᾷ Σπάρτῃ», *ΠΑΕ* 1939,107-118
- Sanders, G.D.R. (1993). “Excavations at Sparta: The Roman Stoa 1988-91, Preliminary Report, I. Medieval Pottery”, *ABSA* 88, 251-286
- Saradi, H.G. (2014). “The city in Byzantine Hagiography”, στο: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. Volume II: Genres and Contexts*, (St. Epthymiades, επιμ.), 419-452
- Stavrakos, Ch. (2005). «Δύο αδημοσίευτα μολυβδόβουλα από τη Σπάρτη. Παρατηρήσεις σχετικές με τη διακίνηση των βυζαντινών σφραγίδων στη μεσαιωνική Λακεδαίμονα (8ος – 12ος αιώνας)», στο: *Festschrift für Gunter. Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, (Lars M. Hoffmann – Anuscha Monchizadeh, επιμ.), [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7], Wiesbaden, 349-370
- Stavrakos, Chr. (2010). “Byzantine Lead Seals and other Minors Objects from Mystras: New Historical Evidence for the Region of Byzantine Lakedaimon”, *Byzantinische Zeitschrift* 103/1 129-143
- Sullivan, D.F. (1978). “The versions of the Vita Niconis”, *DOP* 32, 157-173
- Sullivan, D. (1987). *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, [Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources 14], Brooklyn
- Sweetman, R. – Katsara, E. (2002). “The Acropolis Basilica Project, Sparta: A Preliminary Report for the 2000 season”, *BSA* 97, London, 429-468
- Sweetman, R. (2009). “The Acropolis Basilica Church, Sparta: The Broader Research Issues”, στο: *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, (W.

- Cavanagh – C. Gallou – M.Georgiadis, επιμ.), *ABSA Studies* 16, London, 331-343
- Sweetman, R. (2010). “The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of Late Antique Churches”, *Journal of Late Antiquity* 3, 203-261
- Τσελεμπί, Ε. (1994). *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος – Νησιά Ιονίου – Κρήτη – Κυκλάδες – Νησιά Ανατολικού Αιγαίου*, (Δ. Λούπης, επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Εκάτη
- Τσούλη, Μ. – Γιαννακάκη, Χ. – Βλάχου, Α. – Μέξια, Α. – Φλώρου, Μ. (2015). *Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης*, Αθήνα
- Τουρτσόγλου-Στεφανίδου, Β. (1998). *Περίγραμμα βυζαντινών οικοδομικών περιορισμών (από τον Ιουστινιανό στον Αρμενόπουλο και η προβολή τους στη νομοθεσία του νεοελληνικού κράτους)*, Θεσσαλονίκη: Έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών
- Takoumi, A. – Tassoyannopoulou, K. (2019). “Entre Constantinople et périphérie: Saint Léon, Évêque de Catane, particulièrement vénéré en Laconie, Péloponnèse”, στο: *Έν Σοφία μαθητεύσαντες, Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sofia Kalopissi-Verti*, (H. Diamanti – A. Vassiliou, επιμ.), Oxford, 81-99
- Traquair, R. (1906). “Laconia, II. Excavations at Sparta. The Roman Stoa and the Later Fortifications”, *BSA* XII (1905-1906), 415-430
- Φλώρου, Μ. (2006). Οδός Αλκμάνος και Λυσάνδρου (Ο.Τ. 127), οικόπεδο Ε. Φιλιππόπουλου», *ΑΔ* 46, Χρονιά Β΄ 1, 349-350
- Χρήστου, Χρ. (1964). «Ανασκαφή Ακροπόλεως Σπάρτης», *ΠΑΕ*, 106
- Χριστοφιλοπούλου, Αικ. (1991- 1997). *Βυζαντινή ιστορία*, I-III, Αθήνα
- Vées, N.A. (1916). “ Vie de Saint Théoclète, évêque de Lacédémone, publiée d’ après le manuscrit no 583 de la Bibliothèque Barberine”, *Vizantijskoe Obozrenie* 2, Suppl. II, 1-55
- Wace, A.J.B. (1906-1907). “Laconia: I. Excavations at Sparta, 1907. The City Wall”, *BSA* 13, 5-16
- Waywell, G.B. – Wilkes J.J. (1994). “Excavations at Sparta: The Roman Stoa 1988-91. Part II”, *BSA* 89, 377-432

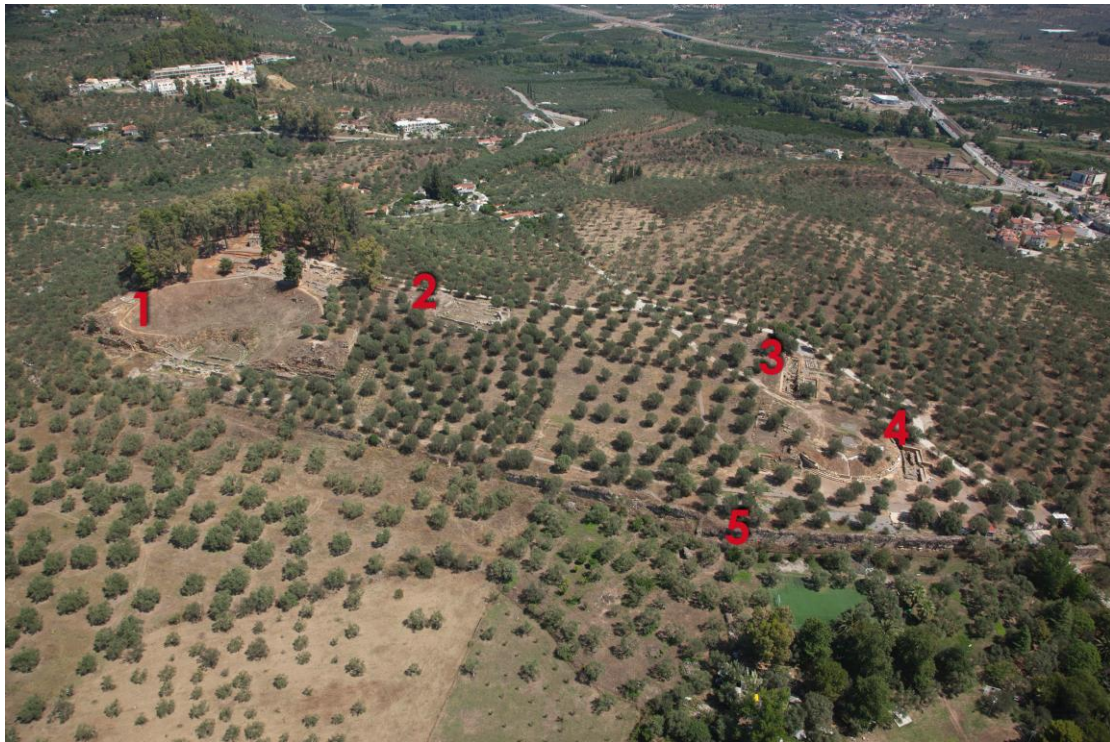
- Sanders, G.D.R. (1995). "Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report. Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea", *BSA* 90, 451-457
- Waywell, G.B. – Wilkes J.J. (1997). "Excavations at Sparta: The Roman Stoa 1988-91. Part III", *BSA* 92, 401-434
- Žirković, O. T. (1999). "The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese", *Βυζάντιον* 13, 141-155

ΣΧΕΔΙΑ – ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Υστερορωμαϊκό τείχος
2. Αρχαίο Θέατρο
3. Βασιλική η λεγομένη του "οσίου Νικωνος"
4. Στωϊκό οικοδόμημα (Αγορά)
5. Ρωμαϊκή στοά
6. "Κυκλοτερές οικοδόμημα"
7. Βυζαντινός ναός

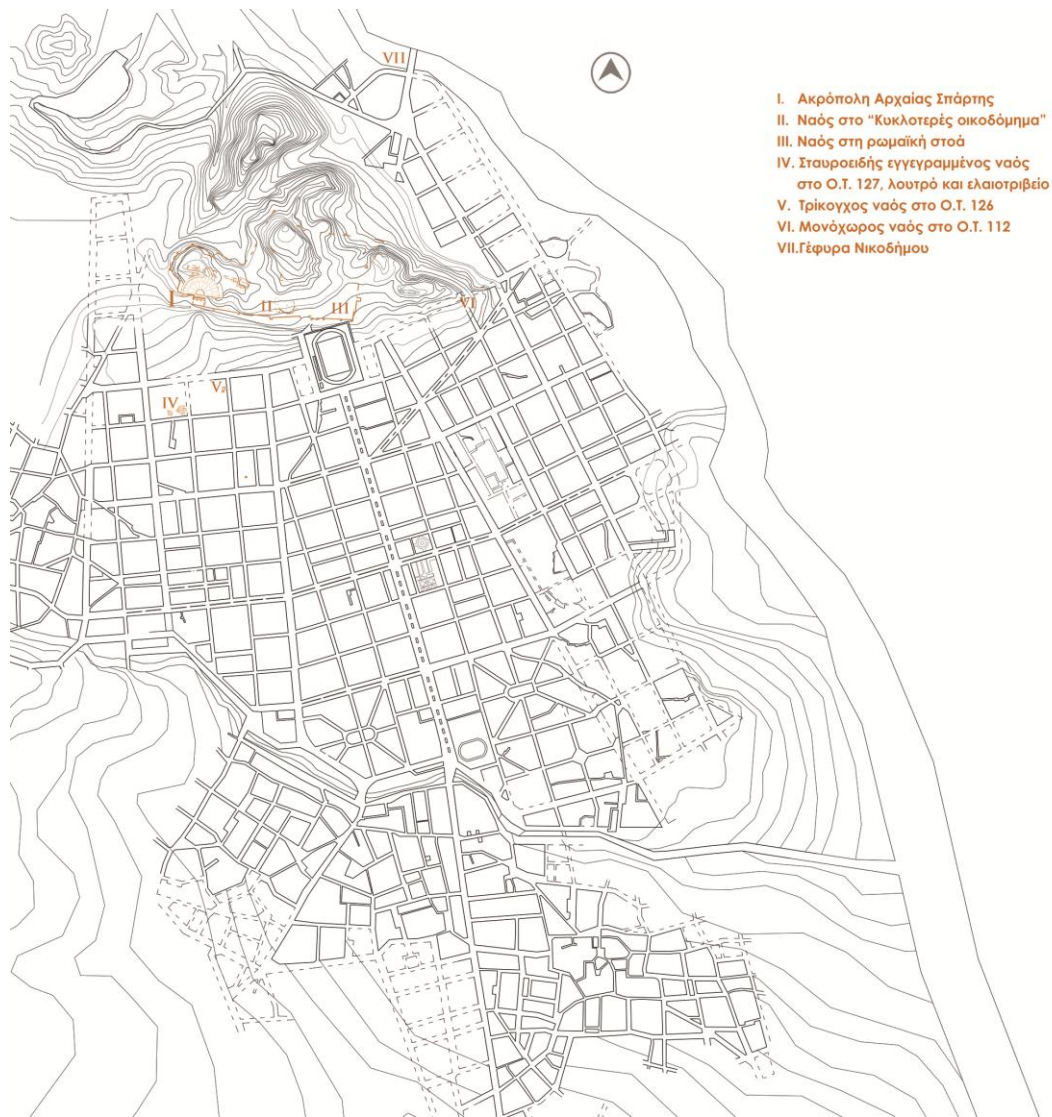
Αρχιτεκτονική/τοπογραφική αποτύπωση της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης (Από τον οδηγό του έργου «Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης/Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ)

Αεροφωτογραφία της Ακρόπολης της Αρχαίας Σπάρτης/Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ

Υπόμνημα

1. Αρχαίο Θέατρο
2. Βασιλική η λεγομένη του «οσίου Νίκωνος»
3. Αγορά
4. Δυτική απόληξη ρωμαϊκής στοάς και «κυκλοτερές οικοδόμημα»
5. Υστερορωμαϊκό τείχος

Σχέδιο της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης και της Ακρόπολης, όπου σημειώνονται οι μεσοβυζαντινοί ναοί που παρουσιάζονται στο Παράρτημα/Αρχείο ΕΦΑΛΑΚ